شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

17

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(17)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (17)
جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 5.5
1986 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1986 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 11098.169
تىراژى: 1 — 11.000
باھاسى: 0.45 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

1933 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا
بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر ....ئابدۇقادىر ھاجى 1
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە..................
..................دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا 114
ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زورا-
ۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر
......................................مەمتىمىن توختى 146
مىللەتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيالى-
لىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە.............................خالىق ساقى 159

1933 - يىلـدىـن 1937 - يىلـغىچـە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر

ئابدۇقادىر ھاجى

تەھرىردىن:

قادىر ھاجىنىڭ بـۇ ئـەسلىمىسىدە 1933 ـ يىلى ئوسمان
ئېلى (قىرغىز) نىڭ سوغۇندا ئىسيان كـۆتىرىپ ئاتۇشقا كەلگەنـ
دىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىسيانچى قوشۇنىغا قـوشۇلۇپ 1933 ـ يىلـ
دىن 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايغا قەدەر قـەشقەر، خـوتەن، يـەكەن،
ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تـۆمۈر سىجاڭ، سابىت داموللا، خوجىـ
نياز ھاجى، مـاموت سىجاڭ، ئابدۇنىياز، شامەنسۇر ۋە بـاشقىلار
بىلەن بىرگە بـولۇش جەريانىدا كـۆرگەن ـ ئـاڭلىغان، بېشىدىن
كەچۈرگـەن ئـەھۋالـلار خاتـىرىـلەنـگـەن. بـۇنى تـەھرىرلـەش
جەريانىدا بىر قىسىم تـەھلىللەر ئېلىپ تاشلانغاندىن تـاشقىرى
قادىر ھاجىنىڭ شۇ جەرياندىكى ۋەقەلەرگە تۇتقان كـۆز قارىشى،
نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ، يېزىش ئـۇسلۇـ
بىغا ھۆرمەت قىلىندى. چـۈنكى ھەربىر كىشىنىڭ تارىخىي ۋەـ
قەلىكلەرگە تۇتقان كۆز قارىشى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى ئوخـ
شاش بـولمىغانلىقتىن مـەلۇم تارىخىي ۋەقەنى، مـەلۇم تارىخىي

شەخسلەرنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا بايان قىلىدۇ ياكى ئەسلەيدۇ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىش ئارقىلىق تارىخنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى يېشىپ بېرىدۇ.

دېمەك، ھەر بىر شەخسنىڭ ۋەقەلەرنى تەھلىل قىلىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەلۇم تارىخىي ۋەقەگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، قادىرھاجىنىڭ بۇ ئەسلىمىسىدىمۇ تارىختا ئۆتكەن شەخسلەرگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنىڭغا قارىتا ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ تارىخىي ماتېرىيال، بۇ ھەرگىز تارىخىي يەكۈن ئەمەس. شۇڭا ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ئېلىش، يالغاننى چىقىرىۋېتىپ راستىنى قالدۇرۇپ تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئوبيېكتىپ تارىخىي قانۇنىيەتنى ئاشكارىلاپ چىقىشىمىز كېرەك.

قىسقىسى، بۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشلار، ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى ماتېرىياللار تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تارىخنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشى ۋە ئىزدىنىشىگە ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ مارالۋېشىغا كېلىشى ۋە سۇغۇن قوزغىلىڭى

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندا باشلانغان قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىپ كورلىغىچە قانات يايدى. تۆمۈر ئېلى (دەسلەپتە تۆمۈر تۇەنجاڭ دەپ ئاتىلاتتى) كورلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش

قىلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ دىۋىزىيە باشلىقى جىن شۇجژ (جىن شۇرېننىڭ 4 - ئىنىسى) قورقۇپ كېتىپ دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر داۋتەيى ماشاۋۇ (ماداۋتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە دىۋىزىيە سىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

تۆمۈر ئېلى كۇچارنى ئېلىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. ياقىرىقتا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى، بۇ چاغدا ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلاردىن بىرەر مىڭچە ئەسكەر تەشكىللەپ ياڭ چېڭمىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى (ئۇنى ياڭ دارىنمۇ دېيىشەتتى) تۇەنجاڭ قىلىپ تۆمۈر ئېلىنى توساش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ياڭ تۇەنجاڭ ۋە لى دېگۈڭ دېگەن تۇەنجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مارالۋېشىنىڭ شەرقىي ئەتراپىدىكى تۇمشۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

تۆمۈر ئېلى ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىپ تۇمشۇقنىڭ شەرقىي ئەتراپىدىكى ئەكتوغراق دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتى. تۇمشۇق بىلەن ئەكتوغراقنىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىردەك كېلىدۇ. بۇ چاغدا قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن مازىخۇي (ماجەنساڭ) مۇ بىر تۈركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن تۇمشۇق ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇش 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ 47 كۈن داۋام قىلدى. ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولدى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم تارتىپ ئىلاجىسىزلىقتا سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ ۋەكىل ئەۋەتتى. ۋەكىللەردىن ئەۋەتكەن خېتىدە: «بىز ھەر ئىككى تەرەپ مۇسۇلمان، ئۇرۇشنى توختىتىپ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزەيلى. ماداۋتەينىڭ پىكرىمۇ

شۇنداق!» دېيىلگەن. ئۇنىڭ مەقسىدى ماجەنساڭ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ تۆمۈر سىجاڭنى چەتكە قاقماقچى. تۆمۈر ئىلى ئۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەي ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋەدى.

ئەمدى بۇ ئۇرۇشنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، ئوسمان ئىلى (قىرغىز) ۋەقەسىدە بىر ئاز توختىلىمىز:

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماداۋتەي ئۈچتۇرپان قاخشال يولىنى توساش ئۈچۈن سوغۇن چازىسى (قاراۋۇللۇق ئورنى) غا ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئىلى (قىرغىز) قەشقەر داۋتەي يامۇلدا نەزەربەنتتە ئىدى. ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان 400 چە ئەسكەر تەشكىللەپ چاڭ تۈگلىكنى يىڭجاڭ، ئوسمان ئىلىنى نەزەربەنتتىن بوشۇتۇپ لىيەنجاڭلىققا تەيىنلەپ سوغۇنغا ئەۋەتىدۇ. (سوغۇن - ئاتۇشتىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان تارجىلغىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ ئۇزۇندىن بېرى ئەسكەر تۇرۇپ كېلىۋاتقان چازا)، ئوسمان ئىلىنىڭ قول ئاستىدا ئورازبەك، ئابلا بەك، توختى بەك قاتارلىق بىر قانچە داڭلىق سەركەردىلەر بار ئىدى. ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرگە سوغۇنغا يېتىپ بارغىچە تازا ئىشەنچ قىلالماي قورال تارقىتىپ بەرمەيدۇ. بۇ 400 دەك ئەسكەر 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاتۇشقا كېلىپ بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى سوغۇنغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن قىرغىز ئەسكەرلەرگە قورال تارقىتىپ بېرىدۇ. شۇ چاغدا مارالۋېشى تۇمشۇقتا تۆمۈر سىجاڭ ماداۋتەي ئەۋەتكەن ياڭ تۈەنجاڭ بىلەن (ياڭ چىڭمىن) ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان ئىلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئابلا بەك، ئوراز بەكلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۆمۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتىدىغانلىقلىرىنى

بىلدۈرۈپ خەت ئەۋەتىدۇ.

خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ھۆرمەتلىك تۆمۈر سىجاڭ، سىلى بولسىلا ئاتا، بىز بولساق بالا. بىز سىلە ئارقىلىق خوجە نىياز ھاجىغا بەيئەت قىلىمىز. ئەگەر سىلى رۇخسەت قىلسىلا بىز سوغۇندا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ، سىلىگە ياردەمدە بولساق.........»

ئوسمان ئەۋەتكەن 2 كىشى تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا يېتىپ بېرىپ خەتنى تاپشۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭدىن بەك خوش بولۇپ ئۇلارغا بىر پارچە جاۋاپ خەت يازىدۇ. خەت بىلەن بىرگە «فىسەبىلىللا»① دەپ يېزىلغان بىر بايراق ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خەت بىلەن بايراقنى ئېلىپ سوغۇنغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ كېچىسى ئوسمان ئىلى قول ئاستىدىكى ئوراز بەك، ئابلا بەك، توختى بەك قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ تاڭغا يېقىن چىن تۈگلىك ئەسكەرلىرى ياتقان گازارمىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار قورشاۋدىن چىقىپ كېتىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي تەسلىم بولىدۇ ھەم قوراللىرىنى تاپشۇرىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە ئاتۇشقا ۋە ئاققا تارقىلىدۇ. بىز ئاتۇش خەلقى ئوسماننىڭ قوزغىلاڭ كۆتىرىپ غەلىبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ چاپسانراق ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتۇق (ئۇنداق بولۇشىنىڭكى سەۋەپ، شۇ چاغدا ھۆكۈمەت تەرەپتىن خەلققە بولغان زۇلۇم ۋە ئالۋاڭ - ياساق بەك كۆپىيىپ كەتكەن ئىدى).

شۇ چاغدا مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) ئاتۇشتا ئىدىم، ئوس-

①فى سەبىلىللا — (خالىس پىدايى مەنىسىدە)

مانىڭ ئاتۇشقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇ-
شۈكۈر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن، ئابلىراخۇن قاتارلىق 5 كىشى
يۈسۈپ ئاخۇننىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ئوسماننى قانداق كۈتۈۋېلىشنى
ھەم ئۆزىمىزنىڭمۇ ئوسمانغا ئەسكەر بولىدىغانلىقىمىزنى مەسلى-
ھەتلەشتۇق. 33 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئوسماننىڭ
ئاتۇشقا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. شۇ كۈنى ئۇنى
قارشى ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈن ئاتۇش خەلقى دىگۈدەك شورئېرىق-
نىڭ بېدىلىك دىگەن يېرىگە چىقىپ، ئوتۇن، سامان، بېدە، نان
قاتارلىق تەمىنات بۇيۇملىرىنى تەييارلاپ 10 نەچچە قوي سويۇپ،
چۈشكۈن راستلاپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدۇق.

ئوسمان ئېلىنىڭ بىربۆلۈك ئەسكەرلىرى ھەممىنىڭ ئالدىدا يېتىپ
كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئوسمان ئېلى ئۆزى كېلىپ خەلقنى كۆرۈپ
ئاتتىن چۈشتى. بىز ھەممىمىز يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن «ئامىن» دەپ ئۇنى
تەبرىكلىدۇق. ئوسمان ئۈچىسىغا بەقەسەم تون، پۇتىغا مەيسە-
كالاچ كىيگەن بولۇپ، بېشىغا يېشىل سەللە ئورىۋالغان ئىدى.

ئوسمان بەكنىڭ ئاتۇشقا كەلگەن ئەسكىرى 6،7 يۈزدەك
بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى يېڭىدىن قوشۇلغان قىرغىز
ياشلىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە قورالى بار ئەسكەرلەر 400دىن
ئاشمايتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئات ئۈستىدە ئوزۇقلاندى.
شۇ كۈنى ئوسمان ئېلى شور ئېرىقتا قونماي، بىخەتەررەك جاي
(تاغنىڭ ئىچى) بوغۇزغا يۈرۈپ كەتتى. بوغۇز ئاتۇشتىن ئارغۇغا
بارىدىغان 2 تاغنىڭ ئارىسىدىكى جىلغا بولۇپ، ھاۋاسى ياخشى مەنزى-
رىلىك جاي ئىدى. دادام (ياقۇپ) باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر
ئوسمان تۆەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بوغۇزغا چىقىپ كەتتى.
دادام قايتىپ كىرگەندىن كېيىن مەن، يۈسۈپ ئاخۇن،
ئابدۇشۈكۈر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن تۆتىمىز بىرلىكتە ئوسمان

تۆەنجاڭنىڭ چېدىرىغا باردۇق. ئۇ چېدىرنىڭ ئالدىدا 2 ئەسكەر
پوستا تۇرغان ئىكەن، خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن بىزنى قوبۇل
قىلدى. بىز ئوسمان تۆەنجاڭغا ئۆزىمىزنىڭ ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ،
ئەسكەر بولىدىغانلىقىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۆەنجاڭ بىزنىڭ
ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلىپ، ئىسمىمىزنى يېزىۋالدى. ھەمدە
ماڭا بىر دەپتەر، بىر قېرىنداش بېرىپ، يەنە ئەسكەر بولىدى-
غانلارنى تىزىملاشنى ئۆزىمىزنىڭمۇ ئەتە ئاتۇشقا بارىدىغانلىقىنى،
شۇنداقلا تىزىملانغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ ئۈستۈن ئاتۇش، ئۈچ
مىرۋانغا بېرىشىمىزنى تاپشۇردى. بىز ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ
مەھەللىلەردە ئەسكەر بولىدىغانلارنى تىزىملاشقا كىرىشتۇق. شۇ
بىر كۈندە 18 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياشلاردىن 120 كىشى
ئۆزىنى ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى. بۇ 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى
ئىش ئىدى. مەن ئەتىسى ئۆيگە بېرىپ بىر پاختىلىق چاپان،
بىر كۆرپە، بىر ئاز نان ھەمدە ئۆيدە ساقلاپ يۈرگەن بىر
دانە كونا تاپانچىنى ئېلىپ (3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە
ئاتلىق ئاچچىق يارغا يېتىپ باردىم. مەن بارغاندا بىر ئاز ئادەم
بار ئىكەن، بىرەر سائەتتىن كېيىن ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە
بولۇپ 150 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن
2 دىن تىزىلىپ، ئۈچ مىرۋانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. شۇ ئوت-
تۇردا بىزنى تەبرىكلەپ 100 دەك ئوقۇغۇچى ئالدىمىزغا چىقتى.
ئۇلارنى كۆرۈپ بىز ئۇلاقتىن چۈشتۇق. ئۇلار ئىنقىلاپنى مەدھ-
لەيدىغان ناخشا تەييارلىغان ئىكەن، ئۇنى ئوقۇپ بەردى*. بىز

*ئۇلارنىڭ مۇئەللىمى (تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن) قەشقەر-
لىق تۇرسۇن ئەپەندى بولۇپ، شۇ چاغدا خېلى داڭلىق زىيالى
ئىدى. ئۇنى شېڭ شىسەي 1937 - يىلى قولغا ئېلىپ تۈرمىدە
ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇلاردىن ئايرىلىپ ئۈچ مىرۋانغا يېتىپ بېرىپ ئوسمان تۇەنجاڭ بىلەن كۆرۈشتۇق. تۇەنجاڭ بىزنى قانچە كىشى بىلەن كەلدىڭلار دەپ سورىدى. بىز 150 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن كەلگەنلىكىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۇەنجاڭ قولىغا قەلەم، قەغەز ئېلىپ مېنى ئۆزىگە فۇتۇەنجاڭ قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق يېزىپ بەردى. يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇم، سايىت ئاخۇنلارغا لىيەنجاڭلىق خىزمىتى بەردى. مۇندىن كېيىن 2 ئاتۇشتىن (ئۈستۈن ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش) ئەسكەرلىككە يېزىلىدىغانلارنى سىز تىزىملاپ، ماڭا ئومۇمى سانىنى مەلۇم قىلىڭ دەپ تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن مەن ھەر كۈنى ئەسكەرلىككە كەلگەنلەرنى تىزىملاپ ماڭدىم. ئۈستۈن ئاتۇشتىن ئىددىرىس* 70 ـ 80 دەك ئادەمنى، غۇپۇر داموللام 50 ـ 60 دەك ئادەمنى باشلاپ ئوسمان تۇەنجاڭنىڭ قېشىغا بارغان ئىكەن. ئۇلارنىمۇ مەن تىزىمغا ئالدىم. شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلىككە يېزىلغان كىشىلەرنىڭ سانى بىر ھەپتە ئىچىدىلا 350 دىن ئېشىپ كەتتى. ئوسمان تۇەنجاڭ بۇنى ئاڭلاپ، قورال، تەمىنات مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسكەر ئېلىشنى توختىتىشنى تاپشۇردى. دېمىسىمۇ ئەسكەر مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. لېكىن قورال 500 گە يەتمەيتتى. بىر ياخشى يېرى بەشكېرەم، ئاتۇش دېخانلىرى ئاتلىرىمىزنى بېدە، سامان، بىزنى ئاش ـ نان بىلەن يېتەرلىك تەمىنلەپ تۇردى. بىزمۇ مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ، دېخانلار ئېلىپ كەلگەن ئوتۇن ـ سامان، يەم ـ بوغۇز، ئۇن، نان قاتارلىقلارنى تىزىملاپ ھەر قايسى لىيەنلەرگە ئادەم بېشىغا قاراپ تەقسىم قىلىپ بېرىپ تۇردۇق. بىزنىڭ شۇ چاغدا تۇرغان ئور-

*ئىددىرىس— مامۇت سىجاڭ چەتكە قاچىدىغان چاغدا قىزىلدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

نىمىز تۇتۇرگە ئىدى.

شۇ چاغدا بىزنىڭ ھەربى مەشقىمىزنى باۋۇدۇن باينىڭ ئۈستۈن ئاتۇشتا ئاچقان يېڭى مەكتىۋىدە ئوقۇپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بېرەتتى*. بىز تۇتۇرگىدىكى ۋاقتىمىزدا 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ماداۋتەي 60 ـ 70 دەك ئەسكەرگە جەنرال (گېنېرال) ساھىپ① دېگەن بىر ئاۋغاننى باشلىق قىلىپ بىز بىلەن سىناق تەرىقىسىدە ئۇرۇش قىلىشقا چىقاردى. جەنرال ساھىپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ توققۇز ھوجرا بار تاغنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە بىزنىڭ ئۇ يەردە رازۋېتكىغا چىقارغان ئەسكەرلىرىمىز بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ ھەمدە يېرىم سائەتتەك ئۇرۇشىدۇ. بىزنىڭ رازۋېتكا ئەسكەرلىرىمىز چەنلەپ ئېتىپ جەنرال ساھىپنىڭ 5 ئادىمىنى ئاتتىن موللاق ئاتقۇزىۋېتىدۇ، ئۇنىڭدىن 2 سى شۇ مەيداندىلا جان ئۈزىدۇ، ئۈچىسى ياردار بولىدۇ. بىز بۇنى شۇ جايدىكى دېخانلارغا ئۆلگەنلەرنى نامىزىنى چۈشۈرۈپ

*(1916 ـ يىللىرى باۋۇدۇن باي تۈركىيىدىن ئەخمەت كامال دېگەن بىر ئەپەندىنى تەكلىپ قىلىپ يېڭى مەكتەپ ئاچقان، كېيىن قەشقەرنىڭ ئۆمەر باي قاتارلىق چوڭ بايلىرى ۋە بىر قىسىم موللىلار يېڭى مەكتەپكە قارشىلىق بىلدۈرۈپ «جەدىد» دەپ بۇ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن ئەخمەت كامال ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كەتكەن).

①جەنرال ساھىپ— ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئامانىللاخان ۋاقتىدا يەكەندە قويغان كونسۇلى بولۇپ، ئامانىللاخان تەختتىن چۈشۈپ، نادىرخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ كونسۇللىقىنى ئېتىراپ قىلمىغان، شۇنىڭدىن كېيىن، جەنرال ساھىپ ئۆزلىگىدىن ئىشتىن بوشاپ بىكار بوپقالغان. ھەم ئافغانىستانغا كېتەلمەي قەشقەردە تۇرۇپ قالغان.

كۆمۈپ قويۇشنى، ياردارلارنى داۋالاپ ساقايتىشنى تاپىلاپ تاپشۇرۇپ بەردۇق. ھەم بىر ئەسكەرنى ئەسىر ئالدۇق.

ئۇ چاغدا بىزدە كېسەللەرگە بېرىدىغان دورا ياكى تاڭىدىغانغا بىرەر تال ماتامۇ يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دورا ماتا تەييارلاپ قويىدىغان بولدۇق. شۇ كۈنى قولىمىزغا چۈشكەن بىر ئەسىر: قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاق شەر كۆلىبېشىدىكى سېپىل ئىچىدە ماداۋتەيىنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكىرى بار، داۋتەي يامۇلدا ماداۋتەيىنى ساقلايدىغان 200 دەك ئەسكەر بار، يېڭىشەھەردە 1000 دەك ئەسكەر بار، شەھەر دەرۋازىلىرى ئېتىكلىك، مۇھاپىزەت ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇنىڭدىن باشقا مەھەممەتخان بېك باشچىلىقىدا 200 دەك ئۇيغۇر ئەسكەر بار. ئۇلار سېپىلنى ساقلاۋاتىدۇ، دەپ سۆزلەپ بەردى.

تۇمشۇقتىكى ئۇرۇش

تۆمۈر سىجاڭ مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇقتا ياڭ چىڭمىن بىلەن 40 نەچچە كۈن سوقۇشتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ناھايىتى پىداكارلىق كۆرسەتتى. نەتىجىدە، ياڭ تۇەنجاڭ يېڭىلىپ، پۇتىغا ئوق تېگىپ يارىلاندى. ئۇلار ناھايىتى پاراكەندە چۇۋالچاق ھالدا تۇمشۇقتىن قېچىپ سىرىقبۇيا، تېرىم، خانېرىق ئارقىلىق يېڭىشەھەرگە كېلىپ دەرۋازىنى تاقىۋالدى. تۆمۈر سىجاڭ ياڭ چىڭمىننى يېڭىپ، تۇمشۇقتىن مارالۋېشىغا كېلىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

× ×

تۆمۈر سىجاڭ پەيزىۋاتقا كەلگەندە ئوسمان ئېلى ئاتۇشتىن

پەيزىۋاتقا كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشتى. بۇ چاغدا مەنمۇ بار ئىدىم. شۇ ئاخشىمى بۇلار ئۇزاق پاراڭ سېلىشتى. تۆمۈر سىجاڭ سوغۇندىكى قوزغىلاڭنى ھەممە ئوسمان ئېلىنى ئالاھىدە ماختىدى. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن ماداۋتەيگە ۋەكىل ئەۋەتتىم، تىنچلىق بىلەن قورال تاپشۇرۇش ياكى ئۇرۇشۇش توغرىسىدا ئەتە ئۆگۈن جاۋاپ كېلىدۇ. ماجەنساڭ (مازىخۇيمۇ) 2 - 3 كۈن ئىچىدە پەيزىۋاتقا يېتىپ كېلىدۇ، شۇ چاغدا ماداۋتەيىنىڭ جاۋابىغا قاراپ مازىخۇي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قەشقەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىمىز. شۇنىڭچىلىك سىلەر يەنىلا قەشقەر ئەتراپىدا، شەھەرگە تەگمەي تۇرۇڭلار، قەشقەر شەھىرىدە ئادەم كۆپ، ئۇرۇش بوپقالسا، كۆپ ئادەم قىرىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا مۇمكىن قەدەر ئۇرۇش قىلماي تىنچلىق بىلەن كىرگىنىمىز تۈزۈك» دېدى. ئوسمان ئېلى بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئاياقلىشىپ ئەتىسى (4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە يولغا چىقىپ ئاخشىمى ئاتۇشقا يېتىپ كەلدۇق.

ئوسماننىڭ شەھەرگە كىرىشى

ئوسمان ئېلى ئەتىسى قىرغىز لىيەنجاڭلار يىغىنى ئېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كېلىشىنى كۈتمەي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىپتۇ. بىزگە شۇ ئاخشىمى ئۇقتۇرۇش قىلدى. 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (1352 - يىل مۇھەررەم ئېيىنىڭ 7 - كۈنى) سائەت 10 لاردا قەشقەر شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق، كەلسەك، شەھەرنىڭ ھەممە دەرۋازىلىرى تاقاقلىقكەن، سېپىلنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بەك كۆپ ئىكەن، بىزنىڭ كېلىشىمىزگە بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىر

ئاز ئۇرۇشتۇق. ئاخىرى بولماي، يار باغ، تۆشۈك دەرۋازىلارغا كىرسەن چىچىپ ئوت قويدۇق. بۇ چاغدا سىپىل ئۈستىدىكى ئەسكەرلەر سىپىلدىن چۈشۈپ كەتتى. خەنزۇ ئەسكەرلەر يۇمۇلاق شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. مەھەممەتخان بېك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئوردا ئالدىدىكى قازىخانىغا كىرىۋاپتۇ. شۇ ئارىلىقتا يار باغ دەرۋازىسى كۆيۈپ، ئۆرۈلگىچە دەرۋازىغا قارايدىغان بىر ئۇيغۇر ئاقساقال دەرۋازىنى ئېچىۋەتتى. دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ قىرغىز ئەسكەرلەر سىپىلغا چىقىپ، يۇمۇلاق شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە ۋەكىل كىرگۈزۈپ قورال تاپشۇرۇشقا قىستىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ جېنىغا ۋە مال - مۈلكىگە دەخلى قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بىز ئاتۇشتىن قوشۇلغان ئەسكەرلەر تۆشۈك دەرۋازىنىڭ بىر قانىتى كۆيۈپ، دەرۋازا ئۆرۈلگەندىن كېيىن شەھەرگە بېسىپ كىرىپ ئۇدۇللا ئوردا ئالدى قازىخانىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى مەھەممەتخان بېك بىلەن كۆرۈشۈپ، قورال تاپشۇرۇشنى ئېيتتۇق. شۇنىڭ بىلەن مەھەممەتخان بېك بۇيرۇق قىلدى، 200 تالدەك مىلتىق، بىر قانچە ساندۇق ئوق دورىنى قازىخانىنىڭ ھويلىسىغا دۆۋىلىدى، مەھەممەتخان بېكنىڭ ئېيتىشىچە: ئۇلارنىڭ تەشكىل قىلىنىشىغا تېخى بىر ئايمۇ بولمىغان، ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە پەقەت سىپىل ئۈستىدە كۆزەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن. بىز ئۇلارنىڭ ئۇقۇشماسلىقتىن ئوق چىقىرىپ تاشلىدۇق دېگەن ھۆزۈرخالىقىنى ئاڭلاپ كېچىرىم قىلىپ قويۇۋەتتۇق. ئۇلارمۇ خۇرسەن بولۇپ كېتىشتى.

ماداۋتەينىڭ سىپىلغا ئەسكەر چىقىرىشى بىز بىلەن ئۇرۇ-

شۇش بولماستىن، ماجەنساڭ كەلگىچە 2 - 3 كۈن توساپ تۇرۇپ ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ماجەنساڭ كەلگەندە قورالنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئەمەلىيەتمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى. چۈنكى ماجەنساڭ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ بىزنى شەھەرگە تەگمەڭلار، داۋتەي يامۇلغا كىرمەڭلار دېگەن بۇيرۇقىدىن ماداۋتەينى خەۋەردار قىلىپ تۇرغان ئىكەن. لېكىن كېيىنكى ئەھۋال ماداۋتەينىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمىدى. شۇ ئارىلىقتا كىچىك ئاخۇن، سېتىۋالدىجانلار بىر ئاز ئادەم توپلاپ، قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە يۇمۇلاق شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، كىچىك ئاخۇن 200 دەك قورالغا ئىگە بولغان. ئەتىسى ئۇلار ئوسمان ئېلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ ئوسمان ئېلىغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئېيتقاندا، ئوسمان ئېلى قوبۇل كۆرۈپ، سېتىۋالدىجاننى لىيەنجاڭلىققا، يۇسۇپجاننى مۇئاۋىن لىيەنجاڭلىققا تەيىنلىگەنلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. دېمەك تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ماجەنساڭ كەلگىچە قەشقەر شەھەر ئىچىدە داۋتەي يامۇلىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى ئېلىنىپ بولدى. داۋتەي يامۇلىدا ماداۋتەي 200 دەك ئەسكەر بىلەن بېكىنىپ ياتقان ئىدى. چۈنكى تۆمۈر سىجاڭ، ماداۋتەيگە تەگمەڭلار، ئۇنى ماجەنساڭ (چولاق زىخۇي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەرگە كىرىشى

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ پەيزىۋاتتىن قەشقەرگە يېتىپ كېلىدىكەن دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىش ئۈچۈن دۆلەتباغقا چۈشكۈن (چاچاڭ) راسلاندى.

شەھەرگە ئوراز لىيەنجاڭ بىلەن يۈسۈپ لىيەنجاڭنى مەسئۇل قى-
لىپ قالدۇرۇپ، ئوسمان ئىبلى باشچىلىقىدا 400 دەك ئەسكەر
ئىستىقبالغا چىقتۇق. دۆلەتباغدا چۈشكۈن راسلىغان يەردە شە-
ھەردىن چىققان ئادەم ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇ يەردە 200دەك
ئەسكەرنى قالدۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپ ئارباغ دىگەن يەرگە
ئالدىغا باردۇق. ئۇ يەردىمۇ چۈشكۈن راسلانغان بولۇپ
بۇ يەردىمۇ ئالدىغا چىققان ئادەم بەك كۆپ ئىدى. بىز ئۇ
يەردە بىردەم كۈتۈپ تۇرۇشىمىزغا تۆمۈر سىجاڭ يىتىپ كەلدى.
بىز ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردۇق. بىزنى كۆرۈپ
تۆمۈر سىجاڭمۇ ئاتتىن چۈشۈپ بىز بىلەن كۆرۈشتى. ئاندىن
تۈشكۈنگە باشلاپ كىردۇق. بىر ئازدىن كىيىن زىياپەت بىرىلدى.
ئاندىن ئوسمان ئىبلى شەھەردە داۋتەي يامۇلدىن باشقا جايلار-
نىڭ ھەممىسىنىڭ تىنجىغانلىقىنى دوكلات قىلدى، سىجاڭ
«ياخشى بوپتۇ» دەپ بېشىنى لىڭشىتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چى-
رايىدىن ئۆزىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش قىلىنمىغانلىقىغا رەنجى-
گەن ئالامەت چىقىپ تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ زىياپەتتىن كىيىن شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى.
ئۇنىڭ 1500 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار 2 دىن تىزىلىپ
ماڭدى. دۆلەتباغدىكى چۈشكۈنگە كەلگەندە يەنە ئاتتىن چۈشۈپ،
ئۇ يەردىكى ئالدىغا چىققان ئامما بىلەن كۆرۈشتى. دۆلەتباغدا
زىياپەت بىرىلىپ بولغاندىن كىيىن، سىجاڭ باشلىق ھەممە باش-
لىقلار ئاتلىنىپ تۈشۈك دەرۋازىسىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. تۈ-
شۈك دەرۋازىسىغا كەلسەك، شەھەر ئاھالىسى ئىستىقبالغا چىققان
ئىكەن، ئۇلار كوچىنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ «ئامىن، ئامىن» دەپ
ئۈنلۈك تۇۋلىشىپ قارشى ئالدى. شەھەر ئاھالىسى (ئۇ چاغدا
ئامىن دىگەن سۆز چاۋاك ئورنىدا ھەم ياشىسۇن دىگەن مەنىدە

ئىشلىتىلەتتى) تۈشۈك دەرۋازىسىدىن تۆمۈر سىجاڭ چۈشۈشكە راس-
لانغان قۇم دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى مامۇتخان بايۋەچچىنىڭ
بېغىغىچە بولغان 4 كىلومىتىر يولىنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ
قارشى ئالدى. سىجاڭ باققا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپ-
تىكى سارايلارغا ئورۇنلاشتى. ئوسمان ئىبلى بىلەن بىز يۇمۇلاق
شەرگە كىرىپ كەتتۇق. مەن يارباغدىكى تىرەكلىك دىگەن
جايغا ئورۇنلاشتىم. تۆمۈر سىجاڭ ئورۇنلاشقان باغنىڭ ئالدىدا
ھەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە ناغرا - سۇنايىنىڭ ئاۋازى
ئۈزۈلمىدى. بازار ناھايىتى قىزىپ كەتكەن ئىدى. ھەر كۈنى
تەرەپ - تەرەپتىن سىجاڭنى تەبرىكلەپ كەلگەن يۇرت ئاقساقال-
لىرى، ئاخۇنلار، بايلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. 5 - ئاينىڭ
6 - كۈنى ماجەنساڭنىڭ پەيزىۋاتتىن قەشقەرگە كېلىۋاتقانلىقى
توغرىسىدىكى خەۋەر يىتىپ كەلدى. شۇ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ
200 ئەسكەر بىلەن، ئوسمان ئىبلىمۇ 200 ئەسكەر بىلەن ئىس-
تىقبالغا چىقتۇق. ئۈنىڭغىمۇ دۆلەتباغقا چۈشكۈن راسلىدۇق. ئۇ-
نىڭ ئەسكەرلىرى 300 دەك بولۇپ، ئات، قوراللىرى خىل،
ھەممىسى يىڭى كىيىم كىيگەن ئىدى. ئۈنىڭغا ئاقسۇدىكى باي
ئاخۇننىڭ كىيىمچىلىك كارخانىسىدا تىكتۈرگەن كىيىملەر بىرىل-
گەن ئىكەن. ئۇلار مىلتىقلىرىنى دولىسىغا ئاسماي ھەممىسى
ھازىر تۇرۇشىدىغاندەكلا قولىرىغا ئىلىۋالغان. ئۇنىڭ ئالدىغا
ماداۋتەيمۇ 2 ۋەكىل چىقارغان ئىكەن (تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا
ۋەكىل چىقارمىغان ئىدى). ئۇلار ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشتى.
زىياپەتتىن كىيىن ماداۋتەي چىقارغان ۋەكىل بىلەن ماداۋتەي-
نىڭ قېشىغا (داۋتەي يامۇلىغا) كىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدى-
غا شەھەر ئاھالىسى چىقمىدى. ئاڭلىشىمىزچە، ماجەنساڭ داۋتەي
يامۇلىغا كىرىپ ماداۋتەي بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن. بۇنى

ئاڭلىغان شەھەر ئاھالىسىدا ماجەنساڭغا قارىتا بىر خىل گۇمان ۋە غەزەپلىنىش كەيپىياتى كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭنىڭ 300 دەك ئەسكىرى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 500 دىن ئېشىپ كەتتى. 200 دەك ئەسكەر داۋتەي يامۇلىدا ماداۋتەينى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. 300 دەك ئەسكەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى قوغدىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇنىڭغا داۋتەي يامۇلىدىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى يېڭىشەرگە چىقىرىۋېتىش - چىقارماسلىق ئۈستىدىكى تالاش-تارتىش سەۋەپ بولغان ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاخشىمى ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى لىيەنجاڭلاردىن ئورازبېك، ئابلابېك، توختى بېك، يۈسۈپجان ۋە مېنى يىغىپ، ماجەنساڭ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. ئوسمان ئېلى مۇنداق دېدى: تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭنى دوست تۇتۇپ يېنىغا ئېلىۋېلىپ بىزگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتىدۇ. ئاخىرى بېرىپ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى بىزگە سالامدۇ-قانداق؟ ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ ئالدىنى ئالمىساق بولمايدۇ. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭغا بىرنەمە دېسەك رەنجىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم ئۇزۇن يەردىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدى. ئۇ بىزنى قانچە يامان كۆرسىمۇ بىز ئۇنى ھۆرمەت قىلىشىمىز لازىم. شۇڭا تۆمۈر سىجاڭغا ئۇقتۇرماي ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭنى ئايرىۋېتىشىمىز ھەم ئۇنى دەرھال بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك. سىلەر قانداق قارايسىلەر؟ دېدى، بىز ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى، ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھەم شەھەرنى ئازات قىلدۇق دەپ ئېيتقىلىمۇ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈردۇق.

5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تاڭ سەھەردە ھەركەتكە كېلىپ، ئوراز لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىدىكى سارايغا، ئابلابېك ئامبال يامۇلىغا، توختى لىيەنجاڭ بۇتخانا ئارقىسىدىكى مالىيە ئىدارىسىغا، يۈسۈپ لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ شەرق تەرىپىگە، ئابدۇقادىر ھاجى مەھكىمىنىڭ ئارقىسىدىكى گۈڭگاڭغا تېگىش قارار قىلىندى. 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى سەھەردە ھۇجۇمنى باشلىدۇق. ماجەنساڭنىڭ باشقا ئورۇنلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 3 - 4 سائەت ئۇرۇش قىلىپ، داۋتەي يامۇلىنىڭ سىرتىدىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالدۇق. تېخى يېڭىلا داۋتەي يامۇلىنىڭ ئىچىگە ھۇجۇم باشلىۋىدۇق، تۆمۈر سىجاڭدىن ئۇرۇشنى توختىتىش توغرىسىدا ئادەم كەلدى ھەمدە تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان ئېلىنى چاقىرتىپ نېمە مەقسەت بىلەن داۋتەي يامۇلىغا تېگىسەن دەپ كايىدى. ئوسمان ئېلى بىزنىڭ مەقسىدىمىز، 1 - دىن، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ داۋتەي يامۇلىنى ئازات قىلىش. 2 - دىن يېڭىشەرنى ئازات قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىنمۇ قورال تارتىۋېلىش دەپ جاۋاپ بەردى. تۆمۈر سىجاڭ، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ ئىش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. ئۇنى ماجەنساڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭغا ئادەم كىرگۈزۈۋىدى، ماجەنساڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆزى كىرىشىنى ئېيتىپتۇ. تۆمۈر سىجاڭ كىرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى:

ماجەنساڭغا ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى ھەم داۋتەي يامۇلىدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنىلا ئېلىپ يېڭىشەرگە چىقىپ كەتسۇن، 2 - يېڭىشەردىكى ئامباردا ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراق، ئوق - دورىلارنى ماجەنساڭ بىلەن بىز تەڭ بۆلۈشۈۋالىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمەتكە قاراشلىق مەنقۇلاتلارنىمۇ تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوق چىقىرىشنى توختاتقان بولسىمۇ، لېكىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئېتىشنى توختاتمىدى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن 3 كىشى ئۆلدى، 7 كىشى يارىدار بولدى.

تۆمۈر سىجاڭ شۇ كۈنى داۋتەي يامۇلغا كىرىپ ماجەنساڭ بىلەن سۆھبەت باشلىدى.

سۆھبەت ناھايىتى ئۇزۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن تۆۋەندىكى كېلىشىمگە كەلگەن:

(1) ماجەنساڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىشەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(2) داۋتەي يامۇلىنىڭ ئامبىرىدىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى قالدۇرۇپ كېتىش؛

(3) يېڭىشەردىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى تۆمۈر سىجاڭ بىلەن تەڭ بۆلۈشۈش؛

(4) ماداۋتەينى يېڭىشەرگە بىرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(5) ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان ئېلى قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى قايتۇرۇپ بېرىش،

بۇ توختامنى ئوسمان ئېلى كۆرگەندىن كېيىن قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن تۆمۈر سىجاڭ ئىمزا قويۇپ بولغانلىقتىن توختامنى بۇزالمىدى. ماداۋتەينىڭ ماجەنساڭ بىلەن

يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىشىگە يول قويماي، ئۇنى، بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ لەڭگەردىكى بېغىدا تۇرۇشقا؛ ئۇنىڭ مال - مۈلكى، ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىشقا ۋەدە قىلدى.

2 - ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرگەن قورالنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، بىر قىسمى (200 دەك ئات، 50 - 60 تال مىلتىق) قايتۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 5 - ئاينىڭ 14 -، 15 - كۈنلىرى ماجەنساڭ يېڭىشەرگە كۆچۈشكە باشلىدى. 15 - كۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئوسمان تۇەنجاڭ ئۆي - سايمان بېسىلغان بىر ھارۋىنى تەسادىپى تەكشۈرۈۋىدى، ئۇنىڭدىن قورال چىقتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ھارۋىلارنى تەكشۈرۈپ 200 دەك يېڭى مىلتىق، 10 نەچچە ساندۇق ئوق تېپىۋالدى. دېمەك، توختام بويىچە داۋتەي يامۇلىدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ كېتىش كېرەك ئىدى، لېكىن توختامغا خىلاپلىق قىلىنغانلىقتىن قورال توغرىلىق ماجەنساڭ گەپ قىلالماي قالدى. بىراق يېڭىشەردىكى تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن قورالنى بەرمىدى. بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭمۇ گەپ قىلالمىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىپ ئەسكىرىنى 1500 گە يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، ھەربىي مەشقىنى كۈچەيتىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىشەر ئامبىلىنى ئىشقا سېلىپ، زاپاس ئاشلىق توپلاشقا كىرىشتى. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ داۋتەي يامۇلغا كۆچۈپ كىردى.

زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى

ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھەربىي مەشقنى كۈچەيتتى. تۆمۈر

سىجاڭ بولسا، ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ قويۇپ، باغدا مېھماندارچى-
لىق بىلەن بىخارامان يۈردى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا ئۆزلىگىدىنلا تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ماداۋتەيىنىڭ تامغىسىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. ئوسمان ئېلى، ھاپىزبېك، ئەخمەتجان، ھامۇتخان، ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىق 5 كىشىگە لۈيجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ تامغا ئويدۇرۇپ كىرگۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئۆستۈرگەنلىگىنى نامايىش قىلدى. بۇنىڭغا ئوسمان ئېلى قاتتىق نارازى بولدى، نىمە ئۈچۈن بىزگە ئۇنۋاننى تۆمۈر سىجاڭ بەرمەي ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ تۆمۈر سىجاڭغا سىجاڭلىقنى بىز ھەربىلەر بەرمەي نىمە ئۈچۈن ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ بىز يەنە ماجەنساڭغا قارامدۇق؟ بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ، دەپ نارازىلىق بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ، ئوسمان لۈيجاڭلار ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش بولۇۋەردى. مۇشۇنداق بىر شارائىتتا تۆمۈر سىجاڭ ئېلى ھاجىمنى قاراشەرگە خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتتى، ھاپىز لۈيجاڭنى يەكەنگە، ئەخمەتخان لۈيجاڭنى يېڭىسارغا ئەۋەتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىدا پەقەت ھامۇتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، سىتىۋالدىجان، يۈسۈپجان، كىچىك ئاخۇنلار قالدى. بۇلارنىڭ ئومۇمى ئەسكەر سانى 1200دىن ئاشمايتتى. ئىنتىزامىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەستى. ئوسمان لۈيجاڭنىڭ قارىمىغىدىكى ئوراز تۈەنجاڭ، ئابلا تۈەنجاڭ، توختى تۈەنجاڭ، ئابدۇقادىر ھاجىملارنىڭ قولىدا 1100 دەك ئەسكەر بار ئىدى. دىمەك شۇ چاغدىمۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ئەسكىرى 2300 دەك كېلەتتى، يەنىلا ماجەنساڭغا قارىغاندا تۆمۈرسىجاڭ ئۈستۈنلۈكتە ئىدى ھەم ماجەنساڭنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلەيتتى. چۈنكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى شەھەردە زەربە يەپ

بەك قورقۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭ پەقەت كۆڭۈل بۆلمىدى، بۇ پۇرسەتتىن ماجەنساڭ پايدىلىنىپ كەتتى. ئوتتۇرىغا پىتنە - پاسات تېرىدى، شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئىش قىلدى①.

بىر قاتار ئىشلار ئوسمان لۈيجاڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا تۆمۈر سىجاڭ كۇچاردىن ئالغاچ كەلگەن نىزامىدىن ئەپەندى دىگەن كىشى بەك ھاكاۋۇر، سوغاق چىراي ئادەم بولۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىدى. ئۇ، ئادەم ھەددىسىلا ئوسمان لۈيجاڭ ۋە باشقا تۈەنجاڭلارنى تۆمۈر سىجاڭغا چېقىپ، ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغىنى تېرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي باي - ئاخۇنلار قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ باي ئەۋلاتلىرىدىن ئابدىرىم بايۋەتچى، ئابدۇللا بايۋەتچىلەرگە تۈەنجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىپ، ئۇلارنى ئەسكەر ئېلىشقا رۇخسەت قىلدى. ئىبراھىم لوزۇڭغىمۇ ئەسكەر ئېلىشقا قەغەز قىلىپ بەردى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت بېرىدىغان، كىيىم-كېچەك ۋە باشقا چىقىمىنى بايلار ئۆزى كۆتىرىدىغان بولۇپ

① تۆمۈر سىجاڭ قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن يۇنۇس بېگىنى ۋالى، مۇسا دىگەن بىر خۇيزۇنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى (خەنزۇچە ئىسمى سوجىنشۇ) ئابدۇللا داموللامنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى. باي ئاخۇننى يەكەنگە. نىقىقارى ھاجىمنى پەيزىۋاتقا ھاكىم قىلدى. سىدىق شاڭزۇڭنى يېڭىسارغا، قۇردى ھاجىمنى مارالۋېشىغا، ئېلى ۋاگاننى تاشقورغانغا ھاكىم قىلدى. (بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ، قەشقەردىكى ماجەنساڭنىڭ ئېلىگى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بولدى).

يەر بېجى: ئالۋاڭ - ياساق، مال بېجى قاتارلىقلار يەنىلا جىن شۇرېن تۈزۈمى بويىچە شەخسلەرگە كۆتىرە بېرىلدى. بۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە پىكىر بېرىلسە تۆمۈر سىجاڭ ئاڭلىمىدى.

توختام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەدەپ ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان لۈيجاڭنىڭ ئارىسىنىڭ ئاشكارا بۇزۇلۇشى

بىر كۈنى ئوسمان لۈيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا بارغاندا تۆمۈر سىجاڭ ئۇنىڭغا مۇنداق دەيدۇ: خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قارا شەھەرگە ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم ئىدى. كېچىكىپ قېلىۋاتىمىز، بالدۇرراق ئەۋەتسەك بولاتتى بۇنىڭغا سىز قانداق قارايسىز؟

ئوسمان لۈيجاڭ ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ: سىلى دېگەندەك قارا شەھەرگە ياردەمگە جەزمەن ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم. لېكىن قەشقەر يېڭىشەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، قەشقەردىن ئەسكەر يۆتكەش خەۋپلىك، چۈنكى، ماجەنساڭ داۋتەي يامۇلدىكى كېلىشىمگە ئەمەل قىلماي، ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ ئەپچىقىپ كەتتى. داۋتەي يامۇلدا قالدۇرىدىغان قوراللارنىمۇ ئوغرىلىقچە ھارۋىغا بېسىپ ماڭغاندا تۇتۇۋالدۇق. بۇنىڭدىن ئۆزلىرىنىڭ خەۋىرى بار، بىزگە يېڭىشەردىن بېرىمىز دېگەن قوراللىرىنىڭ بىرسىنىمۇ بەرمىدى، مۇشۇ بىر قاتار ئەھۋاللار ماجەنساڭنىڭ بىزگە دوست بولماستىن، بەلكى يامان نىيەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز ئاۋال يېڭىشەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىپ (يېڭىشەرنى ئۇرۇش بىلەن ئېلىپ دېمەكچى — ت) خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتسەك ياخشى بولارمىكىن.

تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان لۈيجاڭنىڭ پىكرىگە قارىتا مۇنداق دەيدۇ: ماجەنساڭ بولسا قارا شەھەردىن قەشقەرگە كەلگىچە بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى. ھازىر ئۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم قوراللىق ئەسكىرى بار، (ئوسمانغا تەھدىت سېلىش ئۈچۈن كۆپتۈرۈپ ئېيتقىنى.) 2-ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىم بىرلىكتە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ يەردە ئۇلارغا تېگىپ قويساق ماجۇڭيىڭ بىلەن ھاجىمنىڭ ئارىسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ماجەنساڭ مەسىلىسىدە خوجىنىياز ھاجىمدىن بۇيرۇق كۈتۈشىمىز كېرەك.

بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا يۇقۇرىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۇزۇن تالاش-تارتىش بولىدۇ، بىر پىكىرگە كېلەلمەي ئوسمان لۈيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن قايتىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپلا ئوسمان لۈيجاڭ مېنىڭ بىلەن (قادىر ھاجى) سېيىتۋالدىجاننى چاقىرىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا يەنە ئەۋەتتى. ئۇ مۇنداق دىدى: سىجاڭغا ئېيتىڭلار. سىجاڭ، ماجەنساڭ بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى دەپ يۈز-خاتىرە قىلىدىغان بولسا، ئۇقماسلىققا سالسۇن، ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆزەم بىر تەرەپ قىلاي.

بىز بۇ گەپنى سىجاڭغا ئېيتتۇق، تۆمۈر سىجاڭ بىزگە: مەن ئۆتكەندە ئوسمان لۈيجاڭغا ئېيتقان، ماجەنساڭ مەسىلىسى كىچىك مەسىلە ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈچۈن سەۋر قىلسۇن. ماجەنساڭغا تېگىپ قويۇپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلالماي، ئۆزىمىزگە يوغان بىر بالا تېپىۋالىمىز. شۇنداقلا خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا ماجرا تۇغدۇرۇپ قويىمىز، شۇڭا سىلەر ئوسمان لۈيجاڭغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەر مەسىلىسىنى ھازىر ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ گېپىنى ئۈزۈۋەتتى.

بىز ئوسمان لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ پىكرىنى يەتكۈزدۇق، ئوسمان لۈيجاڭ خاپا بولۇپ: «سىجاڭ دوست-دۈشمەننى ئايرىمايۋاتىدۇ، ماجەنساڭنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ بىزگە ئىشەنچسىز قاراۋاتىدۇ. ماجەنساڭنى دوست تۇتۇۋاتىدۇ، يامان غەرەزلىك ئادەملەر (ۋالى يۇنۇس بېگ بىلەن نىزامىدىن ئەپەندىنى دېمەكچى. ت) سىجاڭ بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزنى بۇزۇۋاتىدۇ. مەن ئەسلىدە خاتا قىلغان. باشتىلا سىجاڭدىن سورىمايلا، شەھەرنى ئېلىش بىلەن تەڭلا داۋتەي يامۇلىنىمۇ ئېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئارقىدىنلا يېڭىشەھەرگە تېگىپ، يېڭىشەھەرنى ئېلىۋەتكەن بولسام بوپتىكەن، شۇ چاغدا ماداۋتەيمۇ قورقۇپ، قورال تاپشۇرۇشقا تەييار تۇرغان ئىدى، يېڭىشەھەردىمۇ ھېچقانچە كۈچ يوق ئىدى، (5 — 6 يۈزدەك) ئەمدىلىكتە بولسا ماجەنساڭ بىلەن ماۋداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلۇپ 1500 گە يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيتىپ، خېلى مۇنتىزىملىشىۋالدى. شۇنداقتىمۇ، ماڭا ھازىر رۇخسەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپ قىلىپ كەتكىلى بولاتتى،» دېدى.

بۇ يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشىدىكى سەۋەپ مۇنداق: ئوسمان مېنىڭ گېپىمگە كىرمىدى. پەيزىۋاتتا، شەھەرگە كىرمەڭلار دېسەم، شەھەرگە بېسىپ كىردى، داۋتەي يامۇلغىمۇ ئۆزى بىلگەنچە ھۇجۇم قىلدى، يەنە يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى داۋاملىق تەكىتلەيدۇ. ئۇ، يېڭىشەھەرنى ئېلىپ ھەممە قورال-ياراققا ئىگە بولماقچى، ئۇ چاغدا ماڭا بويسۇنماسلىقى، بەلكى قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن، دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. شۇڭا سىجاڭنىڭ ئوسمانغا ئىشەنگىسى كەلمىدى.

خوتەن قوزغىلىڭى

1932-يىلى 1-ئايدا (ھىجرىيە 1352-يىلى شەھبان ئېيى) مەمتىمىن داموللام (1946-يىلى بىتىمدە تەمرات نازارىتىگە نازىر بولغان مەمتىمىن ھەزرەت) ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئابدۇللا ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا شامەنسۇر دەپ ئاتالغان)، نۇرمەھەممەت ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا ئەمىر ساھىپ دەپ ئاتالغان) ھەم مۇھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق 4 كىشى ۋە باشقا خوتەنلىك مۆتىۋەرلەردىن 10 نەچچە ئادەم بىلەن باش قوشۇپ قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى قوللاش يۈزىسىدىن خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى مەسلىھەتلىشىدۇ ھەمدە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئىنىسى شامەنسۇر (ئابدۇللا) نى 1932-يىلى 2-ئايدا قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدى، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى بىلىپ كېلىشكە ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ئۈرۈمچىگە بېرىپ ھۆكۈمەتنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ۋە قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدىنى ئىگەللەپ قەشقەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) قەشقەر شەھىرى ئەلچىخانىدىكى چوڭ بىر ئاشخانىدا ئۇچرىشىپ قالدىم. (بۇ ئۇچرىشىش تاسادىپى بولۇپ قالدى، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ مىجەز-خۇلقى سىلىق سىپايە، گەپ سۆزلىرى مەنىلىك، خۇش پېئىل بولغانلىقى، مېنىڭمۇ ساقال بۇرۇتۇمنى چۈشۈرىۋەتكەن، كىيىم-كېچەكلىرىم يېڭى پوسۇندا يەنى شىم-كەمزۇل، پۇتۇمدا رۇسچە ئۆتۈك بولغانلىقى ئۈچۈن شامەنسۇرمۇ ماڭا قىزىققان بولسا كېرەك) ئۇ ھېچقانداق تارتىنمايلا مېنىڭ ئىسمى-زاتىمنى، يۇرتۇمنى، ئوقۇغان مەكتىۋىمنى ۋە قەشقەرنىڭ جەمىيەت ئەھۋالىنى تەپسىلى سوراشقا باشلىدى. مەن-

مۇ تارتىنمايلا ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سورىدۇم. شامەنسۇر خوتەنلىك
بولۇپ مەدرىسىدە ئوقۇغانلىقىنى، بۇ قېتىم ئۈرۈمچىنى كۆرۈپ
كېلىش ئۈچۈن بارغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭدىن ئۈرۈمچىنىڭ
ئەھۋالىنى قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى سورىدۇم. ئۇ: «مەن قۇمۇل ئىن-
قىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن، ئەگەر بۇ ئىنقىلاپ
جەنۇپقا كېڭەيسە بەك ياخشى بولاتتى، ھەممە ئادەم قوزغىلىپ
ئىنقىلاپقا قاتناشقان بولاتتى مېنىڭ تىبابەتچىلىكتىن خەۋىرىم
بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۈرۈمچىدە تېۋىپلىق قىلىپ يۈرۈپ
نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم، نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدىم.
ئەمدى خوتەنگە قايتماقچىمەن» دېدى. لېكىن ئۇ ئادەم ئۆزى-
نىڭ كىملىكىنى، ئۈرۈمچىگە بېرىشتىكى مەقسىدىنى ۋە ئۆزىنىڭ
تەشكىل تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلىكىنى ئېيتمىدى.

شامەنسۇر (ئابدۇللا) (تۆۋەندە شا مەنسۇر دەپ ئاتايمىز)
1932 - يىلى 9 - ئايدا قارىقاشقا يېتىپ بېرىپ ئاكىسى مەتمىن
ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۈپ ئۈرۈمچىنىڭ ۋەزىيىتىنى سۆزلەپ بەر-
گەندىن كېيىن، مەتمىن ھەزرەت باشچىلىقىدا 20 نەچچە كى-
شىدىن تەركىب تاپقان قوزغىلاڭ كۆتىرىش تەشكىلاتى قۇرۇلىدۇ.
ئۇلار شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن مەخپى تەييارلىققا كىرىشىدۇ، لېكىن
ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ تەشكىلات پاش بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن
خەۋەر تاپقان قارىقاش ھاكىمى خوتەن ۋالىيسىغا خەۋەر قىلىدۇ.
خوتەن ۋالىيسى دەرھال چېگرا ساقلاۋاتقان ئەسكەردىن 60 دەك
كىشىنى تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىپ قارىقاش ھاكىم ئىدارىسىغا
ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ۋالى بۇ تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرىنى
يىغىنغا چاقىرىپ يىغىن ئۈستىدىلا قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈشنى
قارار قىلىدۇ. بۇ قاراردىن خەۋەر تاپقان تەرجىمان بۇنى يىغىنغا
كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن تەشكىلاتقا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. شۇ-

نىڭ بىلەن ئۇلار بىردىنلا قوزغىلىپ شۇ كۈنى كېچىسىلا 200
دىن ئوشۇق تالىپنى ئوغاق، قىلىچ، توقماقلار بىلەن قوراللان-
دۇرۇپ قارىقاش ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە تېگىدۇ ھەمدە شەنجاڭ
باشلىق بىر نەچچە كىشىنى تۇتۇۋېلىپ شۇ مەيداندىلا ئۆل-
تۈرىدۇ. تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلار
تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قارىقاش ناھىيىسى قوزغىلاڭچى-
لارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ. شۇ كۈنىلا ئىشان قادىرخان
غوجىنى 500 دەك پىدائىي بىلەن گۇمىغا ماڭدۇرىدۇ. ئۇلاردا
پەقەت 20 نەچچە تاللا مىلتىق بولۇپ قالغانلىرىدا چوماق-
كالتەكلا بار ئىدى.

مەتمىن ھەزرەت قارىقاشقا ھاكىم تەيىنلەپ قويۇپ
ئۆزى مىڭدەك پىدائىينى باشلاپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.
بۇ 1933 - يىلى 3 - ئاي (رامزان) ئىدى. ئۇلار قارىقاش-
تىن 200 دەك مىلتىق غەنىمەت ئالغان بولسىمۇ قالغانلىرى-
دا قىلىچ، چوماق قاتارلىق قوراللار بار ئىدى. ئۇلار شۇ كې-
چىسى ئاتلىق، ئېشەكلىك ھەم پىيادە خوتەن كونا شەھىرىنى
ئىگەللەيدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەرگە كىرىپ دەرۋازى-
نى تاقاپ سېپىلگە چىقىۋالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنى قورشىۋې-
لىپ ئوق چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا خېلى قاتتىق
ئۇرۇش بولىدۇ. تۆۋەندە پىدائىيلار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقى
ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچى-
لار پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ دەرھال شەھەر ئىچىگە ۋەكىل
كىرگۈزۈپ ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا، خوجىنىياز ھاجىم ئەس-
كەرلىرىنىڭ خوتەنگە كېلىپ بولغانلىقىنى، قورال تاپشۇرغانلار-
نىڭ مال - مۈلكى ۋە ھاياتىغا دەخلى يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى
چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۋەھىمە ئىچىدە قالغان ھۆكۈمەت

ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىپ تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇردى. خوتەن شەھىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە لوپ، چىرىيە، كېرىيە ناھىيىلىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ جايلاردىكى خەلقلەرمۇ بىردەك قوزغىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ (ئۇ چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە 20 ـ 30 دەك ئەسكەر بولاتتى) ئەسكەرلەردىن قورال تارتىۋېلىپ ناھىيىنى ئازات قىلدى ھەمدە دەرھال خوتەنگە خەۋەر يەتكۈزۈپ ئۆزلىرىنىڭ خوتەنگە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. مەتمىن ھەزرەت ئەمىر كەبىر بولۇپ ھەربىي ئىشلارغا، مەھەممەت نىياز ئەلەم ھۆكۈمەت ئىشىغا مەسئۇل بولدى.

خوتەن قوزغىلىڭىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەردىكى ماشاۋۇ داۋتەي قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق 2 لىيەن ئەسكەردىن بىر لىيەننى خوتەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ياردەمگە ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا قەشقەردىن خۇيزۇ، قىرغىزدىن تەركىب تاپقان 2 لىيەن ئەسكەر تەشكىللەپ ئۇلارنى قاغىلىققا ئەۋەتتى. خوتەنگە قاراپ يولغا چىققان ئەسكەرلەر قاغىلىقتىن چىقىپ گۇمىغا كىرمەيلا ئۇدۇل خوتەنگە مېڭىپ زاۋىغا كەلگەندە خوتەننىڭ قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ خوتەنگە كىرمەي قايتىپ كېلىدۇ.

قاغىلىقتىكى قوزغىلاڭ

قاغىلىقتا سابىرخان خوجا ئىسىملىك بىر ئىشان بولۇپ شۇ ۋاقىتلاردا قاغىلىق بويىچە نوپۇزلۇق ئىدى. بۇ كىشى

خوتەن، قۇمۇل تەرەپتە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلاردىن خەۋەر تېپىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ خوتەن قوزغىلىڭىنى قوللاپ ئۆزى بىلەن بىر پىكىردىكى كىشىلەرنى توپلاپ قەشقەردىن كەلگەن قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىرغىز لىيەننىڭ باشلىقى ئۇنى قوبۇل قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەھەرگە بېسىپ كىرىشىنى، ئۇلار بېسىپ كىرگەندە ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىپ ئەمەلىي قارشىلىق كۆرسەتمەي شەھەرگە كىرىشكە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار شەھەرگە بىخەتەر بېسىپ كىرىپ قىرغىز ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاغىلىقتىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ قاغىلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار 300 دىن ئارتۇق قوراللىق قىسىم تەشكىللەپ يۈز ئادەمنى گۇمىغا، 100 ئادەمنى پوسكامغا ئەۋەتىدۇ. ماداۋتەينىڭ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا قاغىلىقتىن ئەۋەتكەن بىر لىيەن ئەسكىرى خوتەنگە كىرەلمەي قايتىپ گۇمىنى ۋەيران قىلىپ يەنە قاغىلىققا قاراپ كېلىۋاتقان ئىدى. ئۇلار يول ئۈستىدە قاغىلىقنىڭ قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوسمان، ھىسامىدىن دېگەن 2 كىشىگە يول باشلىتىپ قاغىلىققا كىرمەي ئۆششاقباش، كۆكيار ئارقىلىق كاچۇڭغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن يەكەنگە كىرىۋالىدۇ. گۇمىغا ماڭغان 100 ئادەم ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى توسالماي قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ئۇ يەردىن پوسكامغا كېلىپ دەريا بويىغا ئورۇنلىشىدۇ. دېمەك، شۇنىڭ بىلەن مەتمىن ھەزرەت باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار پوسكامدىن تارتىپ چەرچەنگىچە بولغان جايلارنى ئىگەللەيدۇ. ھەممە ناھىيىلەرگە

ھاكىملار بەلگىلىنىپ بىر قەدەر تىنچلىق ئورنىتىلىدۇ.

شامەنسۇرنىڭ يەكەنگە كېلىشى

مەمتىمىن ھەزرەت ئىنىسى شا مەنسۇرنى 500 دەك ئەسكەر بىلەن يەكەننى ئىگەللەشكە ئەۋەتىدۇ. شا مەنسۇر گۇمىغا كەلگەندە گۇمىدىكى مەھەممەتنىياز ئەلەم 200 دەك پىدائىي بىلەن قوشۇلىدۇ. ئىشان قادىرخاننى گۇمىغا ھاكىم قىلىدۇ.

شامەنسۇر قاغىلىققا كەلگەندە شەھەر ھاكىمى سابىرخان خوجا باشلىق خەلق ۋە پىدائىيلار ئالدىغا چىقىپ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. شامەنسۇر قاغىلىقتا 2 ـ 3 كۈن تۇرۇپ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ قوراللىق ۋە قورالسىز بولۇپ 800 دەك پىدائىينى باشلاپ پوسكامغا كېلىدۇ. ئۇ يەردىكى 200 دەك ئەسكەر بىلەن قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇرنىڭ قوراللىق ۋە قورالسىز ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. 33 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاياقلىرىدا يەكەنگە يېتىپ كېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جەڭ ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ. بىر نەچچە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي كونا شەھەرنى تاشلاپ يېڭى شەھەرگە كىرىۋالىدۇ. ئابدۇللاغا شامەنسۇر دېگەن ئۇنۋان شۇ قېتىمقى يەكەننى ئېلىش جېڭىدە بېرىلگەن. (بۇ ئۇنۋاننى ئەمىركەبىر بەردىمۇ ياكى ئۆزى قويۇۋالغانمۇ ئېنىق ئەمەس). يەكەن كونا شەھەر ئېلىنغان كۈنى 1933 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىدى.

يەكەن ۋەقەسى

شامەنسۇر يەكەن كوناشەھەرنى ئىگەللەپ، يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ھالسىزلىتىۋاتقان بىر پەيتتە يەنى 33 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنلىرى قەشقەردىن تۆمۈر سىجاڭ ئەۋەتكەن ھاپىز لۈيجاڭ 300 چە ئەسكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ 2 ئەسكەر باشلىقىغى چىرايلىق كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىر قانچە كۈن ئۆتمەيلا ئوتتۇرىدا زىددىيەت تۇغۇلىدۇ. سەۋەبى: شامەنسۇر خەلققە بەك زۇلۇم سالغان مىشا بېگىمنى قولغا ئېلىپ خەلقنىڭ تەلىۋى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي قىپسىلەر، دەپ ئاشكارا نارازىلىق بىلدۈرگەندىن تاشقىرى خەت ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇر، بىزمۇ خوتەندىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدۇق. بىزنىڭ رەھبىرىمىز خوجىنىياز ھاجىم، خوجىنىياز ھاجىمدىن بىزگە تۆمۈر سىجاڭغا بويسۇنۇڭلار دېگەن يولىيورۇق يوق، دەپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ نارازىلىقىنى ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. 2 ـ بىر سەۋەپ، ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇ. 3 ـ بىر سەۋەپ، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭمۇ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن 200 دەك ئەسكەرنى يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يەكەنگە كېلىپ، كوناشەھەرگە ئورۇنلىشىپ، بىر قانچە كۈندىن كېيىن غىپپىدە يېڭىشەھەردىكى

* مەن يېڭىسارda ھاكىم بولۇپ تۇرغان چېغىمدا شامەنسۇر يېڭىسارغا كەلدى. شۇ چاغدا ماڭا بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بەرگەن.

ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ھاپىز لۇيجاڭ بىلسىمۇ، ئۇلارنى توسماي بەلكى ئۇ، بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەردىكى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى 600 گە يېتىدۇ.

بۇ چاغدا شامەنسۇر بۇ ئىشلارغا ھەيران بولۇپ، ئۇلار بىزنىڭ قانداقچە ئىتتىپاقچىمىز بولسۇن، بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز بىلەن بىرگە بولۇۋالغانلار قانداقمۇ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز بولالايدۇ، دەپ ھاپىز لۇيجاڭ بىلەن تىركىشىپ قالىدۇ ھەم بۇ ھەقتە بىر قارارغا كېلىش ئۈچۈن شامەنسۇر تۆمۈرسىجاڭغا ئادەم ئەۋەتىدۇ.

ساۋۇت داموللامنىڭ يەكەنگە كېلىشى

ساۋۇت داموللام خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن يەنى 32 - يىلى 12 - ئايلاردا ھەرەمدىن قايتىپ قاغىلىققا كېلىپ ئاندىن خوتەنگە بارغان. داموللام قارىقاشتا قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار تەشكىلاتىدىن 33 - يىلى 1 - ئايدا خەۋەر تاپىدۇ. خوتەن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن خوتەندە قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمىتى ساۋۇت داموللامنى شەيخۇل ئىسلام قىلىپ ئەڭ يۇقۇرى دىنى مەرتىۋە بېرىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا داموللامنىڭ نېمە ئىش قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن بۇ ئادەم شەيخۇل ئىسلام بولغاندىن كېيىن يەكەندىكى شامەنسۇر بىلەن ھاپىز لۇيجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن يەكەنگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا يەكەندىكى شامەنسۇر باشلىق ھەربى ۋە خەلقتىن بىر قانچە مىڭ كىشى يەكەن دەرياسىنىڭ بويىغا چىقىپ داموللامنى كۈتۈۋالىدۇ. (ھاپىزلۇيجاڭ ئالدىغا چىقمايدۇ.) داموللام شامەنسۇر بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى مەسىلىسى ئىكەن دەپ تونۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت داموللام شامەنسۇر، ھاپىزلۇيجاڭ قاتارلىقلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ كېڭەش ئاچىدۇ. كېڭەشتە ساۋۇت داموللام سۆزلەپ «يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش بىلەن ياكى سۆھبەت ئارقىلىق قورالسىزلاندۇرۇپ يەكەننى تىنجىتىپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشىمىز كېرەك. يەكەندىكى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، ئۈرۈمچىگە ئەسكەر ئەۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا قانداق قارايسىزلەر» دەيدۇ.

بۇ چاغدا ھاپىز «لۇيجاڭ: بۇنىڭغا مېنىڭ پىكرىم يوق، تۆمۈرسىجاڭ قانداق بۇيرۇق قىلسا شۇنى ئىجرا قىلىمەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىرلىرى تۆمۈرسىجاڭغا خەت يېزىشامىلا، ياكى ئۆزلىرى (ساۋۇت داموللامنى دېمەكچى) بارامىلا، شۇ كىشىدىن سوراپ بىر تەرەپ قىلىشسىلا» دەيدۇ.

شۇ ئارىلىقتا قەشقەردىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئابدۇغوپۇر ھاجىم شاپتۇل باشچىلىقىدىكى 4 ۋەكىلى يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار تۆمۈرسىجاڭنىڭ: «ماجەنساڭ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز ۋە ياردەمچىمىز، ھازىر ئۈرۈمچىدە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭ بىرلىكتە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ يەردە ماجەنساڭنى قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا خزجىنىياز ھاجىمدىن خەۋەر بولمىغىچە ئۇلارغا تەگمەسلىكىمىز كېرەك» دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى: «يەكەن، قەشقەردىكى ماداۋتەي، ماجەنساڭ ئەسكەر-

لىرىنى قورالسىزلاندۇرماي تۇرۇپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتكىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇب ئازات بولۇپ بولدى، شۇڭا بىز قەشقەردە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ (شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى دېمەكچى) خەلقنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىشىمىز كېرەك. كونا تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشىمىز كېرەك، بۇ پۇل-مال مەسىلىسى ئەمەس، چوڭ ھەق-چوڭ ناھەق مەسىلىسى، ئۇنداق قىلمىساق، ئىنقىلاپ قىلىپ نىمە قىلىمىز؟ دەيدۇ ھەممە ۋەكىللەرگە مۇشۇ كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزۈشنى تاپشۇردۇ. ۋەكىللەردىن ئابدۇغوپۇر ھاجىم شاپتۇل يەنىلا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجىنساڭنى قورالسىزلاندۇرۇشقا قارشى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئاياقلىشىدۇ. لېكىن كېڭەشتىن قايتقاندىن كېيىن ئابدۇغوپۇر ھاجىم شاپتۇل: ئۇلارنىڭ جۇمھۇرىيەت قۇرۇمىز دېگىنى نىمىسى، ماجىنساڭلارغا كۈچى يېتەمتىكىن؟ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قىلىپ، ساۋۇت داموللامنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلىدۇ. ۋەكىللەرنى كۈتۈشكە مەسئۇل بولغان بىرسى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قىلىپ شامەنسۇرغا ئېيتىپ قويىدۇ.

قەشقەردىن كەلگەن ۋەكىللەر ئەتىسى قايتماقچى بولغاندا شامەنسۇر، ئابدۇغوپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قېلىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ. ۋەكىللەر قەشقەرگە كېلىپ يەكەندىكى كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى، ئابدۇغوپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قالغانلىقىنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا خاپا بولۇپ ئابدۇغوپۇر ھاجىمنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەر ئۆلىمالىرىدىن تەشكىللەپ يەنە ۋەكىل ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ۋەكىللەرگە: ئابدۇغوپۇر ھاجىمنى ھازىر قويۇپ بېرىمىز، ئۇندىن كېيىن مۇنداق پىتنە-پاسات تارقاتمىسۇن! دەپ جېكىلەيدۇ.

يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى

خوتەن، قاغىلىق قوزغىلاڭلىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن خوتەن، قاغىلىق تەرەپلەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەنگە توپلىنىپ يەكەن يېڭىشەرگە ئورۇنلىشىۋالىدۇ. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئىمىر ئابدۇللا بەگنى يەكەننى پەتھى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. قەشقەر تەرەپتىن تۆمۈر سىجاڭ ھاپىز لۈيجاڭنى 3-4 يۈز ئەسكەر بىلەن يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىككى كۈچ بىرلىشىپ يەكەن يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ لېكىن بىر تەرەپ قىلالمايدۇ.

بۇ چاغدا قەشقەردىكى ماجىنساڭ، يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئەپلەپ ئۆزىگە ئەل قىلىۋېلىش ئۈچۈن مارۇلۇڭ ئىسىملىك تۇەنجاڭنى 100 ئاتلىق ئادەم بىلەن يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. مارۇلۇڭ يەكەنگە كۆرۈنۈشتە شامەنسۇر ۋە ھاپىز لۈيجاڭلارغا ياردەم كۆرسەتكىلى كەلگەندەك قىلىپ كېلىدۇ. لېكىن ئۇ پۇرسەت تېپىپ يېڭىشەرگە كىرىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىدى شەھەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ۋە قورال ياراقلىرى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېتىپ ماجىنساڭ قىسىملىرىنى تولۇقلاش ئىدى. ئەمما خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ۋە تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىمۇ يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ قوراللىرىنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. دېمەك يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرىغا ئۈچ تەرەپنىڭ كۆزى تەڭ چۈشكەنلىكتىن

يەكەن ۋەزىيىتى مۇرەككەپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

بۇ چاغدا ماشىۋۇۋۇ بىلەن ماجەنساڭ ئىككىسى يەكەندىكى ھۆكۈمەت كۈچلىرىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىۋېلىشنىڭ ئامالىنى مەسلىھەتلىشىپ تۆمۈر سىجاڭغا: «يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇلارنىڭ قورالىنى تۆمۈر سىجاڭغا تاپشۇرۇش» دەيدىغان بىر يولنى تەكلىپ قىلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ بۇ تەكلىپكە بىنائەن ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يۇسۇپجان (قۇر بېشى)، كىچىك ئاخۇنلارنى يۈزدىن 200 ئەسكەر بىلەن، يېڭىساردىكى ئەخمەتخان لۈيجاڭنى 200 ئەسكەر جەمى 400 ئەسكەر بىلەن يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكىلىشكە بەلگىلەيدۇ. بۇنى ئوسمان لۈيجاڭ ئاڭلاپ، بىزدىن ئادەم بارمامدۇ؟ دەپ سورىغاندا ئۇنىڭغىمۇ 2 لىيەن بېرىشقا قوشۇلىدۇ. ئوسمان ئوراز تۇەنجاڭ بىلەن مېنى (قادىر ھاجى) 300 ئەسكەر بىلەن يەكەنگە بېرىشقا بۇيرۇق قىلدى. بىز تۆمۈر سىجاڭنىڭ، ئوسماننىڭ بولۇپ 500 دەك ئەسكەر يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتۇق. ئەخمەتخان لۈيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا قالدى. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭ ھاپىزلۈيجاڭ بىلەن شامەنسۇرغا يەكەن يېڭىشەھەردە قامىلىپ قالغان ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىش، ئۇلارغا چىقىلماسلىق توغرىسىدا خەت ئەۋەتكەن ئىدى. خەت يېتىپ بارغان كۈنى ئۇلار قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ شۇ كۈنى كۆك راۋاتقا كېلىپ قونىدۇ. ئەتىسى يېڭىسارغا قاراپ يولغا چىقىپ ھېيتنىڭ سېيىغا كەلگەندە ئەمىر ساھىپ باشچىلىقىدا 1000 دەك خوتەن پىدائىيلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كېلىدۇ. بىز شۇ چاغدا ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكېتىش ئۈچۈن قىزىلدا كۈتۈپ تۇراتتۇق. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئارقى-

سىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ توختاپ قالدى. بىز ئۇلارنىڭ قورقماي كېلىۋېرىشىنى ئېيتىپ ۋەكىل ئەۋەتتۇق. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئوق چىقىپ قالدى. ئۇلار قورشاۋدا قالغان ئوخشايمىز دەپ چۈشەنسە كېرەك، بىز تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. ئوتتۇرىدا بىر قەپەس ئېلىشتۇق. ئۇلار يىقىلغانلىرىنى تاشلاپ يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. ئەمىر ساھىپ ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 600 دەك ئادەم بولۇپ، ئۇلاردىن 500 دەك ئادەم قوراللىق، قالغىنى ئائىلە-تەۋەلەر ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان 400 دەك قېرى-چۈرى، ئۇششاق باللارمۇ بار ئىكەن. بىز قاچقانلارنى قوغلىماي ئارقىسىدا قالغان يارىدار ۋە قېرى-چۈرى، ئۇششاق باللارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلدۇق.

قىزىلدا بىزگە ئوق چىقىرىپ يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتكەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 200 چە بولۇپ، ئۇلار يېڭىسارنىڭ قايراق دىگەن يېرىگە كەلگەندە ئەخمەتجان لۈيجاڭ ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلىغان. بىز قىزىلدىن يولغا چىقىپ 3-كۈنى توققۇزاققا يېتىپ كەلسەك، ئوسمان لۈيجاڭ 200 چە ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقىپ تۇرغان ئىكەن. ئەتىسى بىز تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ يولدا بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردۇق. تۆمۈر سىجاڭ، بىزنىڭ قىزىلدا قولغا چۈشۈرگەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى ساق-سالامەت ئەپكەلگىنىمىزگە خۇش بولدى. ئەخمەتجان لۈيجاڭنىڭ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىغىنىغا رەنجىدى، يەكەندىن كەلگەن ئەمىر ساھىپ 100 دەك قورالنى غەنىمەت ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كەتتى. بىزمۇ

قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى ئۆزىمىز ئىگەللىدۇق. بىز قەشقەرگە كېلىپ 5 ـ 6 كۈندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ سېتىۋالدىجان، كېچىك ئاخۇنغا ۋە ماڭا (قادىر ھاجى) تۇەنجاڭلىق ئۇنۋان بەردى ھەم تامغا ئويدۇرۇپ بەردى (خەنزۇچە) بىر قىزىلدىن مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلگەن 400 دەك ھۆكۈمەت ئەسكىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى قەشقەر يېڭىشەرگە (ماجەنساڭغا) ئۆتكۈزۈپ بەردۇق. بۇ، 33 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەردە، تۆمۈر سىجاڭ كونا شەھەردە ئىدى. ماجەنساڭنىڭ 1700 دەك ئەسكىرى بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز مەشق قىلاتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قولىدىكى 2 لۈيدە 1600 دەك، ئوسماننىڭ قولىدىكى 4 تۇەندە 1200 دەك ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر 2 تەرەپ بىرلىشىدىغان بولسا، ناھايىتى زور كۈچ ئىدى. يېڭىشەر مەسىلىسىنىمۇ بىر تەرەپ قىلغىلى بولاتتى.

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇرنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇر قەشقەر يېڭىشەر مەسىلىسىنى يەكەندە تۇرۇپ ھەل قىلغىلى بولمايدىكەن دەپ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قوراللىق، قورالسىز بولۇپ 1000 دەك پىيادىنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. 17 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ يېنىك ماشىنا بىلەن كۆرۈنۈشتە ئالدىغا چىققان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى يەنە يەكەنگە قايتۇرۇشنى كۆزلەپ يېڭىسارغا كېلىد يېڭىسارغا كېلىشتىن بۇرۇن تومۇر سىجاڭ قەشقەر يېڭىشەردە ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ماڭىدۇ. يېڭىساردا تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلار بىلەن چىرايلىق كۆرۈشۈپ سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ.

سۆھبەتتە تۆمۈر سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىمغا يارىدەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ساۋۇت داموللام تەرەپ: قەشقەرگە يېڭىشەردىكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا يارىدەمگە ئەسكەر ئەۋەتەيلۇق دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بولسا بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدۇ. ئۇ يەنە ھازىر خوجىنىياز ھاجىم ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئۈرۈمچىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، ئەگەر بىز بۇ يەردە ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىپ قويساق (قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق) خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ دېگەن كونا پىكىرىنى تەكرارلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ، بىر بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان؛ ئاقسۇدا باي سىجاڭ① ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغان؛ ھەتتا خوجىنىياز ھاجىدىن تۆمۈر سىجاڭغا توخسۇنلۇق شېرىپ ئاخۇن ئارقىلىق قەشقەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق كېلىپ بولغان چاغ ئىدى.

شۇنىڭدەك ساۋۇت داموللامنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش، يېڭىچە غەللە ـ پاراق ئېلىش، بايلارنىڭ يەرلىرىنى قايتا ئۆلچەش، كەمبەغەللەرگە غەمخورلۇق قىلىش، كونا ھۆكۈمەت تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى پىكىرلىرىگىمۇ قوشۇلمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ساۋۇت داموللا تەرەپ تۆۋەندىكى 4 تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1 ـ ماجەنساڭ مەسىلىسىنى تېزلىكتە بىر تەرەپ قىلىش؛

---

① باي سىجاڭنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسمايىل. ئەمما باي سىجاڭ دەپ مەشھۇر نام ئالغانلىقتىن كىتاۋىمىزدا باي سىجاڭ دەپ قوللاندۇق.

2 ـ ھەربى ـ مەمۇرى ئىسىملارنى مۇسۇلمانچە ئاتاش؛

3 ـ تامغىنى ئۇيغۇرچە ئويدۇرۇش؛

4 ـ دېھقانلاردىن ئالىدىغان غەللە ـ پاراقنىڭ يېرىمىنى ۋەخپە كىرىمىدىن تولدۇرۇش؛

بۇ تەكلىپلەرگە تۆمۈر سىجاڭ ئۆيلۈشۈپ كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ماجەنساڭ مەسىلىسىگە كەلگەندە: ئۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم ئەسكىرى بار، ئۇنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ھەر بىرلىرى قەشقەرگە بېرىش ئارزۇلىرى بولسا، ئازراق ئادەم بىلەن بېرىپ زىيارەت قىلىپ قايتىشىسىلا بولىدۇ، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىنات مەسىلىسىنى ھەل قىلماق قىيىن، دەيدۇ.

ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر ئۆزپىكرىدە قىلىپ قەشقەرگە بارىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئارقىسىدىن ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا 8 تاشقا چۈشكۈن راسلاپ ھامىتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجىم لۈيجاڭ، سىيتۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن ئىستىقبالغا چىقىدۇ. ئوسمان لۈيجاڭ، ئوراز تۇەنجاڭلارمۇ 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئالدىغا چىقىدۇ. شۇ كۈنى شەھەردىن چىققان ئادەم بەك كۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئالدى قالماق كۆۋرۈككىچە يېتىپ بارىدۇ. چۈشكۈن 2 جايغا راسلانغان ئىدى. بىرسى 8 تاشتا، بىرسى قالماق كۆۋرۈكتە. ساۋۇت داموللاملار چۈشكۈن راسلىغان جايغا پېشىن بىلەن يېتىپ كەلدى. يەكەندىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ 600ى ئاتلىق بولۇپ، ھەممىسى قوراللىق ئىدى، 400ى پىيادە بولۇپ قوللىرىدا كەكە، پالتا، توقماق قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار 2 دىن تىزىلىپ كېلىشتى. بىزنى كۆرگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام باشلىق ئەمەلدارلار ئاتتىن چۈشۈشتى

ئەك ئاۋال ئوسمان بېرىپ داموللام، شامەنسۇرلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ۋالى مەھكىمىسىدىن بىر پوچتا چىقارغان ئىكەن. ئۇنىڭغا ساۋۇت داموللام بىلەن زىرىپ قارى ھاجىم چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئالدىدا پوچتا ماڭدى، ئارقىسىدىن بىز ماڭدۇق. يولنىڭ 2 قاسنىقىدىكى ئىستىقبالغا چىققان شەھەر ئاھالىسى «ئامىن» دەپ ئۈنلۈك تۋۋلاشتى. ساۋۇت داموللام جاۋابەن ئۇلارغا بارىكاللا ئېيتتى.

8 تاشتىن يولغا چىقىۋاتقاندا ۋالى يۇنۇس بېگنىڭ بىر ئادەمى يۇنۇس بېگنىڭ سالامەتلىكى ياخشى بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئىستىقبالغا چىقالمىغانلىقى توغرىسىدىكى خەنزۇچە يېزىلغان بىر پەنزەنى (بۇ شۇ چاغدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ چاقىرغان يەرگە بارالماي قالسا ئەۋەتىدىغان قەرتىسى ئىكەن) كۆتۈرۈپ كېلىپ ساۋۇت داموللامغا بەردى. قىزىلنىڭ كۆۋرۈكىگە كەلسەك، شەھەردىن ۋە يېزىدىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلانغان ئىكەن، ئۇلارمۇ ئامىن! ئامىن دەپ ئۈنلۈك تۋۋلاشتى. مېھمانلار جاۋابەن سالام بەردى. ساۋۇت داموللام شامەنسۇر، زىرىپ قارى ھاجىملارغا ئۇلاغ بازىرىدىكى مۆيدىن جان باينىڭ بېغى راسلانغان ئىكەن. ئۇلار شۇ باققا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپتىكى بوش ساراي ۋە باغلارغا ئورۇنلاشتى.

ئەتىسى ئوسمان لۈيجاڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىز تۇەنجاڭلارنى باشلاپ داموللام بىلەن كۆرۈشكىلى چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەن (قادىر ھاجى) كىچىك ئاخۇن ئىككىمىز كۆرۈشكىلى چىقتۇق. ئەھۋال ئۇقساق، تۆمۈر سىجاڭ ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭلارمۇ، ۋالى يۇنۇس بېگمۇ ھاردۇق سوراپ چىقمىغان ئىكەن. لېكىن ساۋۇت داموللام شەھەرگە كېلىپ 3 ـ كۈنى زىرىپ قارى ھاجىمنى ئېلىپ ئازغىنە ئەسكەر بىلەن سىجاڭ بىلەن

كۆرۈشكىلى ۋالى مەھكىمىسىگە كىرىدۇ. شۇ چاغدا سىجاڭ بىلەن بىرگە يۈنۇس بېك، نىزامىدىن ئەپەندى قاتارلىقلار ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قورۇسىدا ئۇلارنى كۈتىۋالىدۇ ھەم مېھمانخانىغا باشلاپ ھال سورايدۇ. ئۇلار تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن خوشلىشىپ چىقىپ يۇمۇلاق شەھەر كۆلبېشىدىكى ئۇسماننىڭكىگە پەتىگە بارىدۇ. ئۇسمان ئۇلارنىڭ شەرىپى ئۈچۈن بىر قانچە 100 ئەسكەرنى تىزىپ مىزگان، داقا - دۇمباقلارنى چالدۇرۇپ، قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ تاماق تارتىلىدۇ. زىياپەتتىن كېيىن ئۇلار ئۆز ئورنىغا قايتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ شۇ كۈنىلا خامىتخان لۇيجاڭ بىلەن ھەمدەم بەگ ھاجىنى داموللام، شامەنسۇرلەرنىڭ قېشىغا ۋەكىل قىلىپ چىقىرىدۇ. ۋەكىللەر سىجاڭنىڭ: ھەر ئىككى تەرەپ 500 دىن ئەسكەر تەشكىللەپ خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتسەك، خوجىنىياز ھاجىمۇ ئەسكەر تەلەپ قىپتۇ، دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ شۇ چاغدا ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر بىلەن دەرھال سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى ئەسكەر ئاجرىتىشقا قىستىشى، ئۇلارنىڭ ئۇسمان بىلەن بىرلىشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى. ماجەنساڭنىڭ مەقسىدىمۇ شۇ ئىدى. لېكىن ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر يەنىلا ماجەنساڭ، ماداۋتەيلەرنىڭ يېڭىشەردىكى ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتىشنى، بولمىسا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىدىن خاتىرجەم بولۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ مەن (قادىر ھاجى) بىلەن كىچىك ئاخۇننى چاقىرىپ، سىلەر ئاتۇشلۇق، داموللام ئاتۇشلۇق، سىلەر داموللامغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەردىكى ماجەنساڭ مەسىلىسىنى ئاسان ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنى بىر مەزگىل

كۈتۈش كېرەك. سىلەر گەپكە كۆندۈرۈڭلار دەپ چىقاردى. بىز سىجاڭنىڭ سۆزىنى يەتكۈزىۋىدۇق، ئۇلار يەنە ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇردى. بىز قايتىپ كىرىپ ئەھۋالنى يەتكۈزدۇق. بۇ ئوتتۇرىدىكى زىددىيەتلەردىن سائەتلەپ خەۋەر تېپىپ تۇرغان ماجەنساڭ، ۋالى يۈنۇسبېك ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا: «ئۇسماننىڭ پەيلى بۇزۇق، ئۇ، شامەنسۇر بىلەن بىرلىشىۋېلىپ سىلىنگە قول سالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ چاقىدۇ. ئۇسمانغا بولسا، «سەن ھوشيار بول، بولمىسا سىجاڭ سېنى قولغا ئالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ، بىر بىرىدىن ھۈركۈتۈپ ئىشەنمەسلىك ئورۇغىنى تېرىيدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىدىن ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرنىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرلەر قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئوتتۇرىدا گەپ توشۇپ سۇخەنچىلىك قىلىدىغانلارنىڭ كۆپلىگەندىن تۆمۈر سىجاڭ بىلەن خوتەن قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىدۇ. ئاخىرى تۆمۈر سىجاڭ 33 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خامىتخان لۇيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى، سىيىتۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇر تۇرغان ئورۇنلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇردى. ساۋۇت داموللا بىلەن شامەنسۇرنى ئەسكەرلىرىدىن ئايرىپ يار باغدىكى بىر ھويلىغا نەزەربەنت قىلىپ قويىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭغا، ماجەنساڭدىن تارتىپ ھەممەسى قاتتىق بويسۇنۇپ «سىلىڭ» لىق تامغا تاپشۇردى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ تامغىنى بىر كۈن شەھەر ئايلاندۇرۇپ داغدۇغا قىلدى.

ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندە تۆمۈر سىجاڭ مېنى چاقىرتىپ،
«سىزنى پەيزىۋاتقا يۆتكىدىم، ئوسماندىن ئايرىلىپ كېتىڭ» دېدى.
بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوت-
تۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشكەنلىكىنى
چۈشەنگىلى بولاتتى. نەتىجىدە 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگە كەلگەن-
دە ئوسمان ئېلى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆز يۇرتى قىزىلئۆيىگە
چىقىپ كېتىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە ئەسكەر چىقىرىشى

تۆمۈر سىجاڭ شامەنسۇرلەرنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن ئەتىسىلا يېڭىسارىدىكى ئەخمەتجان لۈيجاڭغا بۇيرۇق ئە-
ۋەتىپ ئۇنىڭ يەكەندىكى ھاپىز لۈيجاڭغا ھەمكارلىشىپ يەكەن-
دىكى شامەنسۇرنىڭ قويغان ئادىمى ئەمىر ساھىپ (نۇر مەھەم-
مەت) نى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن خوتەنگە يۈرۈش
قىلىپ خوتەننى ئازات قىلىڭلار، دەيدۇ ھەم شامەنسۇرنى
قولغا ئالغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئارقىدىنلا سېيىتۋالدىجان بىلەن
كىچىك ئاخۇنىمۇ 2 تۈمەن ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتىدۇ.
ھاپىز لۈيجاڭ بۇيرۇق بويىچە خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ
قاغىلىققا يېتىپ بېرىپ خوتەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ
(قاغىلىقتىكى ئەسكەرلەر مەتنىمىن ھەزرەتكە بويسۇناتتى). قاغىلىق-
تىكى ئەسكەرلەر بۇ ۋەقەنى پەقەت چۈشىنەلمەي گومىغا چېكىنى-
دۇ. ئۇلارنىڭ سانىمۇ 100 دىن ئاشمايتتى. ئۇلار گومىغا بېرىپ
مۇداپىئەلىنىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ ئۇرۇشۇپ گومىنى ئىگىلەي-
دۇ. ئۇلار زاۋىغا چېكىنىدۇ. شۇ چاغدا قەشقەردىن كەلگەن سې-
يىتۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارنىڭ قوشۇلۇپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ

ئەسكىرى 800 دىن ئاشاتتى. ئۇلار زاۋىدىمۇ قاتتىق ئۇرۇشۇپ
ئاخىرى بولماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان
مەتنىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭ
بىلەن سوقۇشىدۇ. 2 كۈنلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن ھاپىز لۈي-
جاڭ يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. ئۇلار چېكىنىپ زاۋىغا كەلگەندە پۇق-
رالار كالتەك - توقماق كۆتۈرۈپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئەس-
كەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ھاپىز لۈيجاڭ ئەسكەرلەرگە
بۇيرۇق چۈشۈرۈپ پۇقرالارنى ئوققا تۇتىدۇ ھەمدە ئۇلارنى
بۇلاپ - تالاپ، ئۆلتۈرۈپ گومىغا كېلىدۇ، مانا شۇنداق بىر
پەيتتە، ئوسماندىن ھاپىز لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىنى،
شۇڭا ھاپىز لۈيجاڭنىڭ تېزدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىشى توغ-
رىسىدا ئۇقتۇرۇش كېلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ماجەنساڭنىڭ قورقۇتمىشى تۈپەيلىدىن ئوسمان 2 - ئاۋغۇست
كۈنى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلئۆيگە كەتكەن ئىدى. تۆمۈر
سىجاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھامىتخان لۈيجاڭنى 600 گە يېقىن
ئەسكەرلىرى بىلەن ئوسماننى قوغلاشقا لەنگەرگە چىقىرىدۇ. بۇ
چاغدا ئوسمان لەنگەردە ماداۋتەيىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ
قوراللىرىنى ئېلىپ مىڭ يول تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى.
ھامىتخان ئوسماننىڭ مىڭ يولغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر
قىلىپ تۆمۈر سىجاڭغا خەت يازىدۇ. سىجاڭ ئۇنى قوغلاشقا 600
ئەسكەرنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، تېلېفون بىلەن
ماجەنساڭدىن بىر تۈمەن ئەسكەر ياردەم بېرىشىنى سورايدۇ. ئۇ

بۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ. 3 - ئاۋغۇست سىجاڭ ماشىنا بىلەن لەن
گەرگە بېرىپ، ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، ماجەنساڭنىڭ
بىر تۈەن ئەسكىرى ياردەمگە كېلىدىغانلىقىنى ھامىتخانغا ئۇقتۇ
رۇپ، ئوسماننى تۇتۇش توغرىسىدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ
قويۇپ ماشىنا بىلەن قايتىدۇ. سىجاڭ سەمەن توغراقلىق مازارغا
كەلگەندە، ماجەنساڭنىڭ ياردەمگە چىقارغان تۈەنجاڭ كاك ما
باشچىلىقىدىكى بىر تۈەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. كاك ما
تۆمۈر سىجاڭنى كۆرۈپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن قىياپەتتە ئەسكە
لىرىنى ئاتتىن چۈشۈشكە بۇيرۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا دوكلات
بېرىشكە بارىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ
كېچىكىپ قالغانلىقىنى، ئۇلارغا ئورۇن راسلاپ قويغانلىقىنى، دەرھال
لەنگەرگە يېتىپ بېرىشنى تاپشۇرۇپ، ماشىنىغا چىقاي دەۋاتقاندا
كاك مانىڭ يېنىدىكى ئەسكەر تۆمۈر سىجاڭنى ئاتىدۇ ھەمدە
ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئادەملەردىن 4 نى ئېتىپ تاشلايدۇ، 2 سى
قېچىپ كېتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ قەشقە
شەھىرىدە سازايى قىلىدۇ. شۇ چاغدا شەھەر مۇھاپىزىتىدە
سۇيجان تۈەنجاڭ، توختى ليەنجاڭ، ئىدرىس ليەنجاڭلار قالغانىكەن
ئىدى. ئۇلار يار باغ دەرۋازىسىدا بولۇپ، ھەممە ئەسكىرى
400 دىن ئاشمايتتى.

ئۇلار ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كالل
سىنى سازايى قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال ھەركەتكە
كېلىپ، ئۇلارغا قارشى ئوت ئاچىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا ماجەنساڭ
ئەسكەرلىرى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، يۇسۇپجانلار يولغ
تايلىرىدىن بارىگادا ياساپ، ھېيتكارنى ئىگەللىۋالىدۇ. شۇ چاغدا
ئۈستەڭبويى، قوم دەرۋازىسى، يېڭى دەرۋازا ماجەنساڭنىڭ قولىدا
بولۇپ، 2 تەرەپ شەھەر تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىدۇ.

ئوسماننىڭ قايتىپ كېلىشى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى
ئاڭلىغان ئوسمان ئېلى دەرھال قەشقەرگە كېلىپ يۇمۇلاق شەھەر
ۋەلىبېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. شۇ ھامان ماجەنساڭ 100 دەك ئەسكەر
بىلەن ئوسمانغا سىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن تامغا كىرگۈزۈپ
بېرىدۇ. لېكىن، ئۇ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز يېنىغا كىر-
گۈزمەيدۇ، ھەتتا ماجەنساڭغا خەت يېزىپ قەشقەر كوناشەھەردىكى
ئەسكەرلىرىنى دەرھال يېڭىشەھەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ
قىلىدۇ. لېكىن ماجەنساڭ ئېغىزدا ماقۇل دەپ قويۇپ، ھەدەپ
ئارقىغا سۈرىدۇ. ئوسمان ماجەنساڭنىڭ يەنە بىر سۇيىقەست پى-
لانلاۋاتقانلىقىنى سېزىپ قەشقەردىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەسكەر-
لىرىنى تەشكىللەپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش ئاچىدۇ، شۇنداقلا
تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە كەتكەن، يېڭىسارىدىكى، لەنگەردىكى
ئەسكەر باشلىقلىرىغا خەت يېزىپ ئۇلارنى چاقىرتىدۇ. ئۇلار
يېتىپ كەلگىچە ئوسمان يۇسۇپجان قوربېشى، توختى ليەنجاڭ،
ئىدرىس ليەنجاڭلارنىمۇ ھەركەتلەندۈرۈپ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇ-
ۋېرىپ ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر كونا شەھەردىن قوغلاپ
چىقىرىدۇ. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەرگە چېكىنگەندە، ئوسمان
10 دەك ئەسكەرنى سۆگەل مازارغا مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېكىنگەن
ئەسكەرلەرنى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەت-
كەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھېچيەردە توختىيالماي ئۇدۇل يېڭى-
شەھەرگە قېچىپ دەرۋازىنى تاقىۋالىدۇ. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئوس-
ماننىڭ ئىنىسى ئۆمەر ئۆلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندا لۇيجاڭ ھەمدەم بەگ

هاجى تۆمۈر سىجاڭنىڭ كۇچاردىن كېلىۋاتقان بالا - چاقىلىرىنى
ئالدىغا پەيزىۋاتقا كەتكەن ئىدى. هامىتخان لۇيجاڭ بولسا
ئوسماننى قوغلاپ چىقىپ لەنگەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى. ها
لۇيجاڭ بولسا گۇمىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە خەت يېزىپ
«بۇ سەۋەنلىكلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى. مە
ھېچقانداق ئاداۋەت ساقلىمايمەن. سىلەر دەرھال قايتىپ كېلىڭ
لار. ھەممىمىز بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ، ماجەنساڭغا قارشى
ئۇرۇش قىلايلى، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئىنتىقامىنى ئالايلى» دە
ۋەدە بەردى. ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلى
يېڭىشەر مۇھاسىرىسىگە قاتناشتى. شۇنداق قىلىپ هامىتخان لۇ
جاڭ، ھەمدەم بەگ هاجى لۇيجاڭ، ئوسماننىڭ بولۇپ، يېڭىشە
نى مۇھاسىرە قىلىشقا 1400 دەك ئەسكەر قاتنىشىدۇ. (شۇ چاغ
يېڭىشەردە 1700 دەك ئەسكەر بار ئىدى). ئۇنىڭ كەينىدىن
يېڭىساردىن ئەخمەتخان لۇيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن كېلى
ئۇمۇ يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. هاپىز لۇيجا
قورالسىزلاندۇرۇپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئەمىر ساھ
نۇر مەھەممەتمۇ بوشاپ ئۆزىنىڭ 5 - 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى
قايتا يىغىپ قوراللاندۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ نەزەربەنت قىلىپ
قويغان شامەنسۇرمۇ ئازاتلىققا ئېرىشىپ قېچىپ قالغان يەنە 4 -
يۈزدەك ئەسكىرىنى توپلاپ يەكەنگە قايتىپ كېتىدۇ.

هاپىز لۇيجاڭ، سىبىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 800 دە
ئەسكەر بىلەن گۇمىدىن قايتىپ يەكەنگە چۈشكەندە شامەنسۇ
ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ھوزۇرىنى قوبۇل قىلى
ئۇلارغا: ئۆتكەنگە سالاۋات، سەۋەنلىك تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى
شۇڭا بىر - بىرىمىز بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ قان تۆكۈلۈپ كەتتى
ئەمدى ئالدىمىزغا قاراپ، قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن قەشقە

يېڭىشەر ئۇرۇشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇڭلار، مەنمۇ خوتەنگە
رىپ ئەسكەر ئېلىپ كېلىمەن دەپ ئۇلارنى قەشقەرگە يولغا
پىلىپ قويىدۇ. (بۇ سۆزنى قادىر هاجىغا شامەنسۇر يېڭىساردا
سۆزلەپ بەرگەن).

ئابدۇقادىر هاجىنى ئوسماندىن ئايرىۋېتىش

تۆمۈر سىجاڭ ئوسماننىڭ قولىدىكى ئەسكەرلىرىنى پارچە
لاپ تاشلاش ئۈچۈن مېنى (ئابدۇقادىر هاجىنى) ئەسكەرلىرىم
بىلەن ئۆزگە قاراشلىق 7 - تۈەن قىلىپ پەيزىۋاتقا يۆتكىدى.
مەن 1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى پەيزىۋاتقا يېتىپ بې
رىپ تۇرۇشۇمغا تۆمۈر سىجاڭدىن: ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ ئاقسۇغا
بېرىپ خوجىنىياز هاجىمغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇق كەلدى. مەن
بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى
پەيزىۋاتتىن ئاتلىق، هارۋىلىق، پىيادە بولۇپ 300 دەك ئەسكەر
بىلەن يولغا چىقىپ 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ باردىم،
ھەرگە يېقىن قالغاندا، باي سىجاڭ، ۋالى ئايۇپ بېكلەر
قانچە 100 ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقتى.

بىزگە راسلىغان تائاملاردىن غىزالىنىپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەت
مىسى بويىچە بىزگە تەييارلانغان ئاسۇقتىكى سارايغا ئورۇنلاشتۇق.
بىنىڭ بىلەن ئاقسۇغا بارغانلار ئىچىدە فۇتۇەنجاڭ يۈسۈپ ئاخۇن،
لىيەنجاڭلاردىن سايىت ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر ئاخۇن مەخسۇملار
بار ئىدى. بىز پەيزىۋاتقا ماڭىدىغان چاغدا ئوسمان بىزنىڭ
تۈەندىن ئىدرىس لىيەنجاڭنى ئېلىپ قالغان ئىدى.

خوجىنىياز هاجىم شۇ چاغدا بۇگۈردىكەن. بىز بېرىپ 2
ئۆتكەندىن كېيىن باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېك

بىزنىڭ سارايغا كىرىپ كەلدى. قارىسام قولىدا بىر پارچە ئالاقە تۇرىدۇ. ئۇ، ئوسمان سىجاڭنىڭ باي سىجاڭغا يازغان ئالاقىسى ھەم مېنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىشىم توغرىسىدىكى بۇيرۇق ئىكەن. (ئۇ چاغ تۆمۈر سىجاڭ ئۆلتۈرۈلۈپ ئورنىغا ئوسمان ئېلى دەسسىگەن چاغ بولۇپ، ئالاقىغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك ۋەقەسى قىستۇرۇلغان ئىكەن). بىز بۇيرۇق بويىچە قايتايلۇق دېدۇق. باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېكمۇ قوشۇلدى. شۇنداقلا، قەشقەر مەسىلىسى ھازىر قاراشەھەر مەسىلىسىدىنمۇ مۇھىم. خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە بىز ئەسكەر ئەۋەتىمىز. سىز ھايال بولماي قەشقەرگە قايتىڭ، دېدى ھەم بىر قانچىمىزنى ۋالى مەھكىمىسىگە چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى. بىز بېرىپ 2 سائەتتەك پاراڭلاشتۇق. پاراڭنىڭ مەزمۇنى، قاراشەھەر ۋەقەسى، قەشقەر ۋەقەسى، تۆمۈر سىجاڭ، شامەنسۇر ۋەقەسى ۋە ئوسمان سىجاڭ ئۈستىدە بولدى. باي سىجاڭ: بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاقسىزلىقتىن بولغان. تۆمۈر سىجاڭ دوست-دۈشمەننى پەرق ئېتەلمىگەن، ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە سەل قارىغان، ئەگەر قەشقەر ئىشەنچەر مەسىلىسى بۇرۇنلا ھەل بولغان بولسا، خوجىنىياز ھاجىممۇ بۈگۈنگە چېكىنمىگەن بولاتتى. ماجۇڭيىڭمۇ قەشقەردە ھەربىي كۈچى بولمىغان بولسا، ئۇ بۇياققا ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالمىغان بولاتتى. ئەمدى مۇندىن كېيىن ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلايلى» دېدى.

بىز ئاۋغۇستنىڭ 8-ئاينىڭ 10-كۈنى يولغا چىقتۇق» 18-كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ ئارىباغدىكەن يېرىگە ئورۇنلىشىپ يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا قاتناشتۇق. 8-ئاينىڭ 20-كۈنى ئوسمان سىجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردىم. ئوسمان مەن بىلەن قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ھەممە مەن-

دىن ئايرىلغاندىن بۇيان يېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى، ئىنىسى ئۆمەرنىڭ ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. يېڭىشەھەر ئۇرۇشى تۇرۇپ جىددىي، تۇرۇپ بوشاپ قالاتتى، قىسقىسى، قالايمىقان ئىدى. ھەر بىر تۈەن، لۈيلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلاتتى. ئۆزى بىلگەنچە ئىش كۆرەتتى، ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى دەرۋازىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلسا قاچاتتى، چېكىنىسە قوغلىمايتتى. ئىشقىلىپ ئۇرۇش توغرىسىدا تۈزۈلگەن پىلانمۇ يوق ئىدى، يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىمۇ يوق ئىدى. پەقەت مۇھاسىرە قىلىش ئۈچۈنلا قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى، شۇ ئەھۋالدىن قاراپ يېڭىشەھەرنى ئېلىشتىن ئۈمىت يوق دەپ قارىدىم.

بىر كۈنى مەن ئوسمان سىجاڭنىڭ ئالدىغا كىرىپ ئۆزەمنىڭ سالامەتلىكىمنىڭ ناچارلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ مەمۇرى خىزمەتكە يۆتكەپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدىم. جىق تالاش-تارتىشتىن كېيىن ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلدى ھەم ئورنۇمغا كىمنى قويۇشنى سورىدى، مەن فۇتۇەنجاڭ يۈسۈپ ئاخۇننى كۆرسىتىۋىدىم، قوبۇل كۆردى.

8-ئاينىڭ 28-كۈنى ئوسمان سىجاڭدىن مېنىڭ يېڭىسارغا ھاكىم بولغانلىقىمنى، تۈەنجاڭلىقنى يۈسۈپ ئاخۇنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشىم توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى. مەن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يېڭىسار ناھىيىسىگە ماڭدىم.

ساۋۇت داموللامنىڭ ئاتۇشتىن قەشقەرگە قايتىپ كىرىشى، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زىددىيەت

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سابىت داموللام نەزەر-

بەنتتىن قۇتۇلۇپ ئاتۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئوسمان ئېلى سىجاڭ بولغاندىن كېيىن دامولام ئاتۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئوسمان بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئوسمان قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ھەم بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئىتتىپاقلىشىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن ساۋۇت دامولام ئوسمانغا قەشقەردە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنى قۇرۇشنى، شۇ چاغدىلا خوتەننىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا ئۈنۈملۈك ياردەم بېرەلەيدۇ، دەيدۇ. بۇنىڭغا ئوسمان قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 8-ئاينىڭ 15-كۈنى قەشقەر شەھرىدە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ. ئىدارىنىڭ باشلىقلىقىغا ساۋۇت دامولام، مۇئاۋىنلىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، باش كاتىپلىقىغا مۇساجان، مالىيە ئىشىغا سۇلتانبېك تەيىنلىنىدۇ. ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، ئورازبېك، يۇسۇپجان، مۇختەر قاتارلىق 4 كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلىنىدۇ. بۇ ئىدارىنىڭ دەسلەپكى ۋەزىپىسى خوتەندىن كەلگەن پۇل، ماددىي نەرسىلەرنى ھەربى قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

خوتەندىن كەلگەن پۇل-پۇچەكلەر ئوسماننىڭ سەمىگە سېلىنمايلا بىراقلا خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن قىسىملارغا بىۋاستە تارقىتىلغاچقا بۇنىڭغا ئوسماننىڭ بىر ئاز قوسىقى كۆپىدۇ. لېكىن بۇ ئىدارە ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماي ئۆز ئىشىنى ئاۋالقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

شۇنداقلا كېيىنكى چاغلاردا ئوسماننىڭ مىجەزى چۇسراق بوپقالغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭ، تۇەنجاڭلارمۇ ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ قالىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇششاق-چۈشەك ئىشلار ئوسمان بىلەن ساۋۇت داموللا، ئوسمان بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەز پەيدا قىلىدۇ.

ئوسمان بىلەن خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلغانلىقىنى سەزگەن ھاپىز لۈيجاڭ بىلەن كىچىك ئاخۇنلار ھە دەپ ھەربى باشلىقلار ئوتتۇرىسىدا، خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىغا ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغى تېرىيدۇ. ھەمدە بىر قىسىم پىتنە-پاساتلارنى تارقىتىپ بۇ ئىدارىنى تارقىتىۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ، لېكىن بۇ ئىدارە بارغانسېرى راۋاجلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمئىيىتى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ئورگىنى بوپقالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تەييارلىقلار ئارقىلىق 1933-يىلى 9-ئاينىڭ 10-كۈنى خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قېلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمئىيىتى قۇرۇلدى. جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىكىگە ساۋۇت دامولام، ھەيئەت ئەزالىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، شەمسىدىن دامولام، ئورازبېك لۈيجاڭ، ئابلاخان، سۇلتانبېك، يۇسۇپجان قۇربېشى، مۇساجان، ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، قاسىمجان ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجى قاتارلىق 11 كىشى سايلاندى. جەمئىيەت قۇرۇلۇپ 2 كۈندىن كېيىن جەمئىيەتنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ساۋۇت دامولام سۆز قىلىپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ نىشانىسى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتتى.

يىغىنغا قاتناشقان ھەربى، مەمۇرى باشلىقلار بىردەك بۇ جەمئىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى، يېڭىشەھەر ئۇرۇشىنى بالدۇرراق ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا يول ئاچىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئوسمان سىجاڭ، ھاپىز لۈيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭلار كەلمىدى. (ئەمما تەكلىپ قىلىنغان)

شۇنىڭدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپ ئورازبېك لۈيجاڭنى ئوسمانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا ئىستىقلال جەمىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، مۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارىتا ئوسمان سىجاڭنىڭ قانداق پىكرى بارلىقىنى سورايدۇ.

ئوسمان: بۇ توغرىدا مېنىڭ پىكرىم يوق. بىزنىڭ ئىنقىلاپ قىلىشتىن مەقسىتىمىز ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت. لېكىن بۇ ھەرىكەتكە مېنى باشتىن-ئاخىر قاتناشتۇرمىدى، خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەقسىدى، مېنى ئارىدىن سىقىپ چىقىرىش، دېدى. ئورازبېك بۇ جەمىيەتنىڭ مەقسىدىنى، ئوسماننى چەتكە قاقمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ چاغدا ئوسمان، مەن بۇنىڭغا قوشۇلىمەن، ھۆكۈمەت باشلىقى كىم بولىدىكەن دەپ سورايدۇ. ئورازبېك ھازىرچە تېخى ئېنىق ئەمەس، بەلكى خوجىنىياز ھاجىم 1-باشلىق، ساۋۇت داموللام 2-باشلىق بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئورازبېك ئوسماننىڭ ئالدىدىن قايتىپ كېلىپ داموللامغا ئوسمان بىلەن بولغان سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزىدۇ. داموللام: ئوسمان سىجاڭ بىلەن يەنە سۆزلىشىمىز دەپ قويىدۇ. شۇ كۈنلەردە، ئوسمان بىلەن ئورازبېكنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. سۆھبەتتىن كېيىن ئورازبېك لۈيجاڭ، ئابدۇللا لۈيجاڭ، قۇشمەت تۈەنجاڭلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسماندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىستىقلال جەمىيىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ. ئوسمان 300 دەك ئەسكەر بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلماي چەتتە قېپقالىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۈەنجاڭلار ئاغزىدا ھە دەپ قويۇپ ئەمەلىيەتتە ھېچقايسى تەرەپكە قوشۇلماي يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشتا تۇرۇۋېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ، ساۋۇت داموللا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىر بولۇۋېلىپ ئۆزلىرىنى خاپا قىلارمىكىن دەپ ئوتتۇرىدا گۇمان پەيدا قىلىدۇ. (مۇنداق خەتتىن بىر پارچىسى تۇتۇلۇپ قالغان) لېكىن ساۋۇت داموللا مۇنداق خەت يازغانلارنى جازالىمىدى. ئىنقىلاپ مەزگىلىدە مۇنداق ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدۇ دەپ قارىدى.

مەسىلەن: خوجىنىياز ھاجىم مافۇيەندىن يېڭىلىپ ئاقسۇغا چېكىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى يەنىلا ئىنقىلاپنىڭ داھىسى دەپ تونۇپ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە؛ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن ئېلى ھاجىمنى مالىيە نازىرلىقىغا، ئابدىكېرىم خاننى جۇمھۇرىيەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا؛ ماخمۇت مۇھىتىنى ئەركان ھەربى رەئىسلىكىگە، يۇنۇسبېگنى ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا سايلىدى. ساۋۇت داموللىنىڭ شۇ چاغدىكى مەقسىدى ئىلاج قىلىپ ھەربى، ھۆكۈمەت ۋە پۈتۈن خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ھۆكۈمەت ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئىدى.

كۈتۈلمىگەن مېھمان

33-يىلى 9-ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ھىندىستان تەرەپتىن كەلگەن ئەخمەت تەۋپىق دېگەن بىر كىشى پەيدا بولۇپ قالدى. ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىيە سولتانلىقىدا 1-دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان بولۇپ، سولتان مەغلۇپ بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا، ئۇ، ئىراققا قېچىپ كەتكەن. ئۇ قەشقەردە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭنى ئاڭلاپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى ھۆكۈمەت

مامۇتخان بايۋەتچىنىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ، باغدىكى چاغدا، قەشقەردىكى ئۇزۇن ھەربىي، مەمۇرىي باشلىقلار ۋە بايلار كۆرۈشكىلى چىقىدۇ. كۆرۈشكىلى چىققان ئادەملەرگە: يېڭىشەھەر ئۇرۇشىنى بۇنداق ئۇرۇشۇش بىلەن بىر تەرەپ قىلالمايسىلەر، ئەگەر ئەسكەرلەرنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەرسە، قەشقەر يېڭىشەھەرنى بىر نەچچە كۈندىلا ئالاتتىم دەيدۇ. ھەمدە قەشقەر يېڭىشەھەرگە چىقىپ ئۇرۇشۇۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرىپ، ئوسمان سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىدۇ ھەمدە ئوسمانغا: ماڭا «روخسەت بەرسىڭىز، ئەسكەرلەرنى باشقىدىن تەشكىللەپ، ھەربىي مەشقنى كۈچەيتىپ، كوماندىرلارغا قوماندانلىق قىلىش دەرسى ئۆتۈمەن، شۇنداق قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا بىر تەرەپ قىلىمەن» دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ، ئويلىنىپ جاۋاپ بېرەي، دەپ قايتۇرىۋېتىدۇ. ساۋۇت داموللام، تەۋپىق ئەپەندىنىڭ بۇ سۆز-ھەركىتىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ھەربىي ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، مېھمان سۈپىتىنى ساقلاشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت تەۋپىق بىر ئاز جىمىققان بولىدۇ. لېكىن ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلغاندا ئۇ يەنە ئۇنىڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇچاغدا ساۋۇت داموللام قەتئىي رەت قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەۋپىق ئەپەندىمۇ يوقاپ كېتىدۇ.

ئوسمان سىجاڭنىڭ 2-قېتىم تاققا چىقىپ كېتىشى

ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ھۆكۈمەت ئىشلىرى شۇ جەمىيەت ئارقىلىق يۈرۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قىسىم ئەسكەر باشلىقلىرى ئەسكەرلىرى

بىلەنلا ئىستىقلال جەمىيىتىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، ئوسمان ئېلى ئۆزىنى چەتكە قېقىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ بىر قىسىم گۇمان-ئەندىشىلەرگە بېرىلىپ، 33-يىلى 10-ئاينىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قول ئاستىدىكى 300 دەك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلۋويغا چىقىپ كېتىدۇ.

ئىستىقلال جەمىيىتى يۈسۈپجان قۇربېشى ۋە قوشمەتلەرنى 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسماننى چاقىرىپ كېلىشكە چىقىرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت يازىدۇ، خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ئوسمان سىجاڭغا سالام، ۋاقىپ بولساق، سىز ئۆزىڭىزچە ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق، قېيداپ تاققا چىقىپ كېتىپسىز، بەلكى بىر قىسىم يامان نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ پىتنە-پاسات گەپ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەن بولۇشىڭىز مۇمكىن. جەمىيىتىمىز مۇزاكىرە قىلىپ يۈسۈپجان بىلەن قوشمەتنى چىقاردى، شۇلار بىلەن بىرگە قايتىپ كىرىپ، ئۆز ئورنىڭىزدا ئولتۇرۇڭ، سىز ئىنقىلاپقا كۆپ تۆھپە قوشتىڭىز، ئۇنى ئۇنتۇپ قالغىنىمىز يوق. سىزگە ھېچقانداق دەخلى-تەرۇز قىلىنمايدۇ، بەلكى ھۆكۈمەتكە قاتناشتۇرۇلۇسىز. مەن (ساۋۇت داموللا) سىزنىڭ ھاياتىڭىزغا جەمىيەت نامىدىن كاپالەتلىك قىلىمەن».

يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئەسكەرلىرىنى قىزىلۋويغا باشلاپ بېرىپ ساۋۇت داموللامنىڭ ئوسمانغا يازغان خېتىنى 2 كىشىدىن ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئوسمان خەتنى كۆرۈپ 2 كۈندىن كېيىن جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ۋەكىللەرنى قايتۇرىدۇ ھەمدە مۇداپىئەنى كۈچەيتىدۇ. 2 كۈنمۇ توشىدۇ. ئوسماندىن جاۋاپ بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئوسماننى قىستاپ مۇھاسىرە قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ، ئوسمان بۇنى كۆرۈپ ئۇلارغا قارىتا ئوق چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا بىر ئاز ئۇرۇشـ

مۇ بولىدۇ. ئاخىرىسىدا يەنە 2 تەرەپ ۋەكىل چىقىرىپ سۆھبەتلەشتى. ئوسمان ئۇلارغا: ئۆزىنىڭ قورال تاپشۇرمايدىغانلىقىنى، يولنى ئېچىپ بەرسە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قەشقەرگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن كىرىدىغانلىقىنى، ئەگەر ساۋۇت داموللام قورالنى تاپشۇر دېسە شۇ چاغدا قورال تاپشۇرىدىغانلىقىنى، بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن يولنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئوسمان شۇ ماڭغانچە ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ يومىلاق شەر كولبېشىدىكى ئۆز ئورنىغا ئورۇنلاشتى. ھەمدە ساۋۇت داموللام بىلەن ۋەكىل ئارقىلىق سۆزلەشتى. ساۋۇت داموللام: ئوسمانغا بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتۇرۇشنى، بىر قىسمىنى ئۆز يېنىدا ساقلاشنى تاپشۇردى. ئومۇ داموللام ئېيتقاندەك قىلدى. لېكىن ئارىلىقتا ئوسمان بىلەن ئورازبېك، قوشمەت، يۈسۈپجانلار ئوتتۇرىسىدىكى كونا زىددىيەت كۈچىيىپ قالدى، بۇ چاغدا ئوسمان ئۆزىنىڭ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشىۋاتقان ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. بۇنى كۆرگەن ئورازبېك، قوشمەت، يۈسۈپجانلار ئىستىقلال جەمئىيىتىگە ئوسماننىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى ھەمدە ئوسماننى مۇھاسىرىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغان يۈسۈپجان 400 دەك ئەسكەر بىلەن يومىلاق شەر سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوسماننى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ چاغدا زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ قالىدىغاندەكلا ۋەزىيەت يۈز بەردى.

ساۋۇت داموللام ئوسمان بىلەن ئورازبېك، يۈسۈپجانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ چوڭقۇرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئوسمانغا خەت يېزىپ، ئۇنى قورال، ئەسكەرلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەم ئېلىشنى، ئۇنىڭ ھاياتى-

مال-مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى، بولمىسا، بۇ ئوتتۇرىدىكى سۈركىلىشنىڭ چوڭىيىپ كېتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ئوسمان بۇ خەتنى كۆرۈپ، جەمئىيەتنىڭ بىر ھەيئەت تەشكىل قىلىپ ئەسكەر ۋە قوراللارنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىستىقلال جەمئىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىل قىلىپ ئۇنىڭ ئەسكەر ۋە قوراللىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنى ئىبراھىم لوزۇڭنىڭ يېنىدا دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوسماننىڭ ھەربىي خىزمىتى ئاياقلاشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىر ئاز پەسلەپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسى كۈچەيتىلدى. شۇ مەزگىلدە ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ ئىختىيارىدا 6 لۈي، 12 تۈەن بولۇپ ئومۇمى ئەسكەر سانى 3000 دەك ئىدى، ئۇنىڭدىن 2400 دەكى يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشاتتى. يۈسۈپجاننىڭ قول ئاستىدىكى 400 دەك ئەسكەر قەشقەر كونىشەھەرنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. قەشقەر يېڭىشەھەردە ماجەنساڭنىڭ 2000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى.

شۇ مەزگىلدە يەكەندىن چەرچەنگىچە بولغان 12 ناھىيىنى خوتەن ئەمىرى مەمتىمىن ھەزرەت ئىدارە قىلاتتى. قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمئىيىتى ئىدارە قىلاتتى؛ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى باي سىجاڭ ئىدارە قىلاتتى. (كېيىنرەك ئاقسۇغا خوجىنىياز ھاجىم كەلدى). مۇشۇ 3 ۋىلايەتنىڭ ھەممىسى خوجىنىياز ھاجىمنى ئىنقىلاپنىڭ يېتەكچىسى دەپ تونۇيتتى ھەم ھاجىمغا بەيئەت قىلاتتى.

8-ئايدىن 10-ئايغىچە بولغان يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىدا ھېچقانداق نەتىجە كۆرۈلمىدى، ھەتتا ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرى كۆپ-كۈندۈزدە يېزىلارغا چىقىپ دېھقان-

لارنى بۇلاپ-تالاپ كىرىپ كېتىدىغان بولدى. بۇنى ئىستىقلال جەمىيىتى بىر تەرەپ قىلالمىدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئاۋال قۇرۇلغان خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى دىگەن تەشكىلاتلار شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەييارلىق ئورگانلىرى ئىدى، بۇ ئورگانلار قەشقەر شەھرىدە بىر مەزگىل ھەربى ۋە خەلق ئارىسىدا خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ ھەربىلەرنى ۋە بىرقىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى، شۇنداقلا بۇ ئورگان ھۆكۈمەت ئورنىدا ھوقۇق يۈرگۈزۈپ، خىزمەتكە بەلگىلەش، خىزمەتتىن قالدۇرۇش، ھەربىلەرنى يۆتكەش، جازالاش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئاستا-ئاستا ئىلكىگە ئېلىپ، خەلق ئارىسىدا مەلۇم نوپۇز پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلات جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا شەرت-شارائىت پىشىپ يېتىلدى، دەپ ھېساپلىسا كېرەك، 1933-يىلى 11-ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتىنىڭ چوڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا شۇ جەمىيەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى قاتناشقاندىن تاشقىرى خوتەندىن قاسىمجان ھاجىم، يېڭىسارىدىن مەن (قادىرھاجى) قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قاتناشتۇق. بىر قانچە كۈنلۈك تالاش-تارتىشلاردىن كېيىن 11-ئاينىڭ 7-كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جەمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ دەسلەپكى جازىسى شەكىللەندى ھەم ئۇنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى (بىرقىسىملىرى ئۆزى بولمىغانلىقى ئۈچۈن سىرتىدىن كۆرسىتىلدى).

جۇمھۇرىيەتنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە:

ھۆكۈمەت ئىسمى —— شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى؛

دۆلەت بايرىقى —— ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق؛

دۆلەت قانۇنى —— قۇرئان كېرىم ئاساس قىلىنىدۇ.

دۆلەت بەلگىسى —— 2 باش بۇغداينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان ئاي يۇلتۇز.

ھۆكۈمەتكە سايلىنىدىغانلارغا ھەر بىر ئادەم 16 ئادەم كۆرسىتىش. شۇنداق قىلىپ جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىكىگە سايلانغانلار:

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە: خوجىنىياز ھاجىم (قۇمۇل)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش ۋەكىللىكىگە (زۇڭلى) ساۋۇت داموللا (ئاتۇش)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەدلىيە ۋەكىللىكىگە زىرىپ قارى ھاجىم (قەشقەر ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ خارجى ئىشلار ۋەكىللىكىگە قاسىمجان ھاجىم (خوتەندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەكىللىكىگە يۇنۇسبېك (تۇرپاندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مالىيە ۋەكىللىكىگە ئېلى ھاجىم (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مائارىپ ۋەكىللىكىگە ئابدىكېرىمخان مەخسۇم (قەشقەر)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەھىيە ۋەكىللىكىگە ئابلاخان (ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەۋقاپ ۋە-
كىللىگىگە شەمشىدىن داموللا (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى سودا ۋە يېزا
ئىگىلىك ۋەكىللىگىگە ئوبۇل ھەسەن ھاجىم (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مۇداپىئە-
ۋەكىللىگىگە ئورازبېك (قىرغىز)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربىي ئىشلار باش
رەئىسلىگىگە مەخمۇت مۇھىتى (تۇرپاندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى باش ۋاكالەت
باش كاتىپلىققا مەھەممەدىن ھاجىم (قەشقەردىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربىي تەمىنات
(ئارقا سەپ) سۇلتانبېك (ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي قوماندان-
لىق ئىشتاۋىغا يۇسۇپجان (ئۆزبېك)

قاتارلىق 16 ئادەم سايلاندى.

33-يىلى 11-ئاينىڭ 10-كۈنى ماھى رەجەپنىڭ 21-كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغان-لىقى ھەم ئۇنىڭ تەركىۋى چوڭ يىغىن ئېچىلىپ ئېلان قىلىندى.

قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدە ناھايىتى كەڭ كەتكەن بىر تۈزلەڭلىك بولۇپ، شۇ ئورۇنغا سەھنە راس-لاندى. پەيشەنبە قەشقەر شەھىرىنىڭ بازار كۈنى بولۇپ، شۇ كۈنى يېزىلاردىن ناھايىتى كۆپ ئادەم كىرگەن ئىدى. پۈتۈن مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان ئىدى. يىغىن مەيدانىنىڭ 4 ئەتراپى، مەكتەپ، دۇكان، كوچا دوقمۇشلىرىغا شەرقىي تۈركىس-تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقى ئې-

سىلغان ئىدى. پۈتۈن مەيدان ھەربىي، خەلق ۋە ئوقۇ-غۇچىلار بىلەن تولغان ئىدى.

سائەت 11 لەردە ساۋۇت داموللام باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىن مەيدانىغا كىرىپ كەلگەندە، خەلق كۆتەرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن: ئامىن، ئامىن، دەپ توۋلاپ ئۇلارغا تەنتەنە قىلىشتى. يىغىن باشلىنىشتىن بۇرۇن 41 پاي ھۆرمەت توپى ئېتىلدى. شەمشىدىن داموللا يىغىننىڭ ئېچىلغان-لىقىنى ئېلان قىلدى ھەمدە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇم-ھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەت تەركىۋىنى ئېلان قىلدى. بۇ چاغدا پۈتۈن مەيدان «ئامىن» دېگەن ئاۋاز بىلەن تولدى. ئاندىن باش ۋەكىل (باش ۋەزىر) ساۋۇت داموللام شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ يۈرگۈزىدىغان ئىچكى، تاشقى سىياسىتى، ئۇنىڭ كەلگۈسى نىشانىسى ئۈستىدە ئۇزۇن نۇتۇق سۆزلىدى.

يىغىن سائەت 1 لەردە ئاخىرلىشىپ ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا پۈتۈن ھەربىي ۋە خەلق ھېيتكارغا قاراپ (نامايىش قىلىپ) ماڭدى.

ساۋۇت داموللام ھېيتكاردا توپلانغان جامائەتكە يەنە سۆز قىلدى. سۆزىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر ياشلىرىنى پىدائىي بولۇشقا يېڭىشەھەرنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا چاقىردى.

شۇ كۈنى يىغىندىن كېيىنلا ئاقسۇدىكى خوجىنىياز ھاجىم-غا، خوتەندىكى مەمتىمىن ھەزرەتكە، قەشقەردە شەرقىي تۈركىس-تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، ھۆكۈمەتنىڭ شەكلى، بايرىقى، قانۇنى، دۆلەت بەلگىسى، ھۆكۈمەتنىڭ تەشكى-لى ئاپاراتى، سايلام نەتىجىسىنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىلدى. ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنمۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلى ۋە ئە-

سىملىكلەر توغرىسىدا خوجىنىياز ھاجىمدىن پىكىر ئېلىنغان، ھاجىمۇ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

خوجىنىياز ھاجىم، مەمتىمىن ھەزرەتلەردىن ھۆكۈمەتكە قوشۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا جاۋاپمۇ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ 4 ۋىلايەت شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلدى. ھەممە شەرقىي تۈركىستاننىڭ دۆلەت بايرىقىنى چىقاردى (ئاقسۇ قانداق قىلدى، ئۇنى بىلەلمىدىم)

يىغىننىڭ 2 - كۈنى يەنى 33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى پۈتۈن ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكىلەر يىغىلىپ ھەر بىر مەھكىمىنىڭ ئورنىنى ۋە قىلىدىغان خىزمەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.

باش ۋەكىلنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسى

ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ.

خارجى ئىشلار مەھكىمىسى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ

ئەدلىيە مەھكىمىسى — گۈڭگا (قۇم دەرۋازا)

مالىيە نازارىتى — كونا مالىيە ئىدارىسى

مائارىپ نازارىتى — ئۆستەڭ بويىدىكى 2 قەۋەتلىك بىنا

ئەۋقاپ مەھكىمىسى — قۇم دەرۋازىسىدىكى كونا فۇلخانا

سەھىيە نازارىتى — يارباغرىدىكى دوختۇرخانا.

ھەربى نازارەت — يۇمۇلاق شەر كۆلبېشىدىكى سىبۇ.

سودا - يېزا ئىگىلىك مەھكىمىسى — ياۋاغدىكى ساپسېنتورگ ئورنى.

ھەربى تەمىنات ئىدارىسى — ياۋاغدىكى ساپسېنتورگ ئورنى.

ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئىدارە شۇ كۈندىن تار

تىپ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلارغا كۆچۈپ ئىش باشلىدى.

ئەۋقاپ نازارىتى مازار، يول، كۆۋرۈك ۋەخپىلىرىنىڭ ئىجارە ئاشلىقلىرىنى يىغىپ دارىلئاجىز قۇرۇپ، ئاجىز، يېتىم، ئىگىسىز چاقىسىزلار، تول خوتۇن، قېرىلارنى ۋە بالىلارنى يىغىپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، تەربىيىلەش ئىشىنى باشلىۋەتتى.

سودا نازارىتى — چەتئەل بىلەن سودا قىلىدىغان سودىگەرلەردىن 3% باج ئېلىشنى، چەتكە چىقىرىدىغان ماللارنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈشنى، سىرتتىن كەلتۈرىدىغان ماللارنى ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلىدى. بۇ ئىشلارغا باۋۇدۇن باينىڭ بوغالتىرى مۇختەر دىگەن كىشى قويۇلدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نەشرىيات ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا قۇتلۇق ھاجى (قۇتلۇق شەۋقى) **مەسئۇل** قىلىندى. نەشرىياتقا لازىملىق باسما ماشىنىلىرى شىۋىت كونسۇلخانىسىدىن ئارىيەت ئېلىندى. ھەرپ تىزىدىغان ئادەملەر تەربىيىلەندى. شۇنداق قىلىپ 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (33 - يىلى) دىن باشلاپ ھەپتىدە بىر قېتىم گېزىت چىقىرىش يولغا قويۇلدى. گېزىتنىڭ ئىسمى «شەرقىي تۈركىستان ھەپتىلىك گېزىتى» بولدى. 12 - ئايدا «ئىستىقلال» دىگەن ئايلىق **ژورنال** چىقىرىلدى. بۇ ژورنالغا: (1 - سانىغا) شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى، ئىسىملىكى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ۋە مەقسىدى، نىزامنامىسى بېسىلدى (شۇ كۈنگە قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە **ژورنال** يوق ئىدى).

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركىيە ھۆكۈمىتى، مۇستاپا كامال، مەخمۇت نادىم ئىسىملىك 2 دوختۇرنى ھۆكۈمەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى.

33 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاياقلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىس-
لام جۇمھۇرىيىتى ئۈستىدىن ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر ھاجىم ئالتۇن چىش
دىگەننى دوختۇر مۇستاپاغا قوشۇپ ھىندىستانغا شەرقىي تۈركىس-
تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ھىندىستان رادىيوسىدا
دۇنياغا ئېلان قىلىشقا ئەۋەتتى. (شۇ چاغدا ھىندىستان رادىيو-
سىدا ھەم بىر قانچە گېزىتتە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر ھەم ماقالىلار ئې-
لان قىلىنغان.)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن
ئۆتمەيلا، يەنى 1933 - يىلى 12 - ئايلاردا قەغەز پۇل ۋە مىس
پۇل چىقىرىشنى يولغا قويدى. كونا ھۆكۈمەت پۇلى تەڭ قىم-
مەتتە يېڭى پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى. يېڭى قەغەز پۇلنىڭ
رەڭگى ئاق بولغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى «ئاق تىزا» دەپ
ئاتاشتى. خەلق ئارىسىدا بۇ پۇل تەڭگە پۇل بىلەن تەڭ قىممەت-
تە خەجلەندى. (بىر سەر قەغەز پۇلغا بىر سەر كۈمۈش تەڭگە
تېگىشىپ بېرىلەتتى).

شامەنسۇرنىڭ يەكەندىن يېڭىسارغا 2 - قېتىم كېلىشى

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن
ئۆتمەيلا شامەنسۇر 5 - 6 يۈزدەك ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا
كەلدى. مەن شۇ چاغدا يېڭىساردا ھاكىم ئىدىم.

مەن يېڭىسارنىڭ قايىراق دىگەن يېرىگە تۈشكۈن راسلاپ
شۇ يەرگە ئىستىقبالغا چىقتىم. ئۇ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي - يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقىنى كۆتەرىپ كەل-
گەن ئىكەن: لېكىن ئۆزى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئالدىغا ئىننا

فەتھنا سۈرىسى يېزىلغان يېشىل بايراقنى ئېسىپ قويۇپتۇ. مەن
ئۇنىڭدىن بۇ نىمە قىلغانلىرى دەپ سورىسام، جانابى روسۇلللا
يېشىل بايراق ئىشلەتكەن دىدى.

شامەنسۇر بىلەن مەن بىر كېچە پاراڭلاشتىم. ئۇ،
مۇشۇ 2 يىل ئىچىدە بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ
كۆز قارىشىنى سۆزلەپ بەردى. مەنمۇ شەرقىي تۈركىستان ئىس-
لام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە قىلىنغان بىر قاتار ئىس-
لاھاتلارنى سۆزلەپ بەردىم. مەسىلەن: كونا غەللە - پاراق دەپتەر-
لىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر يېزىقىدا يېڭى غەللە - پا-
راق دەپتىرى ۋە تالونىنى تۈزۈپ چىقتۇق. پاراق ئېلىشتىن بۇ-
رۇن ھەر بىر يۇرتتىن ۋەكىل چاقىرىپ، پاراق ئېلىش قائىدى-
لىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتۇق شۇنداقلا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان
ئۆشرەنىڭ يېرىمىنى پاراققا ھىساپ قىلىپ ئېلىپ، غەللە - پا-
راقنىڭ يېرىمىنى قىسقارتىۋەتتۇق. ئاندىن، غەللە - پاراق يىغى-
دىغان دۇۋان بېگىنى ھەر بىر يۇرت سايلاپ چىقىشنى يولغا
قويدۇق، شۇنداقلا ناھىيە بويىچە ھەر ساھەدىن تەركىپ تاپ-
قان 15 كىشىلىك غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىش ھەي-
ئىتى تەشكىل قىلدۇق. ئۇلار 3 دىن بۆلۈنۈپ يېزىلارغا بېرىپ
غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىپ ماڭدى.

2 - سى مائارىپ - ئاقارتىش ئىشىنى يولغا قويدۇق. ناھىيە
بازىرىدا بىر يېڭى مەكتەپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا 100 دەك بالا قو-
بۇل قىلىپ، يېڭىچە ئوقۇش تۈزۈمىنى ئورناتتۇق. بۇلارنى ئاڭ-
لاپ شامەنسۇر رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەتىسى شامەن-
سۇر قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا يۈرۈپ
كەتتى. ئۇ، ئالدىدا 100 دەك ئەسكەرنى ماڭدۇرغان ئىكەن.
بۇلار يېڭىشەھەر ئەتراپىغا يېتىپ بارغاندا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى

ماجەنساڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 300 دەك ئەسكەرنى ئۇرۇش-
قا چىقىرىدۇ. ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ، شامەنسۇرنىڭ ئەسكەر-
لىرى يېڭىلىپ، يېڭىسارنىڭ سېپىلى دېگەن يەرگە چېكىنىپ
كېلىدۇ. بۇ 33 - يىلى 12 - ئاي ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپ-
قان شامەنسۇر يېڭىسارنى تاشلاپ قىزىلغا چېكىنىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن شامەنسۇر ياپچاندىكى ئەسكەرلىرىنى چاقىرتىپ، 200 دەك
ئەسكەرنى يېڭىساردا قالدۇرۇپ، ئۆزى يەكەنگە قايتىدۇ. ئارقى-
دىن يەكەندىن نۇرمەھەممەت ئەمىر ساھىپنى قوراللىق - قورال-
سىز بولۇپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا تۇرۇشقا
ئەۋەتىدۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆز قىسىم-
لىرىنى رەتكە سالدى. بۇ جەرياندا ئۈچتۇرپان قارا قول ئارقى-
لىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاقسۇدىن توپلانغان 80 مىڭ قوي
بەدىلىگە مىڭ تال بەش ئاتار مىلتىق ئالدى. بۇ قوراللارنى
قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ كۈنلەردە ماجۇڭيىڭ قىسىم-
لىرى كۇچاردىن چىقىپ ئاقسۇغا كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنى توساش ئۈ-
چۈن پۈتۈن قىسىملار قارا يۇلغۇنغا توپلىنىپ، بىر مەيدان جەڭ
قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇدىكى باي سىجاڭغا ئوق تەگدى، خوتەن
قىسىملىرى ئورغۇن چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئۇ-
زۇن داۋام قىلالماي ھاجىم تەرەپ چېكىندى. خوجىنىياز ھاجى
چېكىنىپ ئۈچتۇرپانغا كېلىپ قاخشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە
كەتتى. ساۋۇت داموللام ئاتۇشقا چىقىپ ھاجىمنى قارشى ئالدى.
خوجىنىياز ھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئاتۇشتىن قەشقەرگە كىردى. پۈتۈن ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە شەھەر
ئاھالىسى ناغرا - سۇنايلارنى چېلىپ ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى.
چۈنكى ھاجىمنىڭ نامىنى ئاڭلىغان پۈتۈن خەلق ئۆزىنى كۆرۈشنى
كۆپ ئارزۇ قىلاتتى.

خوجىنىياز ھاجىمغا خوجاچوڭنىڭ قۇملىقى دېگەن يەرگە
تۈشكۈن (چاچاك) راسلانغان بولۇپ، شۇ يەردىن شەھەرگىچە بول-
غان ئارىلىقتا يولنىڭ ئىككى قاسنىقىغا پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى سەپ
تارتىپ تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجىم باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۇنىڭ-
دىن كېيىن ئەسكەرلەر يولدىن ئۆتكەندە، ئاھالىلار «ئامىن، ئامىن»
دەپ تۇۋلاپ ئۇلارغا نۇسرەت تىلەشتى. خوجىنىياز ھاجىم قەش-
قەردە ئىككى كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن، ماخمۇت مۇھىتى پۈ-
تۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا
چىقىپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجىم ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەل-
گەن 1300 ئەسكەردىن 300نى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قالدۇرۇپ
1000 ئەسكەرنى يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا چىقاردى. ئۇلارنىڭ
قولىدىكى پىلىموت - مىلتىقلار يېڭى بولۇپ ھەممىسى سوۋېت قو-
راللىرى ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى يېڭىشەھەرگە چىقىپ مۇھاسىرە
ئۇرۇشىنى غەلىبىلىك ئېلىپ باردى. سېپىلگە خېلى يېقىنلاپ قال-
غان ئىكەن. مېنى ساۋۇت داموللام قوي، قەن - گېزەك قاتارلىق
يېمەكلەر بىلەن ماخمۇت مۇھىتىدىن ھال سوراپ كىرىشكە چىقار-
دى. چىقسام ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنىڭ چېدىرىدا ئىكەن، بىزنى
قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇرۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. ھەم ساۋۇت
داموللامغا رەھمەت ئېيىتتى.

روزى ھېيت كۈنى ماخمۇت سىجاڭ باشلىق لۈيجاڭلار قەش-
قەر شەھىرىگە روزى ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ قايتىشقا چاقىرىلدى.
نامازدىن كېيىن، ساۋۇت داموللام ئاممىغا نۇتۇق سۆزلەپ، پۈتۈن

خەلقنى يېگىشەر ئۇرۇشغا ياردەم بېرىشكە چاقىردى. خەلق ئار-
قا - ئارقىدىن ئامىن دەپ ئۈنلۈك توۋلاپ، داموللامنىڭ چاقىر-
ىغا ئاۋاز قوشىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى،

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدىن سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بارغانلىقى

1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. شەرقىي تۈركىستا
ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىللەپ ئۇلارنى تاشكەنتكە
ئەۋەتتى. ھەيئەت باشلىقى موسۇل ھاجىم (مەخمۇت سىجاڭنىڭ
ئاكىسى) مۇئاۋىنى ئەمەت پاختا. ئەزالىرى قەشقەر شەھ
رىدىكى ھەر ساھەدىن 3 كىشى (ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇ
قاپتىمەن) قاتارلىق بەش كىشى ئىدى. بۇ ھەيئەتنىڭ مەقسىدى
(1) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇ
ھۇرىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىش.
(2) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋېلىش؛
(3) سودا توختىمى ئىمزالاش.
سوۋېت ھۆكۈمىتىگە يېزىلغان خەتكە سوۋېت ئىتتىپاقىنى
مەزلۇم مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلاۋىغا خالىسانە ياردەم بېرىمىز دىگە
ئىبارىلىرى كىرگۈزۈلگەن ئىدى. ھەم بۇ ھەقتە خوتەنگە مال
نازىرى ئېلى ھاجىم، كۇچارلىق سادىق ھاجىم (خوجىنىياز ھاجى
نىڭ قېينى ئاتىسى) ئەۋەتىلىپ مەتىمىن ھەزرەتلەر خەۋەر
قىلىندى ھەم قورال سېتىۋېلىشقا 500 سەر ئالتۇن بېرىش
لەپ قىلىندى، (بۇنىڭغا 300 سەر ئالتۇن بېرىپتۇ)،

مافۇيەنگە قارشى ئەسكەر چىقىرىش ۋە خوجىنىياز ھاجىمنىڭ شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشى ۋە شەھەردىكى قىرغىنچىلىق

خوجىنىياز ھاجىم قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مافۇ-
يەن قىسىملىرىنىڭ ئاقسۇدا بىر مەزگىل تەييارلىق قىلىپ قەش-
قەرگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر كەلدى. قەشقەر تەرەپ
كىچىك ئاخۇن تۆەنجاڭنىڭ قولىدىكى ئابدىرىشىت لىيەنجاڭنى
مافۇيەن ئەسكەرلىرىنى توسۇش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ئاب-
دىرىشىت لىيەنجاڭ مارالۋېشى تۇمشۇقىغا بېرىپلا مافۇيەنگە تەسلىم
بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۆتۈپ كەتتى.
ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى
يېڭىساردا تۇرۇۋاتقان ئىمىر ساھىپنى 300 ئەسكەر بىلەن مارالۋېشىغا
ئەۋەتتى. ئۇلار مارالۋېشىغا بېرىپ مافۇيەن قىسىملىرى بىلەن
بىر مەيدان قاتتىق جەڭ قىلدى. نەتىجىدە تەڭ كېلەلمەي تۈگ-
گان مازار، ئۆدەكلىك ئارقىلىق چېكىنىپ پەيزىۋاتقا كەلدى. ئى-
مىر ساھىپ — نۇر مۇھەممەتنىڭ نۇرغۇن ئادىمى ئۇرۇشتا ئۆلدى.
مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە خوجىنىياز ھاجى ئىمىر نۇرمۇھەممەتكە
ئۆزى ياردەم بېرىدىغان بولۇپ يولغا چىقتى. (بۇ چاغدا ئىمىر
ساھىپ پەيزىۋاتتا بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىپ، ۋاقتىدا ياردەم
كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن يېڭىسارغا كەتكەن ئىدى) خوجىنىياز ھاجى
ئۆز يېنىدىكى 300 چە ئەسكەرنى ئېلىپ، «بۇ لومودلەرنىڭ ئەدى-
ۋىنى ئۆزەم بەرمىسەم بولمايدۇ» دەپ چوكانىيارغا كەلدى. بۇ
1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىدى. خوجى-
نىياز ھاجى شەھەردىن چىقىپ يېڭى ئۆستەڭ بىلەن

ئاقۋاشقا يەتكەندە، يۈز ئادەمنى ئۆز يېنىدا قالدۇرۇپ قـالغان
200 ئـەسكەرنى چـوكانىيارغا ئـەۋەتىدۇ، ئۇلار چوكانىيارغا بىرىپ
يولنىڭ ئىككى قاسنىغىغا بۆكتۈرمە بولۇپ چوڭ يول بىلەن كەلگەن
مافۇيەن قىسىملىرىغا قاتتىق زەربە بىرىدۇ، لېكىن مـافۇيەن قىـ
سىملىرى سـان جەھەتتە كۆپ بـولغاچقا ئـۇرۇشتا ئـۈستۈنلۈكنى
ئالىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىدۇ. مافۇيەن قىـ
سىملىرى چوڭ يول بىلەن مـاڭغانچە ئـۇدۇل يېڭىشەرگە كىرىپ
ماجەنساڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلىدۇ. خوجىنىياز ھاجى چېكىنـ
گەن ئەسكەرلىرنى باشلاپ يېڭى ئۆستەڭگە كەلگەندە يېڭىشەر مۇ
ھاسىرىسىنى بوشۇتۇش توغرىسىدا مامۇت سىجاڭغا خەت ئەۋەتىدۇ
ھەمدە ساۋۇت داموللا باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى يارباققا چا
قىرىپ: «مافۇيەن قىسىملىرىنى ئۇرۇش قىلىپ يەڭگىلى بولمىدى
شۇڭا مۇھاسىرىنى بوشۇتۇپ شەھەر سىرتىدا ئەسكەرلەرنى قايتا تەر
تىپكە سالغاندىن كېيىن چەتنەپ يۇرۇپ ئۇرۇش قىلىڭلار. ئۇنداق قىل
مىغاندا شەھەردە ئادەم كۆپ قىيىنچىلىق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن
دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت داموللا ھۆكۈمەت ئورگىنىنى يېڭى
سارغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ھەممىنىڭ ئالدىدا مامۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرنى بـاشلاپ يې
ڭىسارغا كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خوجىنىياز ھاجى يولغا چ
قىدۇ، ئـورازبـەك ئەسكەرلىرى بىلەن سەمەن مۇچىتا، زەيدىن كار
ۋان، كىچىك ئاخۇنلار دۆلەتباغ قورغان تەرەپتە، يۇسۇپجان قو
بېشى 300 ئەسكەر بىلەن توققۇزاقتا تۇرىدىغان بولىدۇ. ئىشلا
مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەزالىرى يېڭىسار
غا بارساق خوجىنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭلار پۈتۈن ئەس
كەرلىرنى باشلاپ يېڭىساردا توختىماي يەكەنگە كېتىپتۇ. يېڭى
ساردا پەقەتلا ئىمىر ساھىپ 200دەك ئەسكىرى بىلەن قالغان ئىكەن

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا بارغىچە بولغان ۋەقەلەر

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا كېتىۋىتىپ ئـاتۇشقا يېتىپ
بـارغاندا، قەشقەر كونىشەردىكى مافۇيەنىنىڭ ئەسكەرلىرى كەينـ
دىن قوغلايدۇ. ئۇ، كاتايلاقنىڭ باچاڭ دىگەن يېرىدە مـافۇيەن
ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالىدۇ - دە ، ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ
بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىپ باچاڭ بىلەن ئاغۇنىڭ ئۆسـ
تىڭە چىقىپ، ئۇ يەردىن بوغۇز بىلەن كۆكتام دىگەن يـەرگە
بارغاندا، مافويەن ئەسكەرلىرى يـەنـە يېتىشىۋىلىپ، تەڭگەتـار
تېغىدا ئۇرۇشۇدۇ، بۇ چاغدا، خوجىنىياز ھاجى تاغنىڭ ئۈستىگە
چىقىۋىلىپ، شىراقلىق مىلتىق بـىلەن مافۇيەن ئـەسـكەرلىرنى
بىر - بىرلەپ دۇمۇلىتىپ، ئاخىرى ئۇلارنى چېكىندۇرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھـاجى تېرەك، قىزىلبوي، ئۇ-
لۇغچات ئارقىلىق سىمخانىغا يېتىپ بارىدۇ. مافۇيەن ئەسكەرلىـ
رى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ ساۋۇت داموللام ۋە ھۆكۈمەت ئەزا-
لىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، بـالا - چاقىلىرىنى ئـۆلتۈرۈپ
بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتقاندا، قەشقەر كونىشەردىن ئۇلارنى چاقىر-
غىلى ئادەم كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مافۇيەن ئەسكەرلىرى ناھا-
يىتى تېز قايتىدۇ.

شەھەردىكى قىرغىنچىلىق

قەشقەر كونىشەردىكى مافۇيەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسـ
مى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ ئاتۇشقا كەتكەندىن كېيىن، ئوپال،
تاشمىلىقتىكى يـۇسۇپجان قـوربېشى قەشقەر كونىشەردە ئـازغىنە

ئادەم قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، 300 ئەسكەر بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، مافۇيەن ئەسكەرلىرى تويۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ ئارىلىقتا يۇسۇپجان قەشقەر شەھىرىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللەيدۇ، بۇچاغدا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ (مازىخۇي) بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتىپ مافۇيەن قىسىملىرىغا ياردەملىشىپ يۇسۇپجان بىلەن ئۇرۇشىدۇ. شەھەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئاتۇشقا كەتكەن مافۇيەننىڭ 300 دەك ئەسكىرىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. يۇسۇپجانلارغا باشقا تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەم بولمىغانلىقتىن شەھەرنى تاشلاپ چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر شەھىرى پۈتۈنلەي ماجەنساڭ بىلەن مافۇيەننىڭ قولىغا قالىدۇ. شەھەردە قىرغىنچىلىق بولىدۇ. بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مافۇيەن قىسىملىرى ئۈزدىچىلا ئەسكەر تارتىپ ئاتۇشقا ماڭىدۇ. كونىشەھەردە ئازغىنا ئەسكەر قالغان ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان يۇسۇپجان قۇر بېشىنىڭ قوچقارباي دېگەن ئادىمى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ 100 دەك ئادىمى بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇرۇش قىلدى، بۇنىڭغا بىر مۇنچە خەلق ئامىن مەدەت بېرىشتى. مافۇيەن بەشكېرەم ئاغزىدىكى ئۇزۇن سايغا يەتكەندە، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر چاپارمەن كېلىپ شەھەر ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ئۇ دەرھال شەھەرگە قايتىدۇ. شەھەر ئىچىدە قوچقارباي باشچىلىقىدىكى پىدائىيلار شەھەر ئىچىدىكى مافۇيەننىڭ بىرىگادا شتاۋىنى ئىشغال قىلىپ داۋتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا مافۇيەن باستۇرۇپ كېلىدۇ. يېڭىشەھەردىكى چولا

زىخۇيمۇ مىڭدەك ئادەم ئەۋەتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قوچقارباي باشچىلىقىدىكى پىدائىيلارنى مەغلۇپ قىلىپ شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇچۇق ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ قىرغىن (چاپ - چاپ) قىلىدۇ. بۇ ئۈچكۈنلۈك قىرغىندا 4 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەركەشتامدىكى سۆھبەت

مەن ساۋۇت داموللامنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 2 ئەسكەر بىلەن سىمخانىغا بېرىپ خوجىنىيازھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، ساۋۇت داموللامنىڭ يازغان خېتىنى، ۋە ئاغزاكى سۆزىنى ئەگەر (سۆھبەتتە قورال ھەل بولۇپ قالسا، ئالتۇن دىسە ئالتۇن، باشقا قانداق نەرسە دىسە شۇنى دەرھال ئەۋەتىپ بېرىمىز دىگەن سۆزىنى) يەتكۈزدۈم، ئۇ خەتنى كۆرۈپ خوشال بولدى، يۇسۇپجاننىڭ ئۆزبېشىمچىلىق بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولغانلىقىغا ئېچىندى،

مەن بارغىچە خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتام سۆھبىتىنى تېخى ئۆتكۈزەلمىگەن ئىكەن. ئەۋەتىلگەن خەتكە ئۇ تەرەپتىن تېخى جاۋاپ كەلمىگەن ئىكەن. شۇڭا مەن بېرىپ ئەتىسى (3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) مېنى خەت بىلەن ئەركەشتامغا ئەۋەتتى. مەن ئەركەشتامدىكى سوۋېت قاراۋۇللۇق ئورنىغا بېرىپ، ناچالنىك بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىمنى ئېيتتۇۋىدىم، تېلېفوندا سوراپ، مېنى ناچالنىكنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ قويدى، مەن ناچالنىككە خوجىنىيازھاجىنىڭ خېتىنى بەردىم. ئۇنى بىر قىرغىز كىشى تەرجىمە قىلىپ بەردى، ناچالنىك تاشكەنتتىن سوراپ جاۋاپ

بىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە شۇ ھامان تېلېفوندا سۆزلىشىپ،
ماڭا مۇنداق دېدى: «ھازىر سىلەرگە قورال سېتىپ بېرەلمەيمىز
شۇنىڭ ئۈچۈن بىرمەزگىل كۈتۈپ تۇرۇڭلار، خوجىنىياز ھاجىغا
ئۈرۈمچى تەرەپتىن ياردەمگە ئادەم كېلىدۇ، شۇلارنى ساقلاپ تۇ-
رۇڭلار، سىلەرنىڭ قەشقەردىن تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىڭ-
لار يېقىندا قايتىپ كېلىدۇ، قالغان گەپنى شۇلاردىن ئاڭ-
لاڭلار...»

مەن بۇ جاۋاپنى ئېلىپ، ئەركەشتامدىن سىمخانىغا
قايتتىم.

3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تاشكەنتكە كەتكەن موسول ھاجى،
ئەمەت پاختا باشچىلىقىدىكى 5 كىشىلىك ۋەكىللەر قايتىپ كې-
لىپ، سىمخانىغا چۈشتى. ئۇلارنى خوجىنىيازھاجى بار ئۆيگە چۈ-
شۈرۈپ، مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزۈشتى، سۆھبەتنىڭ مەزمۇنى
مۇنداق بولغان: «خوجىنىياز ھاجى، ساۋۇت داموللا باشچىلىقى-
دىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرىنى قولغا ئېلىپ
ئاقسۇغا قايتسۇن، بىزنىڭ ياردىمىمىز شۇ يەردىن بولىدۇ. ئاندىن
بىز جىمىسارداىبەرگەن ۋەدىمىزگە ئەمەل قىلالايمىز».

ئەركەشتامدىن قايتىش

تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىمىز ھەم خوجىنىياز ھاجى
بىرلىكتە 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سىمخانىدىن قاي-
تۇق. بىز ئوپالغا كەلگەن چېغىمىزدا، يۇسۇپجان قورىبېشى 3-
ئاينىڭ 27 - كۈنى ماجەنساڭنىڭ يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى،
ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەي، دەرۋازىنى تاقاپ
سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغانلىقىنى، شۇ ئارىلىقتا مامۇت سىجاڭ

بىلەن شا مەنسۇر يېڭىسارغا كېلىپ، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى
قورشىۋېلىپ، ئۇلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇۋاتقاندا، شامەنسۇرغا
ئوق تەككەنلىكىنى، خوتەن ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن توختاپ،
ئۇنى كۆتۈرۈپ، ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى،
ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، كېچىلەپ ئوپالدىن
يېڭىسارغا يۈرۈپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. ساۋۇت داموللام
ئوپالغا ئەھۋال ئىگەللەش ئۈچۈن كەلگەن ئىكەن. بىزمۇ ئوپالدا
توختىماي، يېڭىسارغا كەلسەك ئۇرۇش بولۇۋېتىپتۇ. خوجىنىيازھاجى
كېلىپلا مامۇت سىجاڭ بىلەن بىر سائەتتەك سۆزلەشكەندىن
كېيىن (نېمە توغرۇلۇق سۆزلەشتى، ئۇنى بىلمىدۇق) شۇ كۈنى
يەنى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنە يەكەنگە يۈرۈپ كەتتۇق.
مامۇت سىجاڭمۇ يېڭىسار سېپىل ئىچىدىكى ئەمىر نۇر مەھەممەتنى
500 ئەسكەر بىلەن قامالدا قالدۇرۇپ يەكەنگە قاراپ يولغا
چىقتى.

بىز شۇ كۈنى يېڭىساردىن چىقىپ، قىزىلدا قونۇپ، 8 -
ئاپرېل كۈنى كۆك راۋاتقا يېتىپ كەلدۇق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يەكەنگە كېلىشى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەزالىرى-نىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

بىز ئەركەشتامدىن ئوپال، يېڭىسارلارنى بېسىپ، كۆك
راۋاتقا كەلگەندە، خوتەن- مەتىمىن ھەزرەتتىن ئالتۇن ئېلىپ
كېلىشكە ئەۋەتكەن ئېلى ھاجى، كۆچارلىق سادىق ھاجىلار شۇ
يەردە ئىكەن. ئۇلار مەتىمىن ھەزرەتنىڭ 300 سەر ئالتۇن
بەرگەنلىكىنى، يەنە تەييارلاپ بېرىمەن دېگەنلىكىنى، بۇ ئالتۇن-

لارنى ساۋۇت دامـوللامنىڭ خوجىنىياز هـاجىغا ئـۆزەم بىرىمە
دەپ، ئېلىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بـۇنى ئاڭلاپ خوجى
نىياز هاجى خـاپا بـولدى هـەم ساۋۇت دامولـلىنىڭ غـەرىزى
باشقا دەپ قاتتىق چىچىلىشقا باشلىدى. ۋەكىللەر: «داموللامنىڭ
غەرىزى باشقا ئـەمـەس، مـەتىمىن هـەزرەت ئـالتۇننى بىزدىن
يۇلغا سېلىۋېتىپ، ئارقىسىدىنلا ساۋۇت داموللىغا هاجىم سوۋېتتىن
قورالنى ئالالماپتۇ، شۇڭا ئالتۇننى ئېلىپ قويسىلا دەپ تاپىلاپتۇ،
بەلكىم داموللام شۇ خـەتكە ئـاساسەن ئېلىپ قـويغان بـولۇشى
مۇمكىن» دەپ چۈشەندۈرسىمۇ، هـاجىم ئۇنىمىدى. مـەن ئارىلىقتا
گەپ قىستۇرۇپ: «داموللامنىڭ سىلىگە ئىخلاسى چـوڭ، هـەرگىز
سىلىدىن بىسوراق ئىش قىلمايدۇ، بەدنىيەت ئادەم ئەمەس» دېۋى
دىم، سەنلەر (ئېلى هاجىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) هـەممىڭ بىر ئـا
تۇشلۇق، گېپىڭ بىر دەپ، سۆزۈمنى كېسىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن
هەممىمىز شۈك بولۇپ قالدۇق.

ئەتىسى هەممىمىز سائەت 9 لاردا كۆك راۋاتتىن يەكەنگە
يۈرۈپ كەتتۇق.

خوجىنىياز هاجى يەكەنگە بارغـان كۈنىلا هۆكـۈمەت مەه
كىمىسىدە: «خوتـەنلىك لـومـودىلار هـەممىڭ يېڭىسارغـا بېرى
ئۇرۇشقا قاتنىشىسەن» دەپ بۇيرۇق قىلدى. شۇ چاغدا يـەكـە
دە قـوراللىق ـ قورالسىز بولۇپ، 500 دەك ئەسكەر بار ئىكەن
بىرسى قالماي، ئاتلىق، پىيادە يـۈرۈپ كـەتتى. (ئـۇلار ئەمىلى
يەتتە يېڭىسارغا بارماي قـاغىلىققا چىقىپ كـەتـكەن). ۋەكىللە
باشقا يەرگە ئۇرۇنلاشتى. مەن، خوجىنىياز هاجى ۋە نازىرلار با
هەربى ئۇرۇنغا كىرىشىمىگە، بىرسى هاجى ئەپەندىم! دەپ مېنى
چاقىردى. قارىسام، زىرىپ قارى هاجى ئىكەن، بىرىپ كۆرۈشتۈم
ئۇنى هويلىدىكى بىر ئۇرۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇپ قـويـۇپتۇ. يېنىدا

2 ئەسكەر ئـۆرە تـۇرۇپتۇ. نىمـە بـولـدى دەپ سورىسام، ئـۇ:
«خوجىنىياز هاجى بىزنى هازىرلا (زىرىپ قارى هاجى، شەمشىدىن
داموللا، ئابلاخان، سۇلتانبـەگ) نـەزەربـەنت قىلىپ قـويـدى»
دىدى.

ئۇ يەردىن ئىچكىرىكى قوروغا خوجىنىياز هاجىنىڭ قېشىغا
كىرسەم، ئـۇ: «ساۋۇت دامـوللا هازىـر مـەن بىلەن كـۆرۈشۈپ
چىقىپ كەتتى. مىجەزى يوق ئىكەن، شۇڭا چىقىپ دەپ قـويۇڭ،
ئۆزىگە راسلانغان باغدا دەم ئالسۇن» دىدى ۋە ئېلى هـاجىنىڭ
قايەردە قالغانلىقىنى سورىدى. مەن بار يېرىنى دەپ بـەردىـم.
ئۇنىڭ ئالدىدىن چىقىپ (ساۋۇت داموللىنىڭ ئىشخانىسى خوجى
نىياز هاجىنىڭ ئىشخانىسىغا ئۇدۇلمۇ ـ ئۇدۇل ئىكەن) داموللىنىڭ
ئىشخانىسىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا خوجىنىياز هـاجىنىڭ تـاپشۇرۇغىنى
يەتكۈزدۈم.

ساۋۇت داموللا ئـەركەشتامدا بـولغان سۆهبەتنى سورىدى.
مەن ئەركەشتامدا ناچالنىك بىلەن بولغان سۆهبەتنى، تاشكەنتتىن
كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئېلىپ كەلگەن سۆزىنى (يۇقۇرىدا ئېيتىلغان
لارنى) قالدۇرماي سۆزلەپ بەردىم. ئاندىن: زىرىپ قارى هـاجى
باشلىق 4 نەپەر هـۆكۈمەت ئـەزاسىنىڭ نـەزەربـەنت قىلىنغان
لىقىدىن خەۋەرلىرى بـارمـۇ؟ دەپ سورىۋىـدىم، ئـۇ، خـەۋىـرىم
بار دىدى.

شۇندىن كېيىن ساۋۇت داموللا مەيدىگە ئـولتۇرۇپ، مىلەڭ
ۋىسىنى ياپتۇرۇپ (هـۆكـۈمـەت ئـەزالىرىنى كـۆرۈپ قـالمىسۇن
دەپ)، ئۆزىنىڭ مۇهاپىزەتچىلىرى بىلەن ئۆزىگە راسلانغان باققا
چىقىپ كەتتى (20 دەك مۇهاپىزەتچىسى بار ئىدى).

ئەتىسى خوجىنىياز هاجـى مېنى چاقىرتىپ: «سىز ساۋۇت
داموللىغا ئېيتىڭ، بۈگۈن قاغىلىققا چىقىپ كەتسۇن، ئەتە مـەن

چىقمەن» دېدى.

مامۇت سىجاڭنىڭ باش ۋەكىل (باش مىنىستىر) ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇشى

مامۇت سىجاڭ يېڭىساردا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشماي، ئەمىر نۇرمەھەممەتنى سېپىلنىڭ ئىچىدە قورشاۋدا قالدۇرۇپ، يەكەنگە بېرىپ، 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 200 دەك ئەسكەرنى ساۋۇت داموللامنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېرىپ، باغنى قورشىۋالىدۇ. بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆگزىگە چىقىپ ئۇرۇشۇشقا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان داموللا مۇھاپىزەتچىلەرنى ئۇرۇشماسلىققا، قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە كۆندۈرۈپ، ئۆزى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ، تۇتقىلى كەلگەنلەرنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مامۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر داموللامنى تۇتۇپ مامۇت سىجاڭنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ. مامۇت سىجاڭ ساۋۇت داموللا، زىرىپ قارى ھاجى ۋە سۇلتان بەگلەرنىڭ پۇتىغا كىشەن سالدۇرۇپ، 3 مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، 10 ئەسكەر بىلەن قاغىلىققا يولغا سالىدۇ.

شۇ كۈنى مامۇت سىجاڭ خوتەنلىك مەمتىمىن ھەزرەتنىمۇ تۇتۇپ كېلىشكە 100 ئەسكەر ئەۋەتكەن، لېكىن ئۇ بۇنى تۇيۇپ قالغانلىقتىن، خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ.

مۇشۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇرۇلۇپ، 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئاخىرلاشتى. ئۇ پەقەت 6 ئايلا ئۆمۈر كۆردى.

مەن شۇ چاغدا پوسكامنىڭ ئىككىسۇ دېگەن يېرىدە ئىدىم. ساۋۇت داموللامنى مەپىلىك ئىككىسۇ بازىرىغا ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ بازارغا كۆرۈشكىلى كىرسەم، قاغىلىققا ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قاغىلىققا بېرىپ 2 كۈن بولمايلا، مامۇت سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ، مەھبۇسلارنى مەكىتكە يۆتكەشنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ 200 دەك مۇھاپىزەتچى ئەسكىرىنى ئېلىپ، مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا يولغا چىقىدۇ. ساۋۇت داموللا باشلىق مەھبۇسلارنى 10 ئەسكەر يالاپ ماڭىدۇ، خوجىنىياز ھاجى مامۇت سىجاڭ بىلەن مەكىتتە ئۇچرىشىدۇ.

يېڭىساردىكى ئەمىر نۇر مەھەممەت بىلەن ماجەنساڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ. ماجەنساڭ يېڭىسار سېپىلىنى پارتلىتىپ، ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ تىز پۈكمىگەن قوراللىق - قورالسىز بولۇپ 5 - 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى قىرىپ تاشلاپ، سىرتتا قېپقالغان بىر قانچە يۈز خوتەنلىك قورالسىز ئەسكەرنى ئۆزىنىڭ ئەسكىرىگە قوشۇپ، 1500 چە ئەسكەر بىلەن مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ. شۇ چاغدا باي ئاخۇن يەكەندە ھاكىم ئىدى. ئۇ، ماجەنساڭنىڭ مامۇت سىجاڭنى قوغلاپ يەكەنگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، مىشا دېگەن يەرگە چۈشكۈن راسلاپ، شەھەرنىڭ باي - موللىلىرىدىن بولۇپ بىر قانچە يۈز كىشى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، باي ئاخۇن بىلەن ماجەنساڭنىڭ تونۇشلۇقى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەگمىگەن).

ماجەنساڭ مامۇت سىجاڭ، خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ يەكەندىن كەينىگە يېنىپ، مەكىتكە كېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ مەكىتكە بارىدۇ. بۇ يەردە ماجەنساڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا خېلى قاتتىق جەڭ بولىدۇ. ئاخىرى خوجىنىياز ھاجى ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، يەكەن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ ئاقسۇغا قاراپ يول ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى قوغلاشنى توختىتىپ، ئارقىسىغا قايتىدۇ.

شۇ نۆۋەتتە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجىلارنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ.

يەكەندىن ئاقسۇغا كەلگىچە بولغان ۋەقەلەر

ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى، سۇلتان بېكلەر مەيلىك مەكىتكە ئېلىپ كېلىنىۋاتقاندا، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ يېتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنى ئېلىپ ماڭغان ئەسكەرلەر مەيىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. شۇ يەردىكى دېھقانلار ساۋۇت داموللىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى مەيدىن چۈشۈرۈپ پۇتىدىكى كىشەننى چېقىپ تاشلاپ، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ باقىدۇ. شۇ ئارىلىقتا سۇلتان بېك قېچىپ كېتىدۇ. پەقەت ساۋۇت داموللا بىلەن زېرىپ قارى ھاجى قېپقالىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى شۇ ماڭغانچە مارالۋېشىنىڭ شاقۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئاندىن كۆڭلى تىنىدۇ ۋە ساۋۇت داموللىنى يادىغا ئالىدۇ. سۈرۈشتۈرسە ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئۇ قاتتىق چېچىلىپ، ھەر تەرەپكە ئادەم چاپتۇرىدۇ. ئىزدىگۈچىلەر سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىرى مەكىتنىڭ ئېغىز دېگەن يېرىدىن تاپىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) ئىككىسىدىن قاغىلىقتا بارسام، خوجىنىياز ھاجىلار، مەكىتكە كېتىپ قالغان ئىكەن. مەن ئىلگىرىكى نىشان بويىچە قاغىلىقتىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتىم. قاغىلىقتىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان گۇما، قارىقاش، زاۋا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىگە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ قوراللىق، قورالسىز ئەسكەرلىرى توشۇپ كېتىپتۇ. (ئۇلار ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى توپلانغان ئىكەن) ئادەمنىڭ كۆپلىكىدىن، سارايلارمۇ توشۇپ كېتىپتۇ. ئىلاجى بولماي، قۇربان ھاجى دېگەن بىر كىشىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن خوتەننىڭ بىر يېزىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتىم. بىز ئىككى ئەسكەر قوشۇلۇپ 10 دەك ئادەم ئىدۇق. ئەتىسى قۇربان ھاجى خوتەننىڭ ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەمنىڭ قېشىغا باشلاپ باردى. ۋالى مەندىن قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى، مەن قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم. ئۇ كىشى ساۋۇت داموللا ھەققىدە خوجىنىياز ھاجىدىن رەنجىدى. 3 - كۈنى مېنى مەمتىمىن ھەزرەت قوبۇل قىلدى. ئۇ ئادەمنىڭ ھەممە ئىشلاردىن خەۋىرى بار ئىكەن. مەندىن بەزى نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى: «ساۋۇت داموللا خوجىنىياز ھاجىغا قارشىلىق بىلدۈرۈشى ياكى خوتەنگە كېلىشى كېرەك ئىدى. ئەگەر خوجىنىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللىلار بىرلىكتە خوتەنگە كەلگەن بولسا، بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالايتتۇق»

ماخۇسەننىڭ خوتەنگە بېسىپ كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭ يەكەندىن چېكىنىپ مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا كەتكەندىن كېيىن، ماخۇسەن ماجۇڭيىڭنىڭ

ھەممە قوشۇنلىرىغا سىجاڭ بولۇپ خوتەنگە قاراپ ماڭىدۇ. يەكەن، پوسكام، قاغىلىقلارنى ئېلىپ گۇمىغا كەلگەندە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر كۈندەك قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا قورال بولمىغانلىقى، قورالى بولسىمۇ، ناچار قورال بولغانلىقى ئۈچۈن، چېكىنىپ زاۋىغا قايتىدۇ. بۇ، 1934 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. ئۇلار زاۋىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى 2 كېچە - كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. ئاخىرى بولالماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. ماخۇسەن خوتەن ئەتراپىغا يېقىپ كېلىدۇ.

بۇ چاغدا مەمتىمىن ھەزرەت ئۆز ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كېتىش تەييارلىقىنى كۆرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن مۇداپىئەسىز قالغان ئىدى. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى خوتەن شەھىرىگە يېقىنلاشقاندا، خوتەن ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەم شەھەرنىڭ موللا، يۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ماخۇسەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) مەمتىمىن ھەزرەتتىن كېيىن يۇرۇڭقاش ئاڭگىتلىق دىگەن يۇرت بىلەن يۈرۈپ، ئىسلام ئاۋاتقا بېرىپ، ئۇ يەردىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، 10 كۈن بولغاندا، ئاقسۇ ئاۋاتنىڭ غوروچول دىگەن يېرىگە يېتىپ كەلدىم. بۇ چاغدا ئاقسۇ ئاۋاتتا 6 - شى (شىڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنىڭ شىسىنى 6 - شى قىلىپ ئۆزگەرتىپ مەھمۇت مۇھىتىنى سىجاڭلىققا تەيىنلىگەن ئىكەن) 1 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭى سەمەت ھاجى بار ئىكەن. مامۇت سىجاڭنىڭ يېڭىدىن بەلگىلەنگەن خىزمەت ئورنى قەشقەردە بولغانلىقتىن، قەشقەرگە

كېتىپ قاپتۇ. مەن غوروچۆلدە 2 كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ ئاسۇققا باردىم، 3 - كۈنى خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشتۈم. خوجىنىياز ھاجى ماڭا، مېنى شىڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە بەلگىلەپ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپتۇ دەپ سۆزلەپ بەردى.

ماجۇڭيىڭنىڭ سوۋېتكە كېتىشى

1934 - يىلى ماجۇڭيىڭ شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇپقا سۈرۈلۈپ، بىر تەرەپتىن، شىڭ شىشەي بىلەن يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشۇپ، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇ پەقەت چىقىش يولى تاپالماي (ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن يا ئارقىغا قايتالماي، ياكى باشقا ياققا چىقىپ كېتەلمەي) ①ماداۋتەيى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى بىلەن ئالاقىلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىڭ شىسەي ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاشنى مارالۋېشىدا توختاتتى. شۇنداق قىلىپ، 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ 200چە ئەسكىرى بىلەن قەشقەردىن ئېركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ خوتەندە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى.

① بۇ ئىشتا ماداۋتەيىنىڭ خىزمىتى ئاز ئەمەس. شۇڭا ماداۋتەيىنىڭ پۇتىغا ئوق تەككەندە، ئۇنى ئالاھىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاپىرىپ داۋالىدى. كېيىن ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ، ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە نازىر قىلدى.

ماموت سىجاڭنىڭ 2 - قېتىم قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماموت سىجاڭلار يەكەندىن تارىم
ياقىلاپ مېڭىپ ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى
خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە،
ماموت سىجاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن
سىلىڭى قوشۇمچە 6 - شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ
بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭىدۇ. ماموت سىجاڭ
ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە
كېلىپ ئەسلى ئورنى يۇمۇلاق شەھەر كۆل بېشىغا ئورۇنلىشىدۇ.
بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلى-
قىدا خوتەنگە كېتىدۇ. پوسكام ناھىيىسى ئوتتۇرىدىكى چېگرا
بولۇپ بېكىتىلىدۇ. ماشاۋۇ قەشقەرگە قايتىدىن ۋالى بولۇپ
بەلگىلىنىدۇ.

ماموت سىجاڭنىڭ چەتئەلگە قېچىشى

ماموت سىجاڭ شىسى (دۇبىزىيە) 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا
شېڭشىسەينىڭ 6 - شىسىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سوۋېت
ئىتتىپاقى تەرىپىدىن رىبالكىن دېگەن بىر ساقاللىق روس مەس-
لىھەتچى تەرىقىسىدە قويۇلدى. رىبالكىن دېگەن ئادەم نامدا مەس-
لىھەتچى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 6 - شىنىڭ ھەربى سىياسى ھو-
قۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتقاندىن تاشقىرى، قەشقەر گوڭئەنجۈينىڭ
ئىشىنىمۇ ئۆز قولىدا تۇتاتتى. شۇڭلاشقا، ماموت سىجاڭنىڭ سىرت-
تا كىملەر بىلەن باردى - كەلدىسى بار؟ ئۇنىڭ يېنىغا كىملەر

كىرىپ، چىقىدۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى رازۋېت قىلىپ تۇراتتى.
قەشقەر گوڭئەنجۈينىڭ باشلىقى قادىر ھاجى، گوڭئەنجۈي ساقچى
ئەترەت باشلىقى ئىسھاقبەگلەرمۇ رىبالكىننىڭ يوليورۇقى بويىچە
ئىش قىلاتتى.

1934 - يىلى 11 - ئايلاردا ماموت سىجاڭنىڭ قول ئاستى-
دىكى يېقىن كىشىلەر ۋە تۇققانلىرىدىن قۇربان سەئىدى، قۇربان-
نىياز ئابلا ئەپەندى دېگەنلەرنى تاشكەنتكە ئوقۇشقا ئەۋەتتى.
ئۇلار بىر يىل ئوقۇپ 1935 - يىلى 10 - ئايدا قايتىپ كەلگەن-
دىن كېيىن قۇربان سەئىدى 6 - شىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا، قۇربان-
نىياز، 2 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭلىقىغا، ئابلا ئەپەندى 4 - تۇەننىڭ
تۇەنجاڭلىقىغا تەيىنلەندى. قۇربان سەئىدى قىسقا كۇرس ئېچىپ
لىيەندىن يۇقىرى ئوفىتسېرلارنى تەربىيىلەشكە باشلىدى. يەنە بىر
تەرەپتىن شېڭشىسەي سەمەت ھاجى، غوپۇر تۇەنجاڭ قاتارلىق
10 نەچچە كىشىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ بىر مەزگىل شېڭ دۇ-
بەن نامىدىكى كۇرستا ئوقۇتۇپ ھەربى، سىياسى جەھەتتىن
تەربىيىلىدى، نەتىجىدە تاشكەنت ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىپ ئوقۇپ
كەلگەنلەردە ئىدىيە جەھەتتە مەلۇم ئۆزگىرىش بولدى. 6 -
شىنىڭ ھەربى، سىياسى ھوقۇقى ئەشۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا
بولغانلىقتىن، ماموت سىجاڭ ئىلگىرىكىدەك ئەركىن بولالمىدى.
شېڭشىسەيمۇ ئۇنى كۆپ قېتىم ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى. يۇ-
قۇرقى بىرقاتار ئىشلار ماموت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىشىغا تۈرت-
كە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ماموت سىجاڭ چەتكە قېچىشتىن بىر-
ئىككى ئاي ئىلگىرى ئوۋغا چىقىشنى بانا قىلىپ،
قېچىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەھەر
كاتتىلىرىنى، ئوقۇغۇچىلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە بار-
ماسلىق ئۈستىدە نامايىش قىلدۇرۇپ، شېڭشىسەيگە خەت ۋە تېلې-

گىراما يوللاتقۇزدى. ئابدۇغۇپۇر هاجى شاپتۇل سۇيىقەست بىلەن
ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى (ئابدۇغۇپۇر هاجى شاپتۇل شىڭ شىسەينىڭ
يېنىغا ئۈرۈمچىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر يىغىندا: «مۇنـ
دىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ. ئەگەر كېلىدىغان بولسا، شىڭ
دۇبەن جاناپلىرى كەلگەن بولاتتى» دەپ سۆزلىگەن) ئۇنىڭ
قاتىللىقى تېپىلمىدى، بۇنىڭدىن شىڭ شىسەي قاتتىق گۇمانلىنىپ
مامۇت سىجاڭغا بىۋاستە چېقىلالماي، ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن
ئابدۇراخمان هاجى، ئەمەت قۇل هاجىلارنى گۇڭئەنجۇي ئارقىلىق
قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ بىر قاتار ئىشلار
مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. مۇشۇنداق بىر
پەيتتە، مامۇت سىجاڭ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى سەمەت
هاجى تۇەنجاڭغا: «هازىر شىڭ دۇبەن بىزنىڭ دۈشمىنىنى (ئۇي
غۇر ئەسكەرلەرنى) ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ. شۇڭا بىر
ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە قارشى هەرىكەتلەنسەك قانداق؟
دەپ مەسلىھەت سالىدۇ. سەمەت هاجى «ئويلىنىپ باقاي
دەيدۇ. سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭنىڭ يېنىدىن چىقىپ، بۇ
گەپنى ئۆزىنىڭ يېقىن بىر لىيەنجاڭغا ئېيتىدۇ ھەمدە «بىز نۇر
غۇن ئىنقىلاپ قىلىپ كۆپ جاپا چەكتۇق، ئەمدى سىم كارۋات
ئىگە بولۇپ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەرمىز مىكىن دىسەك، سىجا
يەنە ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ گېپىنى قىلىۋاتىدۇ» دەيدۇ. بۇگەپ
زۇن ئۆتمەيلا سىجاڭنىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ
گەپنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ سەمەت هاجىنى قو
غا ئېلىپ، ئۇنىڭغا باشقا بىر جىنايەتنى ئارتىپ، شىڭ شىسەي
مەلۇم قىلىدۇ (شۇ چاغدا، سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭغا سۇيىقەس
قىلىغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان دىگەن گەپ تارقالغان
ئىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى). شۇ ئارىلىقتا، يەنە

1937 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنى ئۈرۈمچىگە
يەنە چاقىرتىدۇ. سىجاڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن رەت قىلىدۇ.
ئاخىرى بولماي، ئۇ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييارلىنىۋاتىمەن دەپ،
هەر هەپتىدە ئۇۋغا چىقىپ، قېچىشىنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈۋېرىدۇ.
بۇ ۋاقىتتا، 6 ـ شىدىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەتكەن تۇەنجاڭ،
لىيەنجاڭلار قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار شىڭ دۇبەننىڭ مامۇت سىـ
جاڭغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئۇنى ئۈرۈمـ
چىگە بېرىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارغا
ئۈرۈمچىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ پەيتتە ئۇلار ئۆزلىرىـ
نىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىغا قايتىش ھەققىدە سىجاڭغا ئىلتىماس
سۇنىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ غوپۇر تۇەنجاڭنىڭ
ئوقۇشقا بېرىش بىلەنلا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى سېزىپ ئۆز
ئورنىغا قايتىپ خىزمەت ئىشلەشكە يول قويماي، «هازىرچە
دەم ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ ئۇلارنى دەم ئېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ.
مامۇت سىجاڭ بۇ كىشىلەرگە قىسمىنى تۇتقۇزماي تۇرۇپ، چەتـ
ئەلگە قېچىپ كېتىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ 2
ھەپتە ئوۋغا چىقىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، 3 ـ ھەپتىسى رەسمى قېـ
چىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. شۇ كۈنى ئۇ، ئاكىسى مۇسۇل هاجى
تۇختى هاجى باشلىق بىر تۈركۈم كىشىنى يەكەنسارغا يولغا سالىدۇ،
ئارقىدىن، سىلىكبۇدا بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۆزىنىڭ
ئەقىپلىرىدىن بىرى بولغان ئىدرىسنى ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئوۋغا
چىقىمىز دەپ، بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇ، ئەتىگەن سائەت 8 لەردە
سىبۇدىن يولغا چىقىپ ساۋخۇغا بارغاندا، ئىدرىسنىڭ يان
قورالىنى ئېلىۋېلىپ باغلاپ، 2 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يەكەنسارغا
يولغا سالىدۇ. (ئىدرىس روسچە بىلەتتى ھەم سوۋېت كونسۇلى
بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇراتتى). ئارقىدىن ئۆزى يېرىم كېچىدە

يېڭىسارغا يېتىپ بېرىپ، 3 - تۇەنگە چۈشىدۇ. 3 - تۇەندە ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن ئىسمايىل ئاخۇن، مايىت ئاخۇنلار بار ئىدى. ماموت سىجاڭ بۇ يەردە ئەسكەرلەرنى جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرغۇزۇپ، 1 - لىيەننىڭ لىيەنجاڭى ئابدۇنىيازنى بىر لىيەن ئەسكەر بىلەن يېڭىشەردىن چىقىپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا ئەۋەتىدۇ. ئارقىدىن مۇئاۋىن تۇەنجاڭ ئىسمايىل ئاخۇن بىلەن بوغالتىر ئابلىمىتنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپ، يېڭىسار باجخانىسىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئالدۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. قىزىلغا بارغاندا ماموت سىجاڭ ئىدىرىسنى ئېتىپ تاشلاپ، تاشقا باستۇرۇپ قويۇپ، كۆك راۋاتقا قاراپ ماڭىدۇ. 6 - شىنىڭ 4 - تۇەنى يەكەندە بولۇپ، ئۇنىڭ مۇئاۋىن تۇەنجاڭى بوساق نىيازنى ماموت سىجاڭ قەشقەردىن بىرگە ئالغاچ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭغا 4 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭى سايىم، بوغالتىرى ھېكىمجان، يەكەن ھاكىمى ئەخمەتجان (ئەخمەتجان تاشكەنت ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى) لارنى ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇپ، بانكىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ 4 - تۇەننى باشلاپ كاچۇڭغا بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. بوساق نىياز يەكەنگە كىرىپ سىجاڭنىڭ بۇيرۇغىنى ئورۇنلاپ كاچۇڭغا بارسا، سىجاڭ كاچۇڭدا تۇرماي يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاغ بويلاپ مېڭىپ، قاغىلىقنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدە قونۇپ، 17 ئادەم بىلەن كۆكياردىن لاداخقا يۈرۈپ كېتىپتۇ، ئۆزى بىلەن بىرگە كەلگەن ئەسكەرلەرگە: «سىلەر قايتىپ كېتىڭلار، سىلەرگە ھېچ گەپ يوق، شىڭ دۇبەننىڭ يامان كۆرگەن ئادىمى مەن، مەن چىقىپ كەتسەم، ھەممە غەۋغا بېسىقىدۇ» دەيدۇ - دە، ھىندىستانغا كېتىدۇ.

ماموت سىجاڭ بىلەن كۆكيارغا بارغان ئەسكەرلەر قايتىپ،

كاچۇڭغا كېلىپ، بوساق نىيازنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشۇلىدۇ.

ماموت سىجاڭ قەشقەردىن ئايرىلىش ئالدىدا 2 - تۇەننىڭ مۇئاۋىن تۇەنجاڭى ياقۇپقا: تۇەنجاڭ قۇربان نىيازنى ئۆلتۈرۈپ، تۇەننى باشلاپ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن يېڭىسارغا بېرىشنى بۇيرىغان. بۇيرۇققا ئاساسەن تۇەنجاڭ ياقۇپ، قۇربان نىياز تۇەنجاڭنى ئاتىدۇ. لېكىن ئوق ئۇنىڭ پۇتىغا تېگىپ يارىلىنىدۇ. ئابدۇ نىياز يېڭىشەردىن چىقىدىغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا بارسا، كىچىك ئاخۇننىڭ يېڭىشەرگە يوللىغان خېتى قولىغا چۈشىدۇ. ئۇ، بۇ خەتنى دەرھال يېڭىسارغا ئەۋەتىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا، ماموت سىجاڭ كېتىپ قالغان. ئابدۇنىياز ياپچاندا 2 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسارغا قايتىدۇ.

قەشقەردە خىزمەتتە خاتالىشىپ تۈرمىگە كىرىپ قالغان مۇيىدىن تەنفۇ (مۇئاۋىن تۇەنجاڭ مۇيىدىن) يېڭىساردا تۈرمىدە ئىدى. ئابدۇنىياز ئۇنى تۈرمىدىن بوشىتىپ، سىجاڭنىڭ كەينىدىن كاچۇڭغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ كاچۇڭغا كەلگەندە، پۈتۈن ئەسكەرلەر ئۇ يەرگە توپلانغان ئىدى. مۇيىدىن تەنفۇ كاچۇڭدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى يىغىپ، ماموت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭلىققا بىرەيلەننى سايلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەتىجىدە مۇيىدىن تەنفۇنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ.

يۈسۈپجان قۇربېشى بىلەن سېتىۋالدىجاننىڭ ئاقىۋىتى

يۈسۈپجان قۇربېشى يۇقۇرىدىكى يەكەن ۋەقەسىدىن كېيىن تاغارما، بۇلۇڭكۆل، بوستان تېرەك ئەتراپلىرىدا ئەسكەرلىرى بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈپ، ماخۇسەن قەشقەر يېڭىشەردىن خوتەنگە

يۈتكەلگەندە يېڭىسار ئەتراپىغا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن بىر قانچە
قېتىم توسۇپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا يېڭىلىپ، تاشقۇر-
غاننىڭ تاغارما دىگەن يېرىگە ئورۇنلىشىدۇ. مامات سىجاڭ ئاقسۇ-
دىن قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلار ئەسكەرلىرى بىلەن مامۇت
سىجاڭغا تەۋە بولۇپ شەھەرگە قايتىپ
كىرىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي رىبالكىنىڭ كۆرسەتمىسى
بويىچە مامۇت سىجاڭ يۇسۇپجاننى مارالۋېشىدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ،
بۇ چاغدا مارالۋېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «ئالتايسكى» دەپ ئاتالغان
رۇس قوشۇنى بار ئىدى، ئۇ بىرىپ شۇنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ.
شۇ ئارىلىقتا مامۇت سىجاڭنىڭ ئوسمان ئېلىنى ئەسكەرلىرى
بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، قولغا ئالغانلىقىنى ئاڭلايدۇ، شۇنىڭ
بىلەن يۇسۇپجان ۋەھىمىگە چۈشۈپ بىر كېچىدىلا 2 ئەسكىرى بىلەن
مارالۋېشىدىن يەكەن تەرەپكە قاچىدۇ، مەكىتكە كېلىپ بىر دىخان-
نىڭ ئۆيىدە قونغاندا شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ، كىمنىڭ ئۆلتۈر-
گەنلىكى ئېنىق ئەمەس، كېيىنكى ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ
يېنىدا بىر قىسىم ئالتۇن — كۈمۈش بولۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەس-
كەرلىرى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان دېيىشىدۇ.

سېيىتۋالدىجان

سېيىتۋالدىجان خوتەندە شامەنسۇرغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنى-
شىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خىزمەتتىن بوشاپ قەشقەر شەھە-
رىدە بىكارچى بولۇپ قالغان، 1934 - يىلى 2 - ئايدا تاشقورغان
ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەن. كېيىن ئاڭلىشىمىزچە ئۇ
ھىندىستاننىڭ گىلگىتكە بارغاندا، گىلگىتنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى
ئۇنى قولغا ئېلىپ قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقورغاندىكى قاراۋۇل-

لۇق ئورنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن (بۇ چاغ شېڭشىسەي ھاكىمى-
يىتى تىكلەنگەن چاغ ئىدى)، 35 - يىلىنىڭ باشلىرىدا لىيۇسىلىڭ
تەرىپىدىن يېڭىشەھەردە ئۆلتۈرۈلگەن.

ئوسمان ئېلىنىڭ ئاقىۋىتى

ئوسمان سىجاڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى
تەرىپىدىن 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەكەندە نەزەربەنت قىلىنىدۇ.

1934 - يىلى 4 - ئايدا مامۇت سىجاڭ تەرىپىدىن يەكەندە شەر-
قىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تارقىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرى
قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئوسمان نەزەربەنتتىن بوشاپ ئۆزىنىڭ يۇر-
تى ئۇلۇغچاتنىڭ قىزىلئۇيىغا قايتىپ كېتىدۇ، بۇ چاغدا شەرقىي
تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ئو-
رازبېك مەلۇم سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاپ
كەتكەن چاغ ئىدى، ئۇ كېلىپلا تاغدا تارقاپ كەتكەن قىرغىز ئەسكە-
رلىرىنى يىغىپ ئۇلارنىڭ سانىنى 500 گە يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭدىن
خەۋەر تاپقان مامۇت سىجاڭ رىبالكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە
ئۇنى ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئۆزى بىلەن بىرگە
تۇرۇشقا خەت چىقىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ
شەھەرگە قايتىپ كىرىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن
تىنجىپ مامۇت سىجاڭنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش كۆرۈپ بىر
مەزگىل خاتىرجەم بولۇپ قالىدۇ، مانا شۇنداق بىر پەيتتە رى-
بالكىن مامۇت سىجاڭ ئارقىلىق ئوسمان ئېلىنى سىجاڭنىڭ ئىش-
خانىسىغا چاقىرىپ كېلىپ (ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان) شۇ
يەردە قولغا ئالىدۇ، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ قورالسىزلاندۇرۇلىدۇ،
ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئائىلىسىگە

قايتۇرۇدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى پۈتۈنلەي تۈگەشتى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئوسمان ئېلى بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە شىڭشىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

ئابدۇنىيازنىڭ يەكەنگە كىرىشى

مامۇت سىجاڭ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئابدۇنىياز كاچۈڭدا توپلانغان ئەسكەرلەر تەرىپىدىن سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ. ئاندىن ئۇ ئەسكەرلەرنى قايتا تەشكىللەپ ئۇلارنىڭ ئاۋالقى تۇەنجاڭلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن لىيەنجاڭلارنى تۇەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈپ كاچۈڭدىكى 1000دىن ئوشۇق ئەسكەرنى 4تۇەنگە بۆلۈپ 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەكەنگە كىرىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ 4تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئاساسەن يېڭىساردىكى 3 - تۇەننىڭ، يەكەندىكى 4 - تۇەننىڭ، ئازراق بىر قىسمى قەشقەردىكى 1 -، 2 - تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىدى.

يېڭىسار تۇەنىنىڭ فۇتۇەنجاڭى ئىسمايىل ئاخۇن مامۇت سىجاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يېڭىساردىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ 50 نەچچە كىشى بىلەن قاغىلىقنىڭ كۆكيارغا كەلسە سىجاڭ ئاللىقاچان چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ يەردە قونىدۇ. شۇ كېچىسى قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ 200 دەك ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارغا ماخۇسەننىڭ قاغىلىققا كەلگەنلىكىنى، مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولغانلىقىنى، قورال تاپشۇرسا ئابدۇنىيازغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىسمايىل قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ قاغىلىققا ماخۇسەننىڭ

ئالدىغا كېلىدۇ، ماخۇسەن فۇتۇەنجاڭ ئىسمايىل بىلەن كامال لىيەنجاڭنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارغا: سىلەرنى ھازىر ئەسكەرلىرىڭلار بىلەن يەكەنگە كىرگۈزۈپ بېرىمەن (ئۇ چاغدا قاغىلىقمۇ خوتەنگە يەنى ماخۇسەنگە قارايتتى، قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپى قەشقەرگە قارايتتى) ئابدۇنىياز سىجاڭغا ئېيتىڭلار، مەن خوتەندىن مامۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ شىڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا مەسلىھەتلەشكىلى كېلىۋىدىم. مامۇت سىجاڭ كېتىپ قاپتۇ، ئەگەر ئابدۇنىياز سىجاڭ قوبۇل قىلسا بىز ئىتتىپاقلىشىپ شىڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلساق، دەيدۇ ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قوللىرىغا قايتۇرۇپ بېرىپ ئەپۇ سوراپ ئىككىسۇ دىگەن يەرگىچە ئۇزۇتۇپ قويىدۇ.

ئىسمايىل يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن ئابدۇنىياز بىلەن كۆرۈشۈپ ماخۇسەننىڭ پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. ئابدۇنىياز ئويلىنىپ باقاي دەيدۇ ھەمدە ئىسمايىلنى ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىپ بەلگىلەيدۇ. كامال لىيەنجاڭنى تۇەنجاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى لىيەنلەرگە تارقىتىۋېتىدۇ، كىچىك ئاخۇن مامۇت سىجاڭدىن قېچىپ قاغىلىققا چىقىۋالغان ئىكەن، ئۇنى بۇ قېتىم قايتۇرۇپ ئەكېلىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئابدۇنىيازغا يەكەن (شۇ چاغدا يەكەن 2 ناھىيە ئىدى)، پوسكام، مەكىت بولۇپ 4 ناھىيە قارايدىغان بولىدۇ.

ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەندە تۇرغاندىن كېيىن لىۋسىلىڭ ئابدىنىيازغا 2 ۋەكىل ئەۋەتىدۇ (بۇلار ئاتۇشلۇق كېرىم ھاجى بىلەن تۇسەن گۇڭسىنىڭ مۇدىرى ئابدىكېرىمخان). ئۇلار مامۇت سىجاڭنىڭ نېمە بولغانلىقىنى، قەيەرگە كەتكەنلىكىنى، بۇ ھەقتە ئابدۇنىيازنىڭ قەشقەرگە ۋەكىل ئەۋەتىپ بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭ يەكەن-

ددىن بىرنى (قادىر ھاجى)، مۇللىلاردىن ئابدۇللا داموللامنى قەشقەرگە ۋەكىل بولۇپ بېرىشقا تەيىنلىدى، بۇ چاغدا مەن: قەشقەرگە بارمىسام بولاتتى، چۈنكى قەشقەر گوگئەنجۈي مېنى رازۋېتكا قىلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم بارسام مېنى تۇتۇپ قېلىشى مۇمكىن دەپ ھوزۇرەمنى ئېيتسام ئۇنىمىدى، «ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، بىز ئۇرۇش بىلەن قايتۇرۇۋالىمىز» دېدى، شۇنىڭ بىلەن نائىلاج يولۇپ كەتتىم.

ئابدۇنىياز لىيۇ سىلىڭغا، سوۋېت كونسۇلىغا خەت يېزىپ بەردى. لىيۇ سىلىڭغا يازغان خەتتە ماموت سىجاڭنىڭ چىقىپ كېتىش جەريانلىرى چۈشەندۈرۈلۈپ، مۇنۇ 3 تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

(1) 6 - شىنى يەكەندە تۇرۇشقا تەستىقلىسا

(2) 6 - شىنىڭ تەمىناتى ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلسە؛

(3) ئابدۇنىياز 6 - شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلگىلەپ بېرىلسە. ئەگەر يۇقۇرىدىكى تەلەپ ئورۇندالسا ھۆكۈمەتنىڭ قانداق بۇيرۇغى بولسا ئورۇنلايمىز دېيىلگەن.

سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتىدە: سوۋېت ئىتتىپاقى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناھسى، شۇڭا شۇ شۇئارغا ئاساسەن بىزگە ياردەم بەرسە، بىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئەمەس، بىز سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۆتۈشنى خالايمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا قانداق سودا - سانائەتنى يولغا قويسا بىز ئۇنى ھىمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز، دېيىلگەن. بىز 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ماشىنا بىلەن يېڭىسارغا بارساق ئۇ يەر بەك پاراكەندە ئىكەن، بازار ئىچى ئەسكەر ۋە ساقچى بىلەن توشۇپ كېتىپتۇ. ساقچىلار ماشىنىنى توستى. بىزنى ئېلىپ كەلگەن ۋەكىللەر ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈۋىدى، قويۇۋەتتى. بىز قەشقەر يېڭى-

شەھەر سىلىڭبۇغا چۈشتۇق ھەم لىيۇ سىلىڭ بىلەن كۆرۈشتۇق.
لىيۇسىلىڭ ماموت سىجاڭنىڭ قېچىپ كېتىش جەريانلىرىنى سورى-
دى ھەم ئۆزىنىڭ ماموت سىجاڭنىڭ قېچىشىدىن خەۋىرى يوق-
لىقىنى ئېيتتى، بىز ئۇ يەردىن ئايرىلىپ ئەتىسى مۇۋەققەت سىجاڭ
قۇربان سەئىدى بىلەن كۆرۈشتۇق (بىز يولدىن ئۆتكىچە 12 -
ئاپرېل بايرىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قىزىلدا راسلانغان سەھنە
ۋە باشقا جاھازلارنىڭ شۇ پېتى تۇرغانلىقىنى كۆردۇق، ئۆتكۈزۈل-
مەپتۇ). قۇربان سەئىدى بىزنى شى شىتاۋنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈ-
ۋالدى. ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ كىرىپ بىز بىلەن پاراڭلاش-
تى. شۇ ئارىلىقتا (تېلېفون بەرگەن بولسا كېرەك) سوۋېت كون-
سۇلى ئابدۇللا ئەپەندى (تاتار) كىرىپ كەلدى، ئۇ كىشى بىزدىن
يەكەن ئەھۋالىنى سورىدى، ئاندىن ئابدۇنىيازنىڭ كونسۇلغا يازغان
خېتىنى بەردۇق، خەتنى شۇ يەردىلا ئېچىپ كۆرۈپ: «ھازىر مېنىڭ ئې-
شىم ئالدىراش، سىلەر قايتىدىغان چاغدا ئابدۇنىيازغا خەت
يېزىپ بېرىمەن، ئالغاچ كېتەرسىلەر» دېدى. شۇ بويىچە بۇ كون-
سۇل ئەپەندىمنى ئىككىنچى كۆرمىدۇق، خەتمۇ يېزىپ بەرمىدى.
مۇۋەققەت سىجاڭ قۇربان سەئىدى سۆزلەپ مۇنداق دېدى:
ماموت سىجاڭ ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە ئىنچىل ئىشەنمەسلىك پوزىتى-
سىيىسىدە بولۇپ كەلدى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئىشەنمىدى، شېڭ
دۇبەن ئۈرۈمچىگە چاقىرتقاندا ماقۇل دەپ قويۇپ بارماي بىر مۇن-
چە ئاۋارىگەرچىلىكنى تاپتى. مىللەت مەجلىسىگە مائارىپ ساھەسى-
دىكىلەرنى قوزغاپ خەلق نامىدىن ئەرز يازدۇردى. بۇ ھەقتە
مەن سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «ئاكا، بۇنداق ھەركەتلەرنى قىلىپ
يۈرمەڭ، ئۇنىڭ پايدىسى يوق، شېڭ دۇبەن چاقىرتقاندىن كېيىن
ئۈرۈمچىگە بېرىپ كۆرۈشۈپ كېلىڭ، ھېچقانداق خەۋپسىرەيدىغان
ئىش يوق، ئەگەر باشقىچە تەلەپلىرىڭىز بولسا كونسۇل بىلەن

كۆرۈشۈپ شۇنىڭغا ئەھۋالىڭىزنى ئېيتىڭ. كونسۇل (سوۋېت كون-
سۇلى) ئورنىدا تۇرۇپ ھەل قىلىپ قويىدۇ. ئەڭ ياخشىسى
ئۈرۈمچىگە بارغىنىڭىز تۈزۈك، شېڭ دۇبەن بىلەن ئۆزىڭىز كۆ-
رۈشكىنىڭىز ياخشى» دېدىم. مامۇت سىجاڭ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ
بولۇپ، «ئۇكام، سىزنىڭ سۆزىڭىز توغرا، ئوقۇغان ئادەمنىڭ زېھنى
ئۆتكۈر كېلىدۇ، ئويلاپ ئەتە جاۋاپ بېرەي» دېدى. ئەتىسى
سىجاڭ مېنىڭ ئىشخانامغا كىرىپ، «سىزنىڭ سۆزىڭىز توغرا ئىكەن،
مەن ئەمدى ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييارلىق قىلىمەن» دېدى. لېكىن
ئۇ شۇ كۈندىن تارتىپ قېچىشقا تەييارلىق قىلغان ئىكەن. ئەگەر
مەن ئۇنى بىلىپ قالغان بولسام ئۆگزىگە پىلىموت قۇرۇپ
قويۇپ ئۇنى مىدىرلاتمىغان بولاتتىم، دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ،
بىزنى 1 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى ئەمەت مەخسۇمنىڭ ئىدارىسىغا ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ قويدى. بىز شۇ يەردە ئەمەت مەخسۇمنىڭ فۇگۇە-
نى مەمەتجان بىلەن بىرگە تۇردۇق. بىز يەكەندىن كېلىپ 4 -
كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىز بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگىلى مالىيە نازىرى
سەي تىڭجاڭ، ئىچكى ئىشلار نازىرى، خەلق ئىشلار باشقارمىسى-
نىڭ باشلىقى بولۇپ (كېيىنكى 2 كىشىنىڭ ئىسمىنى ئېسىمدىن
چىقىپ قاپتۇ) جەمئى 3 كىشى كەلدى. ئۇلار يېڭىشەھەرگە چۈشكەن
ئىكەن بىز شۇ يەرگە چىقىپ سۆھبەتلەشتۇق، ئۇلار يەكەن ئەھ-
ۋالىنى سورىدى. بىز ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئابدۇنىيازنىڭ ھۆكۈ-
مەتكە قارشى ئەمەسلىكىنى، ھۆكۈمەتكە قويىدىغان بىر قانچە
تەلىۋىنىڭ بارلىقىنى يەتكۈزدۇق. ئۇلار مۇنداق دېدى: بۇ تە-
لەپلىرىڭلار ئورۇنلىنىدۇ. لېكىن مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ
يەكەن، قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى
باشقۇرۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا تېچلىق ئورنىتىلمايدۇ.
بىز ئۇلارغا: بىزنىڭ ھېچقانداق پىكرىمىز يوق، بىز ۋە-

كىل. سىلەرنىڭ سۆزۈڭلارنى ئەينەن يەتكۈزىمىز، دېدۇق ھەم
شۇ كۈنى قەشقەر كوناشەھەرگە قايتىپ كەلدۇق.

بىزنى قۇربان سەئىدى قوبۇل قىلىپ يېڭىشەھەردە بولغان
سۆھبەتنى سورىدى. بىز ئېيتىپ بەردۇق، «ياخشى بوپتۇ ئاب-
دۇنىياز كەلسە مەن پۈتۈن ئەسكەرلىرىمنى ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن،
ياردەملەشكىن دېسە ياردەملىشىمەن» دېدى.

قەشقەر شەھىرىدە ماشىنا يوق 10 كۈن تۇرۇپ قالدۇق، 1 -
ماي كۈنى بىر ماشىنا شىبۇغا كىردى. بىز شۇ ماشىنا بىلەن
قايتىدىغان بولدۇق. ماشىنىغا چىقىدىغان چاغدا بىزگە دىخان سۇ-
پەت 2 ئادەمنى قوشۇپ قويدى ھەمدە قۇربان سەئىدى شوپۇرغا
«بۇ 2 ئادەم يەكەنلىك ئىكەن، يول توسۇلۇپ قېلىپ كېتەلمەي
قىينىلىپ قاپتۇ، ئالغاچ كېتىڭ» دەپ قويدى.

ئۇلارمۇ يەكەنگە يېقىن قالغاندا ماشىنىدىن چۈشۈپ قالدى.
ئۇ 2 سىنى ئىشپىيونمىكىن دېيىشتۇق. بىز يەكەنگە شۇ كۈنى بار-
دۇق. يەكەن سېلىڭبۇغا كىرسەك شىبۇنىڭ ئىچى خېلى جىددى-
لىشىپ قالغان ئىكەن. ئىمەن (قادىر ھاجى) قەشقەرگە ۋەكىل
بولۇپ كەتكەندە ماخۇسەن ئابدۇنىيازنى قاغىلىققا چاقىرىپ سۆھ-
بەت ئۆتكۈزۈپتۇ.

ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەننىڭ بىرلىشىپ قىلغان ھەركىتى

1937 - يىلى 5 - ئايدا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قاغى-
لىقتا سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە ھەر ئىككى تەرەپ ئىت-
تىپاقلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولىدۇ.
شۇ چاغدا ماخۇسەن مۇنداق دەيدۇ: «ماڭا شېڭ شىسەيدىن دېگەن-

باۋ كەلدى، ئۇنىڭدا سەن ئابدۇنىياز بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى قورالسىزلاندۇرساڭ، مەن ساڭا ياردەم بېرىمەن، دەپتۇ. مەن ئۇنىڭغا ماقۇل دەپ قويدۇم، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەن سەن بىلەن پۈتۈشتۇم، ئەگەر ئىككىمىز بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرساق ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالايمىز»، شۇنداق قىلىپ ماخۇسەن خىل قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن 300 نى ئابدۇنىيازنىڭ ئىختىيارىغا بەرمەكچى بولىدۇ. ئابدۇنىياز ئۆزىنىڭ قولىدىكى مىڭ ئەسكەر قوشۇلۇپ جەمئىي 1300 ئەسكەر بىلەن قەشقەر كونا شەھەرگە، ماخۇسەن ئۆزىنىڭ 1500 ئەسكىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەرگە تەگمەكچى بولۇپ پۈتۈشىدۇ.

ئابدۇنىياز ماخۇسەن بىلەن پۈتۈشكەن كېلىشىم بويىچە ئۆزى 700 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. مۆيدىن 600 ئەسكەر بىلەن تېرىم ئارقىلىق قەشقەر كوناشەھەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئىدى. مەن شۇ چاغدا يەكەندە مائارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل ئىدىم. ئابدۇنىياز مېنى چاقىرتىپ ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىۋالدى. شۇنداق قىلىپ مەن 2 - قېتىم ھەربى خىزمەتكە ئارىلىشىپ ئابدۇنىيازنىڭ يۈرۈشىگە قاتناشتىم.

ئابدۇنىياز، مۆيدىنلەر 2 يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ 1937 - يىلى 29 - ماي كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدۇق. بىز دۆلەتۋاغ تەرەپتىن كېلىپ دەريانى بويلاپ كەرەمباغقا كەلگەندە قەشقەر گۇڭچەنجۈينىڭ ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ، بىزگە قارشى ئوق چىقاردى. لېكىن ئارىلىغىمىز يىراق بولغاچقا ئادەم چىقىم بولمىدى. شۇ چاغدا قەشقەر گۇڭچەنجۈينىڭ 300 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىسھاقبەك قوماندانلىق قىلاتتى. بىز ئەتىسى ئەتىگەنلىكتە يۇمىلاق شەھەرنى قورشىۋالدۇق. يۇمى-

لاق شەھەردىكى مامۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قۇربان سىجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا سېپىلگە چىقىپ بىزگە قارشى ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن بىزنىڭ ئەسكەرلەرنىڭمۇ يەكەندىن كەلگەن مامۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، «ھەر ئىككىمىز مۇسۇلمان تۇرۇپ، بىر-بىرىمىزگە ئوق چىقىرىپتۇق» دېيىشىپ بىرلەپ، ئىككىلەپ سېپىلدىن چۈشۈپ بىزگە قوشۇلۇپ سانىمىز غولداشقا باشلىدى. شۇڭا سوۋېت كونسۇلى ئالدىراپ-تېنەپ ئابدۇنىياز بىلەن قۇربان سەئىدىنى كېلىشتۈرۈشكە ھەركەتلەندى ھەم بۇنىڭدىن ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

كونسۇلنىڭ كېلىشتۈرۈشى بويىچە: يۇمىلاق شەھەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى يۇمىلاق شەھەردىكى سىلىڭبۇغا كىرىپ ئورۇنلىشىش. بۇنىڭغا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قول قويغان. شۇ چاغدا بۇ كېلىشىمنىڭ ئارقىسىدا نېمە يوشۇرۇنغانلىقىنى سەزمەپتۇق. بۇ كېلىشىم ئاساسەن: ① قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئابدۇنىيازغا قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ ② ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگىچە قەشقەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدى.

بىز كېلىشىم بويىچە ماخۇسەن، ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى قىسىملار قەشقەر يۇمۇلاق شەھەر سىبۇغا ئورۇنلاشتۇق. لېكىن شۇ ئارىلىقتا بىز كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماي جىم تۇرۇپتۇق. ئەمما گۇڭچەنجۈيدىكى قادىرھاجى گۇڭچەنجۈي تۈرمىسىدىكى 300 دىن ئوشۇق مەھبۇسنى تۈرمىگە كىرسىن چېچىپ ھەممىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ساقچىلىرىنى ئېلىپ

يېڭىشەھەرگە كۆچۈپ كېتىپتۇ.

ئابدۇنىياز قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە مېنى ئۈتكەندە كونسۇلغا يازغان خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىشقا (70-بەتتە) چىقاردى. مەن كونسۇلخانىغا چىقسام، مەن خەت تاپشۇرغان تاتار كونسۇل ئابدۇللا ئەپەندى كېتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر رۇس كونسۇل كەپتۇ. مېنىڭ سۆزۈمنى ئۇنىڭغا مۇئاۋىن كونسۇل تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولۇپ، بىزگە ھېچقانداق ياردەم بېرەلمەيدىغانلىقىنى، ئەمىكى ئوتتۇردىكى ماجىرا ئۆز ئاراڭلاردىكى ماجىرا، شۇڭا بۇنىڭغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ خالىس ئادەم ئىكەنلىكىنى، ھېچقايسى تەرەپكە يان باسمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا سوۋېت پۇقرالىرىنىڭ ھەم ئۆزلىرىنىڭ ھېچقانداق دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقىنى تەكىتلەپ سۆزىنى تۈگەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى ئابدۇنىيازغا دوكلات قىلدىم. ئابدۇنىياز: «مەن ئۇلارنى بىلەتتىم، ئۇلار بىزگە ياردەم بەرمەيدۇ، شىڭ شىسەيگە بېرىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ بىز سىناپ باقتۇق، ئۇنىڭ زىيىنى يوق» دېدى. شۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن بىزگە قارشى 10 ماشىنا ئەسكەرنىڭ ئاقسۇغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى. بۇ ھەقتە ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىياز مەسلىھەتلىشىپ، قەشقەردە ماخۇسەن قېپقېلىپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىنى باشلاش، ئابدۇنىياز خويزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 1400 دەك ئەسكەر بىلەن مارالبېشىغا بېرىپ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى توساش قارار قىلىنىدى.

بىز 37-يىلى 6-ئاينىڭ 3-كۈنى قەشقەردىن يولغا چىقىپ 7-كۈنى مارالبېشىغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى ئاڭلاپ مارالبېشى سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ دەرۋازىنى تاقاپ،

سېپىلگە چىقىۋالغان ئىكەن. بىز بېرىپلا سېپىلنى قورشاپ 2 كۈن ئۇرۇشتۇق. شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىنى ئوت قويۇپ، ئۆرۈۋەتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىزگە: ئۇرۇشنى توختىتاتساق، بىزگە 2 كۈن مۆھلەت بېرىلسە، قورالنى ئاندىن تاپشۇرساق، دەپ ۋەكىل چىقاردى. بىز ئۇلارنىڭ شەرتىگە كۆندۇق. لېكىن ئۇلار 2 كۈنگىچە قېچىش تەييارلىقىنى كۆرگەن ئىكەن. مۇددەت توشقان كۈنى ئۇلار ماشىنىنىڭ ئۈستىگە پىلىموتلىرىنى تىكلەپ قويۇپ، ماشىنىلىرىنى ھەيدەپ، بىزگە قارىتىپ پىلىموت ئېتىپ قېچىشقا باشلىدى. دەرۋازا ئېتىكلىك بولغاچقا ئىچىدىكى تەييارلىقتىن پەقەت خەۋىرىمىز بولماپتۇ. بىزمۇ ئارقىدىن ئوق چىقاردۇق. لېكىن ئۇنىڭ ئۈنۈمى بولمىدى. ئەمما ئۇلار قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى. بىز مارالبېشىغا كېلىپلا تۇمشۇققا ئەۋەتكەن بىر لېيەن ئەسكىرىمىز، ئۇلارنىڭ ماشىنىدا قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ 2 ماشىنىنى توختىتىپ قالغان. ئۇنىڭدىكى 70 ئادەمدىن 18 ى ئۆلگەن، 52 سى ئەسىر چۈشكەن. 70 دانە مىلتىق، بىر قانچە ساندۇق ئوق غەنىمەت ئالغان.

بىز تۇمشۇققا كەلگەندە ئابدۇنىياز بۇ لېيەننى تەقدىرلىدى. بىز تۇمشۇقتىن يۈرۈپ كەلپىننىڭ سايۋاغ دېگەن يېرىگە بارغان چېغىمىزدا 2 ئايروپىلان ئۈستىمىزدە پەسلەپ ئۇچۇپ بىزگە پىلىموتتىن ئوق ئاتتى، بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىرسىگە ئوق تېگىپ تاغ تەرەپكە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتسەك، ئايروپىلاندىكى 2 ئادەمدىن بىرسى ئۆلۈپتۇ. ليۇتچىك ساق قاپتىكەن، ئۇنى ھەيدەپ كەپتۇ. ئۇنى بىر دېخاننىڭ ئۆيىدە قويۇپ، ئۇنى ساقلاشقا بىر ئەسكەر قالدۇردۇق.

بىز ئۇ يەردىن ئايكۆلگە بارغاندا ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى قايتىدىن تەشكىللىدى. بىر تۆەننى قومباشقا، بىر تۆەننى ئاۋاتقا،

بىر تۈەننى غورۇچۆلگە، بىر تۈەننى دەريا بويىغا ئورۇنلاشتۇردى. بىر لىيەننى ئۈچتۇرپان ئەتراپىغا 2 لىيەننى شىتاپنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز ئابدۇنىياز باشچىلىقىدا ئاۋاتقا كىرىپ ئورۇنلاشتۇق. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر 2000 دەك بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇلاردىن تەركىپ تاپقان ئىكەن. ئۇلار دەريانىڭ ئاقسۇ تەرىپىدە، بىز دەريانىڭ ئايكۆل تەرىپىدە ئورۇنلاشتۇق، ئۇلاردا پىلىموت، زەمبىرەك قاتارلىق قوراللارمۇ بار ئىكەن. بىزنىڭ قوراللىرىمىز بەك ئاددى بولۇپ، ئوقلىرىمىزمۇ يېتەرلىك ئەمەستى، شۇنداقتىمۇ ئانچە-مۇنچە ئۇرۇشۇپ تۇردۇق.

ئابدۇنىياز ئۈرۈمچى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىنى پاراكەندە قىلىش ئۈچۈن داۋۇت قارى دىگەن بىركىشىنى لىيەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈپ ئۇنى پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا 100 ئەسكەر بىلەن شايار، كۇچار ئەتراپىغا يولغا سالدى. ئۇ ئادەم خېلى تەدبىرلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇزاققا بارمايلا ئەسكەرلىرىنى 4-5 يۈزگە يەتكۈزۋالغان. ئۇلار كۇچارنىڭ ياقا دىگەن يېرىگە بارغاندا ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان 2 ماشىنا ئەسكەرنى توسۇپ، تەسلىم قىلىپ 80 دەك مىلتىق، نۇرغۇن ئوق-دورا غەنىمەت ئالغان. بۇگۇردىمۇ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ماشىنىلىرىنىڭ چاقلىرىغا ئېتىپ ماشىنىنى توختىتىۋېلىپ 300 دەك قورالغا ئىگە بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇدىكى ئەسكەرلەرگە بارىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ قويۇپ، ئاقسۇدىكى ئەسكەرلەرگە زور خەۋپ يەتكۈزگەن.

شۇڭا ئۈرۈمچى قىسىملىرى قوراللىرى خىل، ئادەم سانى كۆپ بولسىمۇ بىر مەزگىل بىزگە يۈرەكلىك ھۇجۇم قىلالمىدى، لېكىن ئاندا-ساندا ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. شۇ مەزگىلدە ئابدۇنىياز

سىجاڭ ئاۋاتتا مۇشاۋىر ئىسمايىل ئاخۇننى 100 دەك ئەسكەر بىلەن قالدۇرۇپ، ئۆزى 100 دەك ئەسكەر بىلەن دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ بولۇپ، ئۈچتۇرپانغا چىقىپ كەتتۇق. دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەر ئانچە-مۇنچە ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشۇۋاتقان ئىكەن.

بىز ئۈچتۇرپانغا كېلىپ ئۇ يەردە بىر ئوق زاۋۇتى، يەنە بىر كىيىم-كىچەك كارخانىسى قۇردۇق. ئۇلار قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۆپ ئوق قۇيۇپ بەردى ھەم خېلى كۆپ ئۇتۇك، چاپان تىكىپ بەردى. بىز ئۈچتۇرپاندا 20 كۈندەك تۇردۇق.

37-يىلى 8-ئاينىڭ 5-كۈنى شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىزگە ھۇجۇم باشلىدى. بىز بىر قانچە كۈن ئۇرۇشقان بولساقمۇ، ئۇلار باستۇرۇپ كېلىۋەدى، شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ قىسىم ئۈچتۇرپانغا چېكىندى. ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىز 10 كىلومېتىرلا قالغان ئىدى، ئۇرۇش جىددىلەشكىلى تۇردى. بىز ئاخىرى بولالماي ئاقچىغا چېكىندۇق. بىزنىڭ چېكىنگەن ئەسكەرلىرىمىز 400 دەك كېلەتتى، قالغانلىرى ئاۋات تەرەپتە قالغان ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ بىزنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئاشاتتى ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرى خىل ئىدى. بىز ئاقچىدىمۇ تۇرالماي، تاغ يولى بىلەن يۈرۈپ ئەتىسى كەلپىنگە يېتىپ كەلدۇق. كەلپىندە 10 كۈندەك تۇرۇپ، ئۇ يەردىن يەنە ئاۋاتقا كەتتۇق.

قىستۇرما:

(1) ئابدۇنىياز شىسىنىڭ سەنمۇجاڭى مىۋيىدىن ئاۋاتقا كەلگەندە بىزدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ شىڭ شىسەي تەرەپكە بىزنىڭ قىسىمنىڭ ئەھۋالى ھەم قىسىمنىڭ بىر قىسىم مەخ-

پىنيەتلىكلىرى توغرىسىدا يازغان خېتى قولىمىزغا چۈشۈپ قالدى. بۇنى نۇرغۇن تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىقرارىغا ئاساسەن، ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. (ھېلىقى سوۋېت ليوتچىكىنىمۇ شۇ قويۇپ بەرگەن ئىكەن.)

(2) پارتىزانلىق ئۇرۇشقا كۆچار تەرەپكە ئەۋەتىلگەن داۋۇت قارى شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىنى يولدا توسۇپ ئۇرۇشۇپ، خېلى راۋاجلىنىپ، ئەسكىرى 400 گە يەتكەن ئىدى ھەم يېڭىجاڭلىقتا ئۇستۇرۇلگەن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بىز ئاقسۇ، ئۈچتۇرپانلاردا يېڭىلىپ ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالالماي ھەم يولىيورۇق بېرەلمەي ئۆزىمىز بىلەن بولۇپ يەكەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلارمۇ پارچىلىنىپ ئەسكەرلىرى تارقاپ كېتىپ، ئاخىرىسىدا داۋۇت قارى قېچىپ دۇڭخۇاڭ بىلەن لەنجۇغا كىرىپ كەتكەن (مەن كېيىن لەنجۇغا بارغاندا شۇ يەردىكى سودىگەرلەردىن ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىدىم.)

(3) يۇقۇرىدا خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن مۇسۇل ھاجىم بىلەن تاشكەنتكە ۋەكىللىككە ئەۋەتىلگەن ئەمەت پاختا دىگەن ئادەم بىلەن يەنە بىر ئاقسۇلۇق ئوسمان ئەپەندىنى ئۈچتۇرپاندا ئۇچراتتۇق. ئەمەت پاختا شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇ بانكىغا باشلىق بولۇپ شۇ يەردە ئىشلىگەن ئىكەن. ئەمەت پاختا بىزدىن ئايرىلىپ قەشقەرگە كەتتى. كېيىن ئاڭلىساق ھىندىستانغا چىقىپ، ئۇ يەردىن تۈركىيىگە كەتكەن ئىكەن.

ئاقسۇ ئاۋاتتىن چېكىنىش

ئابدۇنىياز بىر تۈركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇ دەرياسى بويىدا، ئۈچتۇرپاندا شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلگەندىن كېيىن، ئاقچى ئارقىلىق كەلپىنگە چىقىپ، ئۇ يەردىن ئاۋاتقا بېرىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شىڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى سوۋېتنىڭ ئالتايىسكى رۇس ئەترىدىنىڭ ياردىمى بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، ئابدۇنىيازنىڭ قىسىملىرىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بولۇپ، ئابدۇنىيازنىڭ قومباش، ئايكۆلدىكى مىڭدەك ئەسكىرى قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. قارشى تەرەپ 2 مىڭدەك ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم باشلاپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى غۇروچۆل تەرەپكە، يەنە بىر بۆلىكى ئاۋاتنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. غوروچۆلدىكى مۇداپىئەگە ئابدۇنىياز ئۆزى قوماندانلىق قىلىدۇ. بىز ئاۋاتتا بىر كېچە-كۈندۈز ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، شىتاپنى ئاۋات بازىرىدىن يۆتكەشكە مەجبۇر بولدۇق. ئاۋات پۈتۈنلەي قورشاۋدا قالدى. بۇ چاغدا ئۇلارغا ياردەمگە ئايروپىلانمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن ئاۋات بازىرىغا باستۇرۇپ كىرىشكە پېتىنالمىدى. بىز مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىگە قاراپ، 20 كىلومېتىردەك يول بېسىپ، بىر يېزىغا كېتىۋاتقىنىمىزدا، شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى كۆرۈپ قېلىپ، يىراقتىن ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. لېكىن ئارىلىقىمىز يىراق بولغاچقا بىزنى چىقىمغا ئۇچرىتالمىدى. بىز ماڭغان يول شاللىق ئوتتۇرىسىدىكى يول بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرىپى پاتقاق ئىدى. بىز بىر يېزىغا قېچىپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ئىزىمىنى ئالساق، بىرىمۇ چىقىم بولماپتۇ. بىز بىلەن بىللە

ئۇرۇش قىلغان ماخۇسەننىڭ بىر تۈمەن ئەسكىرى ئالدىمىزدا ئىدى. ئۇلار شۇ ماڭغانچە توختىماي يول يۈرۈپ، مارالۋېشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىدى.

غورۇچۇلدە ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، غەرپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ. بىزنىڭ چېكىنىپ پىچاق سىندىگە بېرىشىمىزغا بۇيرۇق قىلىندى. بىز يولغۇنلۇق (ھازىرقى ساچىڭزا) غا كېلىپ، كەينىمىزدىن كېلىۋاتقان قىسىملارنى پىچاق سىندىگە بېرىشقا بۇيرۇپ كېتىۋەدۇق. مارالۋېشىدىن خەۋەر ئالساق سوۋېتنىڭ تويۇن ئارقىلىق قازاق، قىرغىز بولۇپ، 2 مىڭدەك ئەسكىرى مارالۋېشىغا كەپتۇ ھەمدە ئۇلاردىن 500 ئاتلىق ئەسكەر بىزنى توساش ئۈچۈن مارالۋېشىدا ساقلاپ يېتىپتۇ. قالغان 1500 ئەسكەر قەشقەر، يەكەنلەرگە يۈرۈپ كېتىپتۇ. ماخۇسەننىڭ پەيزىۋاتنى ساقلاپ ياتقان مالۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلىرى سوۋېت كونسۇلىنىڭ خىزمەت ئىشلىشى بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىڭ شىسەيگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ ھەم يېڭىشەرگە بېرىپ، ماخۇسەنگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، سوۋېت ئارمىيىسى قەشقەرگە بېسىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە چېكىنىدۇ. يېڭىشەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى يېڭىشەردىن كونىشەرگە قايتىپ كىرىدۇ. مالۇيجاڭ ماخۇسەننى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ، ماخۇسەن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، 100 دەك ئەسكىرى بىلەن قاغىلىققا بېرىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ماخۇسەننىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قېچىپ خوتەنگە يېتىپ بارغىچە، چولاق سايى دىگەن يەردە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ بومباردىمان قىلىشى، پىلىموتقا تۇتۇشى بىلەن كۆپ قىسمى قىرىلىپ تۈگەيدۇ.

پىچاق سىندى ئەھۋالى

بىز پىچاق سىندىغا توپلانغىنىمىزدا، ئابدۇنىيازنىڭ 1300 ئەسكىرىدىن پەقەت مىڭ ئادەم قاپتۇ، قالغانلىرى ئۆلۈپ، قېچىپ تۈگەپتۇ. بىز مارالۋېشىدا رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، شاقۇردىن ئۆتۈپ، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، ئورمانلىق بىلەن مەككىتكە يۈرۈپ كەتتۇق. كېتىۋاتقىنىمىزدا، كۈندە بىر قانچە سوۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ، بومبا تاشلاپ، بىزنى پاراكەندە قىلىپ تۇردى.

بىر يولباشلىغۇچىدىن ئابدۇنىياز سىجاڭنىڭ كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. ئاندىن بىزمۇ ئۆتمەكچى بولدۇق. بىز 100 دەك ئادەم ئىدۇق. قېيىققا ھەر قېتىمدا 4 دىن ئولتۇرۇپ بىر كۈندە ئاران ئۆتۈپ بولدۇق. شۇڭا ئابدۇنىيازنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشەلمىدۇق. ئايروپىلان بىزنى كۆپ قېتىم ئوققا تۇتتى. ئات - ئۇلاقلىرىمىز ئۆلدى، كۈندۈزى مېڭىشقا ئامالسىز قالدۇق.

يولدا كېتىۋېتىپ كىچىك ئاخۇن بىلەن بىرگە بولۇپ قالدىم، ئۇ ماڭا: «قادىر ھاجىم، بىز ئەمدى يېڭىلدۇق، ئالدىمىزنى سوۋېت ئەسكەرلىرى توسۇپ يېتىپتۇ، خوتەنگە ئۆتەلمەيمىز. شۇڭا ئىككىمىز يەكەنگە بېرىپ، رۇس ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولايلى (ئەل بولايلى)، بىزنى قارشى ئالىدۇ» دىدى. مەن ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن: «قورشاۋنى بۆسۈپ، خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەيلى، ئۇ يەردىمۇ تۇرالمىساق، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز. ئەگەر ھازىر ئەل بولساق، ئورۇسلار بىر ئاز كېچىكتۈرۈپ بولسىمۇ بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دىدىم.

ئاخىرى كىچىك ئاخۇن ئۆزىنىڭ سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ماڭا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن بۇنىڭغا كۆنمىدىم. ئاندىن ئۇ: «مېنى كۆرمەسكە سالسىلا، مەن قېچىپ كېتەي» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قېچىپ كەتتى.

كىچىك ئاخۇن ئىلگىرىمۇ بىر قېتىم يەكەندىن قاچقاندا تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن ئابدۇنىياز كېچىرىم قىلغان، ماموت سىجاڭ ۋاقتىدا سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىدى.

كىچىك ئاخۇن يوشۇرۇن قېچىپ شىڭ شىسەي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېساپتا يەنە شىڭ شىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇنىيازنىڭ دوختۇرى موسا يەكەنگە قېچىپ بېرىپ، سوۋېت ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولدى.

مەن يولدا ھەممىنىڭ ئارقىسىدا قالدىم. مىڭ تەستە 2 كۈندىن كېيىن پوسكان دېگەن يېزىدا ئابدۇنىيازغا يېتىشىۋالدىم. ئابدۇنىياز كىچىك ئاخۇن، موسا دوختۇر قاتارلىق بىر قانچە ئەمەلدارنى سۈرۈشتە قىلدى. ئۇلارنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خېلى غەزەپلەندى. ئاندىن بىزگە: «ئادەملەر مۇشۇنداق ۋاقىتتا سىنىلىدۇ، شۇڭا ئۇنداق ئادەملەرنىڭ بىزدىن بۇرۇنراق كەتكىنى تۈزۈك. گەپ ئەندى ئالدىمىزدا، باغ جىگدىگە ئورۇسلارنىڭ مىڭدەك ئەسكىرى توپلىنىپتۇ. ئۇ يەرگە ئۇيغۇر، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتتۇق. ئۇلار ئوق چىقارسا، بۇلارمۇ ئوق چىقىرىدۇ، بولمىسا، ئاستا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بۈگۈن شامدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا چىقىپ، كېچىلەپ ئۆتۈپ كېتىمىز. ئەگەر ئۇلار توساپ ئۇرۇشسا، بىزمۇ

ئۇرۇشىمىز. ئەگەر بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، قاغىلىققا چىقىپ كېتىمىز. ئۇ يەردە ئورۇسلارغا ئەل بولغان خۇيزۇ قوشۇن بار. ئۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، ئاندىن خوتەنگە يېتىپ بارالىشىمىز مۇمكىن. ئۇ چاغدا، خوتەندىكى خۇيزۇ قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، خوتەننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشىمىز. ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ بولمىسا، قاراڭغۇ تاققا چېكىنىپ چىقىپ، شۇ يەرنى بازا قىلىپ ئۇرۇشىمىز. مۇبادا ئۇمۇ ئەپلەشمىسە، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز» دېدى. مەن ئابدۇنىيازنىڭ پىكرىگە قارىتا: «بۇ قارارلىرى ياخشى بوپتۇ. لېكىن روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتىشىمىز قىيىن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قولىدا زەمبىرەك، پىلىموت قاتارلىق خىل قوراللار بار. بىزدە بولسا، ئۇنداق قوراللار يوق، ھەتتا ئوقلىرىمىزمۇ يەرلىك ئوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى، شۇڭا بىز مۇشۇ يەردىكى 100 دەك ئەسكەر بىلەن تەكلىماكان ئارقىلىق گۇمىغا بېرىپ، سانجۇ ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتسەك. قالدى 200 چە ئەسكەرنى باغ جىگدىدىكى قىسىملارغا ياردەمگە ئەۋەتسەك، ئۇلار شۇ يەردە ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ قالسا، تارقاپ كەتمەمدۇ؟» دېدىم.

ئابدۇنىياز: «بۇ پىكرىڭىز توغرا ئەمەس، بىز يەكەندىن چىقىپ قەشقەرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاقسۇ، ئاۋات، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا غەلىبىلىك جەڭ قىلدۇق. ئەمدىلىكتە ئورۇسلار ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، بىز مەغلۇبىيەتكە يۈزلەنگەندە، ئۇلارنى تاشلىۋېتىپ، نېمە بولساڭ بول دەپ، ئۆزىمىزنىڭ جېنىنى ئېلىپ چەتكە چىقىپ كەتسەك، بىزگە سەت ئەمەسمۇ؟! ھەرگىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. نېمە بولساق، ئەسكەرلەر بىلەن بىللە بولۇمىز. ئۇرۇشۇپ، شۇلار بىلەن بىرگە قۇربان بولۇمىز. ماموت سىجاڭ چەتكە چىقىپ كېتىپ نېمە نەتىجىگە ئېرىشتى؟ بىر لىگەن پولونى

يەپ بىرنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. بىرەر پارچە خېتىمۇ يوق. بىزمۇ چىقساق، شۇنداق بولۇرمىز. چەتنىڭ ياردەم بېرىشىمۇ تايىنلىق، بۇنداق پىكىردىن قايتىسىلا» دېدى (ئەسلىدە ئابدۇنىياز بىزنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ھېچ بولمىغاندا، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز دەپ قويغان ئىكەن)، ئۇنىڭ ئەسكەرلەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىش نىيىتى زادى يوق ئىدى. بىز ئۇنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ بېسىلىپ قالدۇق.

ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تەييار بولۇشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ يېنىدا 300چە ئەسكەر قالغان ئىدى. 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى نامازشام بىلەن باغ جىگدىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تارقاپ كەتمىسۇن دەپ، پات ـ پات ئاتلىق قىسىمنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىغا ئۆتۈپ تەكشۈرۈپ تۇردى. تاڭ ئاتقاندا، بىر چوڭ ئۆستەڭگە دۈچ كەلدۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى بىلەن ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىز ئىدارە كادىرلىرى توسۇلۇپ قالدۇق. شۇ ئارىلىقتا ئېتىم كۆۋرۈكتىن ئۆتەلمەي، ئۆستەڭگە چۈشۈپ كەتتى. مەن ئاتنى سۇدىن چىقىرىپ نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى باشقىدىن جايلاپ بولغىچە، قىسىم ئۇزاپ كېتىپ قالدى. مەن ئەمدى يولنى تەكلىماكانغا سالاي دەپ تۇرسام، ئابدۇنىياز، باش كاتىپ مەھەممەت ئىمىن مەخسۇم بىلەن ئوسمان ئەپەندىنى مېنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. مەن ئۇلارغا: «ئەمدى ئۇرۇشۇشنىڭ ئەھمىيىتى قالمىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇنىياز سىجاڭغا پىكىر بەرسەم، قوبۇل قىلمىدى، شۇڭا بىز ئۈچىمىز مۇشۇ يەردىنلا گۇمىغا چىقىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتسەك» دېدىم. ئۇلار ماڭا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز بىر ئادەمگە يول باشلىتىپ، قۇملۇقتا بىر كۈن يول يۈرۈپ مازار قۇم دېگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. ئۇ يەردە 10 ئۆيلۈك-

تىنەك ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلار بىزنى كۈتۈۋالدى. بىز ئۇ يەردىن 3 كۈنلۈك ئوزۇق سېتىۋېلىپ، بىر ئادەمنى يول باشلاشقا 100 سەرگە ياللاپ، يولغا چىقتۇق، ئۇ يەردىن قاغىلىق تەۋەسىدىكى چەچ قۇم، قار باستىم، ئىسمىسالا، ئۇششاقباش ئارقىلىق تاغ ئىچىگە كىرىپ، لاداققا بارىدىغان يول بىلەن قاراقۇرۇم داۋىنىدىن ئېشىپ، ھىندىستانغا چىقىپ كەتتۇق.

ئابدۇنىيازنىڭ ئاقىۋىتى

ئابدۇنىياز يەكەندە روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۇزۇلۇپ ئۆتۈپ كېتەلمەي، 50 ـ 60 ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا چېكىنگەندە، يېڭىشەھەردىن 2 ماشىنا ئەسكەر چىقىپ، سارايىنى قورشىۋېلىپ ئۇرۇشىدۇ. 2 ـ 3 سائەت ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئوق چىقىش توختايدۇ. كىرىپ قارىسا، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلۈپ تۈگىگەن، ئابدۇنىياز بولسا، يارىدارلىنىپ ياتقان. يېڭىشەھەردىن چىققان ئەسكەرلەر ئۇنى ماشىنىغا سېلىپ، يېڭىشەھەرگە ئېلىپ بېرىپ، داۋالاپ ساقايتقاندىن كېيىن، ئۇنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ (بۇ، يايپچانلىق كىشىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشى).

يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، باغ جىگدىدە بولغان ئۇرۇشتا بۇزۇلۇپ ئۆتۈپ قاغىلىققا قاراپ ماڭغاندا، پوسكام بىلەن قاغىلىق ئارىلىقىدا شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئۇرۇشىمۇ ئاياقلىشىدۇ.

قۇربان سەئىدى مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇمۇ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلىپ، شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

شېڭ شىسەي مامۇت سىجاڭ ۋەقەسى تۈپەيلىدىن، تۈرلۈك بەتناملارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭدا بىر قانچە 10 مىڭ ئادەمنىڭ بېشىغا چىقتى. بۇنى شىنجاڭ خەلقى ھەرگىزمۇ ئۇنۇتمايدۇ.

خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

كىرىش سۆز

ئۆتكەن يىل ۋەتەننى زىيارەت قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرغان ۋاقتىمدا «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» نى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم ۋە ئىنتايىن تەسىرلەندىم. ۋەتىنىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى نەشر قىلىنىپتۇ. بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا چوڭ بىر ياخشى ئىش. ئاپتورلار ــ ھادىسىلەرنى ھازىرقى جەمىيەت ۋە مەھەللىۋى مەيداندا تۇرۇپ تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ۋەقەلىكلەردىكى ئەسلى ماھىيەت ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بۇ ماقالىلارنى كۆرۈش جەريانىدا شۇ چاغلاردا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى ۋە ياكى دارىتىپ ئۆتۈپ كېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ۋاھالەنكى بۇ ھادىسىلەر، يەنى بەزەنلەرنىڭ «ئىسلامچىلار ـ چوماقچىلار» ھەركىتى دەپ كۆرسەتكەن خوتەن قوزغىلىڭى بولسا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ھازىر «دىخانلار ئىنقىلاۋى» دەپ تەبىر بېرىلىۋاتقان قوزغىلاڭلارنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

يەنە مەن شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش ئومۇمىي يىغىنىنىڭ مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇنىڭدا بۇ خىزمەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىش ھەتتا چەتئەللەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىمۇ يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشكە بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭا مەن بۇ قاراردىن جۈرئەتلىنىپ بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

كېلىپ چىقىشىم خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسىي رەھبىرى بولغان مەمتىمىن ھەزرىتىم (تۆۋەندە ـ م. ئى بۇغرا دەپ يازىمەن) ئائىلىسىدىن بولۇپ، دادام بۇ ھادىسىلەردىن چەتتە قالالمىغان ئانامۇ بۇنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىغان. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئائىلىمىزدىكىلەرنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرىغا داستان قىلىپ سۆزلەپ بېرىدىغان بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان. مېنىڭ بۇ ئەسلىمىلىرىم ئائىلەمدىن ئاڭلىغانلىرىم، چەت ئەلدىكى ھاياتىمدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن ئۆگەنگەنلىرىمدىن ئىبارەت. تارىخ تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا كىرگۈزۈشكە بولامدۇ ـ يوق، كۆرۈپ بېقىشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن:

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

1984 ـ يىلى، ئەنقەرە ــ تۈركىيە.

ئومۇمىي ۋەزىيەت.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوتەن تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئەڭ چەت ياقىسىغا جايلاشقان بىر جاي. خەلق شۇ چاغلاردا

زامانىنىڭ ئەڭ قالاق قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرىدىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش دىگەنلەردىن خەۋەرسىز ئىدى. مىللىي تەڭسىزلىك ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى يەرلىك خەلقنى دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئىدارە قىلىشتىن تاشقىرى ئۇلارنى نادان قالدۇرۇپ يېڭىلىقتىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ ئۇنى ھامان ئوجۇقتۇرغان، ئىجتىمائى ھاياتتا قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن، يۇقۇرى تەبىقەدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قول - چومىقى بولغان، بەگ، چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە دىنى مۇتەئەسسىپ ئىمتىيازلىق كىشىلەر خەلقنى ئېزىشتە ئۆزىنىڭ خوجايىنلىرىدىن كېيىن قالمىغان، ھەر بىر ئامبال ئۆز ئالدىغا بىر ھۆكۈمەت بولۇۋالغان ئىدى.

خوتەننىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا يېقىن بولۇشىدەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بۇ رايونغا سودا - تىجارەت ۋاستىسى بىلەن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى يۈز بېرىۋاتقان يېڭىلىقلاردىن خەۋەر (گېزىت - ژورنال) تېپىشىغا سەۋەپ بولدى. بۇ بىر قىسىم كىشىلەردە خەلقنى مائارىپ جەھەتتىن ئاقارتىش تەشەببۇسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ كىشىلەر ئومۇمەن ياش مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلار، يەنى دىنى مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، چۈنكى خەلق ئىچىدىكى ساۋاتلىقلارمۇ شۇلار ئىدى. مەدىنى ئاقارتىش ئورۇنلىرى ۋە مەكتەپلەرنىڭ يوقلىقىدىن خەلقنىڭ ئىلىم - بىلىم ئېلىش مەركىزى بۇ دىنى مەدرىسلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. ھۆكۈمرانلار باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭ مەكتەپلەر بولسا پەقەت ھۆكۈمرانلارغا سادىق بەگ - لاۋيې يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، خەلق بۇنىڭدىن بەك نەپرەتلىنەتتى.

جاھالەت ئىچىدىكى مەھكۇم خەلق مۇستەبىت زالىم خەنزۇ

ھۆكۈمرانلارنى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ۋەكىلى دەپ چۈشەنگەن. ئۇلار كۆرگەن ۋە بىلگەن خەنزۇلار ئەنە شۇ زالىملار ئىدى. مەسىلەن: خوتەندىكى خەنزۇلار سېپىل ئالدىدىكى بىر قانچە ئائىلە گۆرەكەش جازانىخور تىجارەتچى خەنزۇ ۋە ئاندا - ساندا سېپىل ئىچىدىن تاشقىرىغا چىقىپ خەلققە بالايى ئاپەت ياغدۇرىدىغان چېرىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمەن خەنزۇلارغا قارشى بىر ئۆچمەنلىك ئەۋج ئالماقتا ئىدى. بىچارە خەلق جوڭگودا ئۆزىگە ئوخشاش بۇ ھۆكۈمران سىنىپ قولىدا ئېزىلىۋاتقان مىليونلىغان خەنزۇ خەلقىنىڭ بارلىقىنى نەدىن بىلسۇن!

ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان ئالۋاڭ - سېلىقلار خەلق نوپۇسىنىڭ يۈزدە توقسەننى تەشكىل قىلغان ئاجىز ۋە ئوتتۇراھال دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى چىدىغۇسىز ھالغا كەلتۈردى. ھۆكۈمرانلار بىر قات ئالۋاڭ قويسا ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى بۇنى ئون قات قىلىپ خەلقتىن ئالاتتى، بۇنى «خاننىڭ ئەمرى»، «خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن» دەپ كۆرسىتەتتى، خەنزۇلارغا ئالۋاڭ - سېلىق يوق ئىدى. يەرلىك خەلققە ئادالەتسىزلىك كۆزى بىلەن مۇئامىلە قىلىناتتى. مانا بۇ ئەھۋال مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ئىچىدە خەنزۇ مىللىتىگە بولغان ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى ياراتقان ئىدى.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك بىر قىسىم ياش تالىپ ۋە مۇدەررىسلەردە يېڭىچە بىلىمگە ئىنتىلىشلار باشلاندى بۇ ئىش بولۇپمۇ ھەج قىلىش ئۈچۈن ئەرەپ ئەللىرىگە بېرىپ كەلگەنلەردە ئەكس ئەتمەكتە ئىدى. ئۇ زامانلاردا ھەجگە بارىدىغان يول روسىيە — تۈركىيە يولى بولۇپ كەلگەن. قەشقەردە 1913 - يىللاردا ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدا «مەتلەئۇلھىدايات» ناملىق بىر تەش

كىلات قۇرۇلدى. بۇنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى زامانىۋى مائارىپنى
قانات يايدۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، كۇچار
ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەر
شەھەردىكى بىر قىسىم باي - سودىگەر ۋە قوشۇمچە تىجارەت
بىلەن شۇغۇللانغان يەر ئىگىلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلەنگەن،
ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئاساسەن شۇلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. دەرسلەردىن
تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە شېئىر ئاساس قىلىناتتى. بۇ مەك-
تەپلەرگە تۈركىيەدىن خۇسۇسى مۇئەللىملەر كەلتۈرۈلگەن. ئەھمەت
كامال ۋە ئىسمايىل ھەققى ئىسىملىك مۇئەللىملەر شۇچاغدا مەك-
تەپلەردىكى بالىلارنى ئوقۇتۇپلا قالماي ئىشتىن سىرتقى تەربىيە
شەكلى بىلەن چوڭلارنىمۇ تەربىيىلەشنى ئېلىپ بارغان. خەلقنى
ئاقارتىش جەھەتتە، ئاق - قارىنى پەرق ئېتىش جەھەتتە بۇ، چوڭ
رول ئوينىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر ۋە غۇلجا قاتارلىق جاي-
لاردا باشلانغۇچ دەرىجىدە بولسىمۇ بىر زىيالىلار تەبىقىسى يوق-
تىن بارلىققا كەلدى. خوتەندە م.ئى. بۇغرا ۋە دادام ئابدىكېرىم
ھاجى بۇلاردىن ئىدى. خوتەندە بۇ مەكتەپ ئالتۇن مەدرىسە ئى-
چىدە (ھازىرقى سىياسى كېڭەشنىڭ سىياسى مەكتەپ ئورنىدا)
پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ خىل يېڭىلىق ھەركەتلىرى دەسلەپ-
تە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلمىغان. چۈنكى ئۇ دەۋردە گې-
لاۋخۇي بىلەن ئاۋارە ئىدى. كېيىنچە بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇ-
چىلىرى ئارىسىدا تۈركچە ئاھاڭدىكى مارشلارنى ئوقۇش، ئەركىنلىك،
باراۋەرلىكتىن سۆز قىلىدىغانلار كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا
يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپقا يۆلىنىپ
جان باقىدىغان باي سودىگەرلەر ئۆز خوجايىنلىرىغا بۇ ئەھۋالنى
بىر ئىسيان ھازىرلىقى دەپ مەلۇمات بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە تەشكىلاتلار پاچاقلىنىپ تاش-

لاندى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار مەجبۇرى شۆتاڭ مەكتەپلەرگە
ئېلىندى. مۇئەللىملەر چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. مەرھۇم
ئابدۇقادىر داموللام سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

بۇ باستۇرۇش خەلقنى ئەبەدى نادانلىق ۋە جاھىللىقتا
قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت خام خىيال ئىدى. ئەكسىنچە
ئويغىنىشقا باشلىغان خەلق ئىچىدە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەن-
لىك تېخىمۇ ئۇلغايدى. جۈملىدىن خوتەندە بىر قىسىم مۇدەررىس-
لەر ۋە تالىپلار «قۇتۇلۇش يولى قوراللىق ئىنقىلاپ قىلىپ
ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» دېگەن ئىدىيىنى تارقاتماقتا
ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى م.ئى. بۇغرا كۆرۈنۈشتە چۆچەكتىكى
مۇرات ئەپەندىدىن دىنى دەرس ئېلىش ۋە ئالى سەنەد (دىپلوم)
ھاسىل قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ
ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن 1930 - يىلى يولغا چىقىپ كۇچار،
كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى ۋە ئاقسۇ
قاتارلىق جايلاردا ئالتە ئاي ساياھەت قىلىپ كەلدى. سەپەر
خۇلاسىسى: 1) تېنچ ئۇسۇل بىلەن ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش
مۇمكىن ئەمەس، پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىق قوراللىق ئىسيان-
دىن باشقا چارە يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن رايون خاراكتېرلىق بىر
ھەربى يوشۇرۇن تەشكىلات بولۇش لازىم. بىر تەشكىلات قۇرۇشنى
ئېغىزدا قوللايدىغانلار خېلى كۆپ بولسىمۇ ئەمەلى ھەركەتكە قات-
نىشىدىغانلار ئانچە يوق ئىدى. (غۇلجىدا ساۋۇت داموللام بىلەن
پىكىر بىرلىكى قىلىنغان بولسىمۇ قەتئى بىر قارارغا كەلمىگەن
ئىدى). 2) قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىش ئورنى خوتەن بولۇشى لازىم.
چۈنكى جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە خەلقنىڭ روھى ھالىتى بۇنىڭغا
ئۇيغۇن. 3) قوراللىنىش ئۈچۈن قورالنى دۈشمەندىن تارتىپ

ئىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن كۈچىنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇدىغان ھەر يەردە ئىسيان چىقىش پۇرسىتىنى كۈتۈش، مۇۋاپىق بىر زاماندا يەنە بىر قېتىم رازۋېتكىغا چىقىش لازىم، دېگەن تونۇشقا كەلدى. م. ئى. بۇغرا بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1931 - يىلى 6 - ئايدا قارىقاشتا بىر يوشۇرۇن تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەزالىرى م. ئى. بۇغرا، نىياز ئاخۇنۇم ۋە تۇرسۇنمەت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ تەشكىلات ئەزا توپلاش ۋە مەخپى رەۋىشتە ئەھۋال ئىگەللەش بىلەن باسقۇچلۇق ھالدا راۋاجلىنىدۇ. تەشكىلات قوزغىلاڭنىڭ ھازىرلىقى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمى ۋەزىيەت، قارشى تەرەپنىڭ ھەربى ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى ئىگەللەش ئاساسىدا ھەركەت پىلانى تۈزىدۇ.

قۇمۇل قوزغىلىڭى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە كۆتۈلگەن بىر ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلدى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئاساسى كۈچى قۇمۇل تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا قوزغىلاڭنى خوتەن رايونىدىن باشلاپ پۈتۈن ئالتە شەھەرگە قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۇستۇن دىنى ئىلمى ۋە ئابرويىدىن پايدىلىنىپ خەلق ئىچىدە كەڭ تۈردە دىنى ۋەز - نۇتۇقلار باشلاپ ئۆزىگە تەرەپدار توپلاپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن مەنىۋى كۈچ ھازىرلايدۇ. قاغىلىق، يەكەن ۋە قەشقەردىمۇ تەشكىلاتنى قۇرۇش مەقسىدى بىلەن كىچىك ئىنىسى نۇرئەھمەت ۋە ئەزالاردىن قۇربان ئابدۇللانى ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇلار، بۇ جايلاردا تەشكىلاتتىن سۆز ئېچىش ھازىرچە قولايسىزلىقىنى سېزىپ، قوزغىلاڭغا ئۇلگۈرۈپ خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ سانى 130 ئەتراپىغا يەتكەن ئىدى، ئەمدى مەسىلە قورال ھازىرلاش ۋە قورال ئىشلىتىشنى

ئۆگىنىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قارىقاشنىڭ چەت يېزىلىرىدا، كۆرۈنۈشتە كەتمەن - ئوغاق سوقۇدىغان تۆمۈرچى دۇكىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا قىلىچ ۋە نەيزە سوقۇدىغان ئورۇن تەشكىللەندى. يەنە بىر گۇرۇپپا، م. ئى. بۇغرا باشچىلىقىدا خوتەننىڭ قاراقىغۇ تاغ ۋە ئۆزىمە مازا غوجام ئەتراپلىرىدا يەرلىك ئوۋچى پالۋانلارنى يىغىپ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندى ھەم بۇ مەرگەنلەردىن بىر قىسمى تەشكىلاتقا ئەزا بولدى. 1931- يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تەييارلىقلار ئاساسەن پۈتۈپ قالغان ئىدى، قوزغىلاڭنىڭ زامانى مەسىلىسىلا قالغان ئىدى.

ساۋۇت داموللام تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەپ ۋە ھىندىستانلارنى ئايلىنىپ ئۇدۇل خوتەنگە كېلىدۇ ۋە خوتەندىكى تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. 1932 - يىلى 1 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى قارىقاش ئويۋاغ مەدرىسىدە ئەزالاردىن غاپپار* ھاجىمنىڭ ھوجرىسىدا 130 كىشىلىك تەشكىلات ۋەكىللىرى يىغىن ئاچىدۇ. كۈن تەرتىۋى: ساۋۇت داموللام ۋە قارىقاش مەمەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇملارنىڭ ئەزالىققا كىرىشىنى تەستىقلاش، قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرىنى سايلاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمەت تەركىۋىنى تايىن قىلىش ۋە ھەركەت كۈنىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئىدى. بىرىنچى مادىدا بىر ئېغىزدىن ماقۇللىنىدۇ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىكى ئۈچۈن مەمەت نىياز ئەلەم دۆلەت باشلىقلىقىغا، ساۋۇت داموللام باش مەسلىھەتچى ۋە دىنى ئىشلار مەسئۇللىقىغا، م. ئى. بۇغرا باش قوماندانلىققا سايلىنىدۇ.

ساۋۇت داموللام ئۆزىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىگەللىگەن

* غاپپار ھاجى، ھازىر 65-70 ياشلاردا تۈركىيەدە، خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بىرسى ئىدى. غەزنە باش مۇھاپىزەتچى ۋە قوماندان بولغان.

ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق خۇلاسە چىقارغان: 1) بۈگۈنكى دۇنيا شارائىتى ئىنقىلاۋىمىزغا خوشنا ۋە باشقا چەت دۆلەتلەردىن ياردەم كۈتمەك مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ ھەقتە كۆپلىگەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن پىكىرلەشتىم. 2) ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىش نۇقتىسى خوتەندە بولۇشى لازىم. (شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇدۇل خوتەنگە كەلدىم.)

ساۋۇت داموللا رامزان مۇناسىۋىتى بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇرئان ۋە ھەدىسلەردىن ۋەز ئېيتىپ بولۇپمۇ جاھات توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمىي بىر پىكىر ئېقىمى بەرپا قىلىپ، ماددى ۋە مەنىۋى كۈچلەرنىڭ توپلىنىشىغا چوڭ كۈچ چىقىرىدۇ.

يېتەرلىك ئادەم كۈچى ۋە باشقا كېرەكلىكلەر ھازىرلانغان بولسىمۇ، قورال يوق ھېسابىدا ئىدى. زامانىۋى بەش ئاتار مىلتىقتىن 4 - 5 دانە، پەلۋانلارنىڭ ئوۋچى مىلتىغىدىن يىگىرمىگە قەدەر، نەيزە، قىلىچ ۋە چوماقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئادەملەر ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەك ئۈچۈن ئۇزۇن چاچ قويۇپ، قىزىل سەللە يېشىل تون كىيىۋالغان ئىدى. قوزغىلاڭ ۋاقتى 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 29-كۈنىگە قارار قىلىنىدۇ. لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ يامۇلدىكى خەۋەرچىسى تۇردى بەگ كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپقانلىقىنى، پالۋانلارنىڭ ھەممىسىنى يامۇلغا يىغىپ ئالغانلىقىنى ۋە خوشنا ۋىلايەتلەردىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ۋە باشلىقلارنى جازالاش ئۈچۈن ئەسكەر چاقىرغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا پىلانىنى ئۆزگەرتىپ دەرھال قوزغىلىشقا قارار قىلىنىدۇ.

قارىقاش قوزغىلىڭى

ھەرىكەت پىلانى پاش بولۇپ قالغانلىقتىن ئەسلى پىلاندىن بەش كۈن ئىلگىرى، يەنە 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى قارىقاشتا قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ. خەۋەر قىلىپ ئۈلگۈرەلمىگەنلىكتىن يىغىلىش ئورنىغا (ئويۋاغ مەدرىسىگە) ئاران 68 كىشى كەلگەن بولسىمۇ، ساقلاپ تۇرماستىن كېچە سائەت بىردە يامۇلغا بېسىپ كىرىدۇ. يامۇلدا بىر قانچە ئون كۈن ئىلگىرى ئامبال تۇتۇۋالغان پالۋانلار يامۇلنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇرۇش يېرىم سائەتچە داۋام قىلىدۇ. شەنجاڭ باشلىق بىرقانچە ئەمەلدارلار ئۆلتۈرۈلدى، ئۇلاردىن ئون ئىككىسى ئېلچىگە قاچتى قالدىسى ئەسىرگە ئېلىندى. قوزغىلاڭچىلاردىن بىر كىشى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قارىقاش «پەتھى» بولدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە شەھەر خەلقىدىن ئون مىڭدەك ئادەم قولىغا نىمە چىقسا شۇنى كۆتىرىپ قوزغىلاڭچىلارغا قېتىلماق ئۈچۈن ئاللا - ئاللا دەپ توۋلاپ شەھەر ئىچىنى تولدۇرىدۇ. كېچە تاڭ ئاتقىچە بۇلاردىن مىڭدەك كىشى زاۋىغا، گۇمىدىن كېلىدىغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئالدىنى توساشقا (م. ئى. بۇغرانىڭ چوڭ ئىنىسى ئابدۇللا مەخسۇم، ئىسمائىل داموللام ۋە غاپپار ھاجى قوماندانلىقىدا.) يوللاندى. بۇلار كېچىسى گۇمىدىن كېلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىمىز دەپ پىيالىمىغا قاراپ ماڭىدۇ. لېكىن گۇمىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر پىيالىمىدا ياتماي چۆلدە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ بىخىرامان كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كۆپ چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. زاۋانىڭ تار بوغاز دېگەن يېرىگە قەدەر كەلگەن ئەسكەرلەرنى دىنى ۋە مىللى شۇئارلار بىلەن ئۆزىنى ئۇنتۇتقان قوزغىلاڭچىلار يامغۇردەك

يىغىۋاتقان ئوقلارغا قارىماي پالتا، كەتمەن، نەيزە ۋە چوماقلار بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنى تىرە - پىرەك قىلىۋەتتى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇمىغا قاچتى. بۇ سوقۇشتا قوزغىلاڭچىلاردىن ئىككى يۈزدەك كىشى ئۆلدى. خوتەن شەھەر ئەتراپىغا يىغىلغان قوزغىلاڭ-چىلار قەشقەردىن كېلىدىغان ۋە سېپىلدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى بىلەلمەي ھۇجۇمغا ئۆتمەي تۇردى.

قارىقاشتىكى قوزغىلاڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگە-ندىن كېيىن ئەتراپتىكى ناھىيىنىڭ ئامبال ۋە ئەسكەرلىرى خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. قارىقاشلىقلارنى تۇتۇپ جادۇغا بېسىپ كېسىلگەن باشلىرىنى خوتەن شەھەر ئىچىدىكى تۆت دەرۋازىغا ئاستى ۋە قارىقاشلىقنى تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز دەپ جاكالىدى.

ئۈچكۈن ئىچىدە ئوندىن ئارتۇق بىگۇنا دېھقانلارنى ۋەھشىلەرچە جادۇدا بېشىنى كېسىپ ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ئىچى-دە قارىقاشلىق بولمىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. قارامەت، تارى بەگ دېگەنگە ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپنىڭ يالاقچىلىرى ئۆزى بىلەن ئاداۋىتى ياكى ئۆچى بولغان خوتەنلىك كىشىلەردىن بىر قانچىسىنى قارىقاشلىق دەپ تۇتۇپ بەرگەن. خوتەن ئامبىلى خەلقنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن قورقىتىپ تىنجىتىشقا ئۇرۇنغان بول-سىمۇ، ئەكسىچە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئاشتى.

قوزغىلاڭچىلارغا قەشقەرنىڭ بۇ تەرىپىدە بەك قورقىدەك ئەسكىرى قۇۋۋەتنىڭ يوقلىقى مەلۇم بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىندى.

مۇۋاپىق پەيتتە خوتەن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان ئابدۇللا مەخسۇم قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۈچ سائەتلىك سوقۇشتىن كېيىن شەھەرنى قولغا چۈشۈردى، قارشى تەرەپنىڭ قوماندانى

ئۆلدى. ئىككى دانە توپ ۋە نۇرغۇن ياراق غەنىيمەت ئېلىندى. قاچقان قىسىم يېڭىشەھەر سېپىلىگە كىرىپ مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئون نەچچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن سېپىلدىكىلەر تەسلىم بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەنپەن ۋەكىللىرى سېپىل ئىچىگە كىرىپ كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن دۈشمەن-لەر تەسلىم بولدى (بۇ ۋەكىللەر ئىچىدە دادامۇ بار).

شۇ چاغدىكى تەسلىم بولۇش شەرتلىرى: «ھۆكۈمەتكە ئائىت غەز-نە، قورال، ئات - ئۇلاغ ۋە جابدۇقلارنى قويماي تاپشۇرۇش، خالىغان كىشى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولسا ئۆز كىشىلىرى-مىز قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندۇ، تەسلىم بولغانلارنىڭ ھاياتىغا دەخلى قىلىنمايدۇ، شەخسىي مال - مۈلكى ئۆزىگە قالىدۇ» دې-گەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ شەرتلەر بويىچە سېپىل بوشى-تىلدى. تەسلىم بولغانلار ئەركىن بولدى. غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللار بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوراللاندى. بىر قىسىم تەشكىللى ئاپاراتلار قۇرۇلۇپ يېرىم مۇنتىزىم ھالەتتىكى ئون مىڭدەك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىندى.

قوزغىلاڭ خەۋىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ماشاۋۇ شۇ دەۋردىكى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق ۋە گۇمادا تۇرۇشلۇق تولۇق قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن بىر جازا قوشۇنىنى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتتى، زاۋادا بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى مۇداپىئەدە تۇرغان قوزغىلاڭچىلارغا خوتەندىن سۇبىتۇللا مەۋلىۋى قوماندانلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قەدەر خىل قوراللانغان قوشۇن ياردەمگە كېلىدۇ. بۇ جازا قوشۇنى كېچىسى ھۇجۇمغا ئۆتتى، شىددەتلىك سوقۇش ئالتە سائەت داۋام قىلدى. «ئۆلسەك شېھىت - قالساق غازى» شوئارى بىلەن ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپلۈك دۈشمەن ئۈستىگە شىلدەك بېسىپ

كېلىۋاتقان خەلقنى كۆرۈپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاچىدۇ. ئاتلىقلار قوغلاپ ئاق لەڭگەرگە قەدەر بېرىپ ئاندىن ئۆز جايىغا قايتىپ كېلىدۇ. دېمەك خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەننى تارمار قىلىپ، مۇداپىئەدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋەزىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

گۇما قەتلىئامى

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كېچىسى گۇمىدا خەلق ئىچىدە «قۇمراۋات سوقۇشىدا يەن داۋتەي باشچىلىغىدىكى ئەسكەرلەر خوتەنلىكلەر تەرىپىدىن تامامەن يوقىتىلىپتۇ، بىرسىمۇ ساق قالماپتۇ» دېگەن گەپ تارقىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە يېزىدىكى خەلقلەر ئابدۇلھېكىم ھاجىم ۋە ئاتاۋۇللا خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بىر كېچىدىلا شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى بۇ خەۋەر يالغان چىقىدۇ. قۇمراۋاتتىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ پەرىشان ھالغا چۈشۈپ گۇمىغا قېچىپ كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەردە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزىدۇ. غالجىرلاشقان ئەسكەرلەر ئالدىغا ئۇچرىغاننى ياش - قېرى، چوڭ - كىچىك دېمەستىن ھەممىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ۋە ئوت قويۇپ ماڭىدۇ. ئالدىدىن خەۋەر ئاڭلىغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ قەتلىئامدا 450 بىگۇنا خەلق ئۆلتۈرۈلگەن ۋە نۇرغۇن ساراي - دەڭلەر، مەدرىسلەر ۋەيران قىلىنغان.

بۇ ئارادا قەشقەردىن ياردەم ئۈچۈن يولغا چىققان خەنزۇ - قىرغىز ئارىلاش بىر لەگزە ئەسكەر قاغىلىققا كېلىدۇ، بۇلار بىر

توپچى باتارىيە سىسى بىلەن قاغىلىقتا بىر كۈن تۇرۇپ يولغا چىقىدۇ. ئەتىسى قاغىلىق خەلقى خوتەنلىكلەرنىڭ قۇمراۋاتتىكى غەلىبىسىنى ئاڭلاپ ئەبەيدۇللا ئەلەم ۋە ئاتاۋۇللا ئىشاننىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. بىر كۈن ئىلگىرى خوتەنگە قاراپ ماڭغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بەش ئېرىق سوقۇشىدا تامامەن يوقىتىدۇ. گۇمىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ياقۇپ ئامبالنىڭ يول باشلىشى بىلەن تاغ يولى ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ قاچىدۇ. يول ئۈستىدە قوزغالغان دېھقانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئاران يەكەن يېڭىشەھەر سېپىلىگە كىرىۋالىدۇ.

گۇما قەتلىئامى خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن م. ئى. بۇغرانىڭ كىچىك ئىنىسى نۇر ئەھمەت ۋە سۇبىتۇللا مەۋلىۋى قوماندانلىقى ئاستىدا ئىككى مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن گۇما - قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار قاغىلىققا يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەن يېڭىشەھەرگە كىرىۋالغان ۋە قەشقەردىن خېلى كۈچ ياردەمگە كېلىپ يەكەندىكى قارشى تەرەپنىڭ خېلى مۇھىم كۈچى توپلىنىپ قالغان ئىدى.

ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن

بۇ ۋاقىتقا قەدەر، قارىقاشتا بولغان قوزغىلاڭچىلار مەركىزى 1933 يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەنگە يۆتكىلىپ كەلدى. مەھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق قوزغىلاڭچىلار يېتەكچىلىرى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئەلەم باشچىلىغىدىكى

«ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى.
2 ـ ئايدا قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبى ئۆزگەرتىل ـ
مىدى. مىلىك (دۆلەت باشلىقى) ئۇنۋان پەرمانى جاكالاپ
م. ئى. بۇغراغا ئەمىر ھەزرەت ۋە ئىككى ئىنىسى باشلىق
بىر قانچە كىشىگە «ئەمىر» (قوماندان) دېگەن ئۇنۋانلار
بېرىلدى. كېيىنچە بۇلار خەلق ئىچىدە شامەنسۇر (ئابدۇللا)
ۋە ئەمىر ساھىپ (نۇر ئەخمەت) دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇر
بولدى. خوتەننىڭ باشقا ناھىيىسىدىكى خەلقلەر ئۆز مۆتىۋەر
كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، ئۆز يەرلىرىگە ھاكىم
بولغان ئىدى. خوتەن ئۇ تەرەپلەرگە ئەسكىرى كۈچ يوللىمىدى.
چۈنكى ئۇ يەردىكى مۇھىم ئەسكىرى كۈچ ۋە ئامباللىرى قېچىپ
خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالغان ئىدى. 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى
يەكەن قولغا چۈشكەندىن كېيىن چارقىلىقتىن تارتىپ يەكەن
دەرياسىنىڭ يېڭىسار ياقىسىغا قەدەر بولغان رايون خوتەنلىك ـ
لەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن
ھۆكۈمىتى ئۆزىنى ئەسكەر ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇستەھكەملەش
ئۈچۈن بىر ـ بىر تەدبىرلەرنى ئېلىپ باردى. قوزغىلاڭ ئار ـ
پىسىدا ھۆكۈمرانلارغا يان بېسىپ بىگۇناھ خەلققە زىيانكەش ـ
لىك قىلغان مۇناپىقلارنى جازالىدى. بۇنىڭدا بىرىنچى بولۇپ
باۋدۇن بەگنى شامەنسۇر ئۆز قولى بىلەن چاپتى، باۋدۇن بەگ
دۈشمەن تەسلىم بولايلى دېگەندە ئۇلارنى تۇتۇپ «بۇ بىر نەچچە
نەپەر موللىلارنىڭ ئىشى، خەلق بىر قانچە كۈندىن كېيىن زېرىكىپ
قايتىپ كېتىدۇ» دېگەن. يەنە خەلقلەر تاشقىرىدا ئاللا ـ ئاللا
دەپ توۋلىسا، «بۇلار نېمە دەپ ۋۇۋۇلايدۇ» دەپ سورىغاندا باۋ ـ
دۇن بەگ «نان ـ نان دەيدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن.
ئۇندىن باشقا «قارىقاشلىق» دەپ نۇرغۇن دېھقانلارنى تۇتۇپ

بەرگەن. روزى سوپى قاتارلىق ئون بىر كىشىنى ياۋاغ
(ھازىرقى سوچاك) غا ئېلىپ چىقىپ چوماقلاپ ئۆلتۈرگەن.
مەمۇرى جەھەتتە پۈتۈن ناھىيىلەردىكى ئەلەم (شۇ يەرنىڭ
ئەڭ ئۈستۈن دىنى ئىمتىيازلىق ئادىمى) ۋالى بولۇپ تەيىنلەنگەن
ۋە پۈتۈن ئىدارە قىلىش قانۇنلىرى ئىسلامنىڭ شەرىئىتى بويىچە
ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، باج تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا يېزىلاردا
ئۆشرە (مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرى ھۆكۈمەتكە)، شەھەرلەردە
بولسا زاكات (بايلارنىڭ ماللىرىدىن قىرىقتىن بىرىنى ھۆكۈ ـ
مەتكە) بېرىشنى يولغا قويغان. ئوغرىلىق قىلغاننىڭ قولىنى
كېسىش، زىنا قىلغانلارنى ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى
قىلدۇرۇش، ئاياللارنى يۈزىنى يۆگەشكە مەجبۇر قىلىش ۋە
يۈزى ئوچۇق بازارغا چىققانلارنى كۆشۈككە سېلىپ بازارنىڭ
كىرىش قىسمىغا ئېگىز دەرەخقە ئېسىپ قويۇشلار ئېلىپ بېرىل ـ
غان*. بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ تەسلىم بولۇش شەرتىگە خىلاپ ـ
لىق قىلىپ، قورال يوشۇرىۋالغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالىدۇ.
ئۆيىنى ئاختۇرغاندا بىر دانە تاپانچىدىن باشقا كېيىم ـ كېچەك ـ
لىرى ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويغان بىر قانچە نۆكچە ئالتۇن
چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار كېلىشىمگە خىيانەت قىلدى
دەپ پۈتۈن خەنزۇلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، نەرسە كېرەك ـ
لىرى بىر ـ بىردىن ئاختۇرۇلىدۇ. نەتىجىدە خەنزۇلارنىڭ
ھەممىسىدىن يوشۇرۇپ قويغان نۇرغۇن مىقداردىكى ئالتۇن
چىقىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە خەنزۇ ئەمەلدارلار ئۆز ئارا
بۆلۈشىۋالغان غەزىنىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەت
باھالىق نەرسىلەر مۇسادىرە قىلىنىپ داۋتەيدىن باشقى

* ـــ م. ئى. بۇغرا شەرىئەتتە بولمىغان ئاياللارنى كۆشۈككە سېلىشتىن
ئىبارەت بۇ [illegible]نى كېيىن چەكلىگەن.

لىرى قويۇپ بېرىلىدۇ. مۇسادىرە ھەيئىتىنىڭ نازارەتچىسى بولغان غاپپار ھاجىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، يىغىۋېلىنغان ئالتۇننىڭ مىقدارى ئونمىڭ سەر ئەتراپىدا. بۇ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ۋەزىيىتىنىڭ نىسبەتەن كۈچلىنىشىگە پايدىسى بولۇپلا قالماستىن، خوجىنىياز ھاجىنىڭمۇ ئىككى قېتىمدا مىڭ سەرلەپ ئالتۇن ياردەم قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ھەمدە ئەسكەرلەرگە مۇنتىزىم مۇئاش بەلگىلەنگەن. بۇ باشقا يەردىكى ئەسكەرى كىشىلەرنىڭ خوتەن قىسمىغا ئېقىشىنىمۇ سەۋەپ بولغان. خەلقتىن ئالۋاڭ - سېلىق يىغىش ئىشلىرى باشقا «ھۆكۈمەت» لەرگە قارىغاندا يوق ھېسابتا ئىدى.

ئەسكەرلەر تەركىۋى ئاساسەن ھىچ بىر ئەسكەرى تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن ساددا دېخانلاردىن ئىبارەت ئىدى، «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دېگەن شوئارغا جان دىلى بىلەن ئىشەنگەن كىشىلەر بولۇپ ئۇرۇشمى جەھەتتە باش - باشتاقلىق يوق ئىدى. بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئاياللارنى دەپسەندە قىلىشقا قەتئىي يول قويۇلمايتتى، ئەسكەرنىڭ ئاساسى كىيىم شەكلى يوق، ھەر خىل - ھەر رەڭدە ئۆزى خالىغان ئۇمۇمەن بېشىغا قىزىل دوپپا ۋە ياكى قىزىل سەللە يۆگىۋالغان، بايرىغى بولسا دەسلەپ قوزغىلاڭ ئەسناسىدا ئاق بايراق ئوتتۇرىسىغا قۇرئاننىڭ «ياردەم ئاللا تەرىپىدىن ۋە غەلىبە پات يېقىندا بولىدۇ» دېگەن ئايەت يېزىلغان ئىدى. رەسمى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇربان ھاجىم قايماق دېگەن سودىگەر كىشى تۈركىيەدىن ئالغاچ كەلگەن ئاي يۇلتۇزلۇق ئۈستىگە يۇقۇرقى ئايەتلەر پۈتۈلگەن ھاۋارەڭ بىر بايراقنى كۆتەرگەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەلىم تەربىيە ئىشلىرىغا ئۆز زامانىسىدا قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللام ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان مەھەممەت خان دېگەن كىشى مەسئۇل بولغان.

تۈرۈك ئۇسۇلى (شۇ چاغلاردا ئىستامبۇلچى دەپ ئاتالغان) بىلەن تەربىيلەنگەن. بۇ ئەسكەرلەردە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بەلگىلىك بىر كىيىم شەكلى يوق ئىدى. كۆپىنچە بېشىغا قىزىل، يېشىل سەللە ئورىۋالغان، ئۇزۇن چاچ قويۇۋالغان قىياپەت بىلەن يۈرەتتى.

قوراللىنىشتا ئاساسەن ئۆز كۈچىگە تايانغان. چۈنكى، بىرىنچى قېتىم ئافغانىستانغا يەكەندىن 12 ئات سوغا سالام ۋە كۆپ مىقداردا ئالتۇن ئېلىپ بېرىپ سېتىۋېلىنغان ئىككى مىڭ دانە مىلتىق پامىر تاغلىرىدىكى قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا روسلاردىن قورال ئالغىلى بارىمەن، ياردەم قىلىڭلار دېگەندە — 2000 سەر ئالتۇن ئىمىر ئابدۇللا ئارقىلىق يوللىغان بولسىمۇ كېيىنچە ھاجىم بىلەن ئوتتۇرىدا تۇغۇلغان ئىختىلاپ تۈپەيلى بۇ قۇراللارغىمۇ ئىگە بولالمىغان.

خوتەن رايونىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي مەھسۇلاتى بولغان پىلىچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەكەندىن سوپى بەگ ھاجى ۋە غاپپار ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەت قەشقەرگە بېرىپ، روس كونسۇلخانىسىغا 3000 سەر ئالتۇن زاكالەت قويۇش شەرتى ئاستىدا توختام تۈزۈپ پىللە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كېلىپ دېخانلارغا تارقاتقان، لېكىن مەھسۇلاتنى ماخۇسەن ئالغان. خوتەن رايونىدىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرىنى ھۆكۈمەت ئۆتكۈزىۋالغان. ئاق خەسىدە پۇل بېسىپ تارقاتقان.

يەكەنگە يۈرۈش

گوما قەتلىئامىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يەن داۋتەي-

نىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن نۇر ئەھمەت قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا پوسكام خەلقىمۇ قوزغىلىپ شەھەرنى قولغا چۈشۈرگەن ئىدى. سۇبىتۇللا مەۋلىۋى 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يەكەن كوناشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شىددەتلىك سوقۇش باشلىنىپ، خوتەن ئەسكەرلەر قوماندانى سۇبىتۇللا مەۋلىۋى ئۆلىدۇ. قوماندانىنىڭ «شېھىت» بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلەر غەزەپ بىلەن قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ غەلىبە قىلىدۇ. قارشى تەرەپ قېچىپ يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاغىلىقتا قالغان نۇر ئەھمەت ئۆز قىسىملىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يەكەن سېپىلى خېلى مۇستەھكەم بولۇپ خوتەنلىكلەردىن مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى سېپىل ئىچىگە جايلىشىۋالغان ئىدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئۆمەر ئابدۇللا يەكەن قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىپ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ.

بۇ ئارىدا، بۇلاڭچىلىق ۋە ئولجىغا كۆنۈپ قالغان ما جۇڭيىڭنىڭ قەشقەردىكى گۇماشتىسى ما جەنساڭ قىسمىدىن مارۇلۇڭ يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن «سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق» دەپ خوتەن ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇلاردىن گۇمانلانغان ئابدۇللا كۆرۈنۈشتە مېھمان قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بۇلارنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۆمەر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلىبىسى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبرىكلەپ قەشقەرگە بىر ھەيئەت ئەۋەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يەكەنگە ھاپىز لۈيجاڭ باشلىق ئالتە يۈزدەك ياردەم قوشۇنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە خوتەندىن يول-

يۇرۇقسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم.

يەكەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن خوتەن ھۆكۈمىتى 2 باش ئەمىرلارنىڭ تەجرىبىسى ئاز بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەشقەر بىلەن بىر ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىدىن ئەندىشە قىلغىلى باشلىغاندا ساۋۇت داموللام يەكەنگە ئۆزى بېرىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇدۇ ۋە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

ساۋۇت داموللام يەكەنگە يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن يەكەن سېپىل ئىچىدىكى قارشى تەرەپ قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىت ئۈزۈپ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولغان ئىدى. ساۋۇت داموللامنىڭ يەكەنگە كېلىشىنى ئاڭلىغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىرى ساۋۇت داموللامنى «داغ - دۇغۇلۇق مۇراسىم بىلەن قارشى ئالىمىز» دەپ ئەسكەرلىرىنى قوماندانسىز تاشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مارۇلۇڭنىڭ يۈزدەك ئەسكەرلىرى پوستىكى ئەسكەرلەرگە ئوق ئېتىپ بىر قانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ قوراللىرىنى ئېلىپ سېپىل ئىچىگە كىرىپ ھۆكۈمەت قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. «خوتەنلىكلەرنىڭ كۈچى ئاز، بۈگۈن - ئەتە ماجەنساڭ كۈچلۈك بىر قىسىم بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ، قورقماڭلار» دەپ تەسلىم بولۇشقا ھازىرلانغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنى تەسلىم بولۇشتىن ياندۇرىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ بىر قانچە قېتىم سېپىلدىن تاشقىرىغا چىقىپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كۆرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولىدۇ. خوتەن قىسىملىرى قورشاۋنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. ئون بەش كۈن ئېغىر ئەھۋالغا قالغان ھۆكۈمەت قىسىملىرى مارۇلۇڭنىڭ سۆزى يالغان ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەسلىدىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تەسلىم بولايلى دەپ ئاق بايراق چىقىرىدۇ. كېلىشىم بويىچە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى پۈتۈن

قورال - جابدۇق، ئات - ئۇلاق ۋە ھۆكۈمەت غەزنىسىنى تاپشۇرۇپ شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كېتىش ئىدى. ئەمما ماجەنساڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ قوترىتىشى بىلەن بىر قىسىم قورال ۋە غەزنىنى يوشۇرۇپ ئېلىپ كېتىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئىمىر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭغا خەۋەر بېرىپ بۇلارنى يەكەندىن چىقىپ سايغا بارغاندا يوقىتىش پىلانىنى بىلدۈردى.

6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بىرەر مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇلار چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە ئارقىسىدىن مىڭ كىشىلىك بىر قىسىم بىلەن قوغلاپ كەلگەن نۇرئەھمەت ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. ساق قالغانلىرى قىزىلغا قاراپ قاچىدۇ. قىزىلغا بارغاندا بۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەردىن كەلگەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ 400 ئەسكىرى يېتىپ كېلىپ ئىككى تەرەپتىن قورشاپ پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. قالغان بىرەر يۈز ئادىمى قېچىپ يېڭىسارغا كەلگەندە ئەھمەتخان لۈيجاڭ ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللانىڭ قەشقەر سەپىرى ۋە ئاقىۋىتى

تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر خوتەنلىكلەرنىڭ يەكەن غەلىبىسىدىن كېيىن خوتەن بىلەن بىرلىشىش ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان ساۋۇت داموللامنى خوتەننىڭ ئەسكىرى ياردىمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ تەختكە چىقىشنى تەكلىپ قىلىشقا باشلىدى. م. ئى. بۇغرا دەسلەپتە بۇنىڭغا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ساۋۇت داموللامنىڭ قاتتىق تۇرۇۋېلىشى بىلەن ۋە قەشقەردىكى تۆمۈر سىجاڭغا قارشى پىتنىچىلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مەخپىي ئادەم يوللاپ، «قەشقەر ھازىر تاۋاقتىكى تەييار ئاشتەك» دەپ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن

خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ پىلانغا ماقۇل دەيدۇ. م. ئى. بۇغرا تۈركىيىدە نەشر قىلغان «كۆرەش خاتىرىلىرى» (مۇجادىلە خاتىراتى) دىگەن ئەسىرىدە بۇ ھادىسە توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ. «بۇ ئىش خوتەن ھۆكۈمىتىگە تارىخ بويىچە بىر مەلۇمات ۋە غايەت چوڭ خاتالىق ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋەقە ئىنقىلاپ تولۇق غەلىبە قىلمىغان شارائىتتا ھەر ئىككى تەرەپتىكىمۇ كۈچ توپلاپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ ئەكسىچە، ئىككى مىللى كۈچ بىر - بىرلىرىگە قارشى ئۇرۇشۇپ خېلى مۇنتىزىم كۈچكە ئىگە بولۇپ قالغان خوتەن قىسىملىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە زەئىپلىنىشىگە ۋە زور كۈچ چىقىرىپ تۇرغان تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن پاراكەندە بولۇشىغا سەۋەپ بولدى ۋە بەش ئايلىق بۇ ئىچكى ئۇرۇش دۈشمەن تەرەپكە ھېچ كۈتمىگەن بىر پۇرسەت يارىتىپ بەردى».

1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭغا: «بىز سىلەرگە ياردەم قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى يوقىتىپ، خاتىرجەم بولۇپ بىرلىشىپ خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تەييارلىنىشقا قەشقەرگە بارىمىز» دەپ خەۋەر يوللايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە تۇرۇۋاتقان تۆمۈرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ھاپىزنى 500 ئەسكىرى بىلەن يەكەندە قويۇپ ماڭىدۇ. مانا بۇ تەدبىرسىزلىك خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەپ بولغان ئامىللاردىن بىرى بولۇپ قالدى.

ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام يېڭىسارغا كەلگەندە تۆمۈر سىجاڭ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن بۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ سەپىرىدىن كۆپ ئەندىشىلەنگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ قەشقەرگە كىر-

مەسىلىگىنى تەلەپ قىلىدۇ. «ماجەنساڭنى يوقىتىشقا كۈچۈم يېتىدۇ.
ئىچكى ئازدىلاشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن تۈگىتىپ بولغاندىن
كېيىن، ئاندىن خوتەن ـ قەشقەر بىرلىشىش پىلانلىرىنى ئەمەلگە
ئاشۇرساق، هازىرچە يېڭىسارنىڭ شانىياز ئۈستىڭى ئىككى تەرەپ-
نىڭ چېگرىسى بولۇپ تۇرسۇن» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.
ئىمىر ئابدۇللا ئىككىلىنىپ تۇرغاندا ساۋۇت داموللام بۇنى تۆمۈر سى-
جاڭنىڭ ئاجىزلىقى دەپ تونۇپ قەشقەرگە كىرىشكە چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قەشقەرگە كىرگەن ساۋۇت داموللام
ۋە ئابدۇللالارنى قەشقەر خەلقى ۋە دىنىي كىشىلەر قىزغىن قار-
شى ئالىدۇ. بۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغايدۇ.
شۇنىڭ بىلەن، تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭغا پاسسىپ، ساۋۇت دامول-
لام ۋە خوتەنلىكلەرگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ
ئارىدا يەكەندە قالغان هاپىز بىلەن نۇر ئەھمەت ئوتتۇرىسىدا
سۈركىلىشلەر داۋام قىلماقتا ئىدى. 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تۆ-
مۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاق ئورۇنلاشقان ۋە خەۋەرسىز
ياتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە تويۇقسىز هۇجۇم قىلىپ قورالسىز-
لاندۇرىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللامنى قولغا ئالىدۇ.
ئەسكەرلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ شەھەردىن هەيدەپ چىقىرىدۇ. بۇلار
ئاچ ـ يالىڭاچ هالدا تارقىلىپ كېتىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى
يەكەندە هاپىز نۇر ئەھمەتنى ۋە بىر قانچە قوماندانلىرىنى تۇتۇ-
ۋېلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. شۇ كۈنى هاپىز قاغىلىققا يۈرۈش
قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە گۇمىغا ئەسكەر يوللايدۇ.

م. ئى. بۇغرا تۆمۈر بىلەن بۇ ئىتتىپاقسىزلىقنى تەنپەن يولى
ئارقىلىق هەل قىلىش نىيىتى بىلەن قارىقاشلىق ئىشان قارى
هاجى باشچىلىقىدا بىر هەيئەتنى گۇمىغا يوللايدۇ. زاڭگۇيغا بار-
غاندا بۇ ئىشان خوتەن هۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ هاپىز تەرەپكە

ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەردىكى ئوغلى غۇلام قادىر تۆمۈر سىجاڭ
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خوتەن هۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرى ئەھۋالى-
دىن مەلۇمات بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن هۆكۈمىتىگە
هاپىزنىڭ قوۋۋىتى ئۈچ مىڭ كىشىلىك غايەت زور بىر كۈچ
دەپ يالغان خەۋەر يوللاپ قورقىتىپ چېكىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن هاپىز هېچقانداق قارشىلىقسىز 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ
كۈنى قارىقاشنىڭ زاۋا دېگەن جايىغىچە قوغلاپ كېلىدۇ.

شۇ كۈنى م. ئى. بۇغرا پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ هاپىزنىڭ
ئۈستىگە هۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. هاپىزنىڭ
ئەسكەرلىرى هەممىسى دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلگەن، يارىلانغان
ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان ئىدى. هاپىز شۇ قاچقان پېتى قەشقەرگە
كېلىپ توختايدۇ. بۇ دەل تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى-
غا توغرا كېلىدۇ. هاپىزنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن م. ئى.
بۇغرا قاغىلىقنى قارشىلىقسىز قايتۇرۇۋالىدۇ ۋە خوتەن هۆكۈمى-
تىدىن يۈز ئۆرۈپ هاپىزغا ئۆتۈپ كەتكەن ساۋۇرخان ئىشان
باشلىق بىر قانچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ.
هاپىزنىڭ مۇئاۋىنى بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ يەكەندە قولغا
ئالغان نۇر ئەھمەتنى قويۇپ بېرىدۇ. ئابدۇللامۇ تۆمۈر سىجاڭ
ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ نەزەربەنت
قىلىنغان يەردىن قېچىپ پوسكامغا كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ،
خوتەندىن كەلگەن قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ يەكەنگە هۇجۇم قى-
لىدۇ ۋە بىر سائەت ئىچىدە يەكەننى قولغا ئالىدۇ. شۇنداق
قىلىپ 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يەكەن ئىككىنچى قېتىم خوتەنلىك-
لەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. دېمەك، خوتەن بىلەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى يۇقۇر-
قىلاردىن ئىبارەت.

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ يەنە ھەرىكەتلىنىشكە باشلايدۇ. بۇ قېتىم خوتەن تەرەپتىن، ماجەنساڭ قىسىملىرىغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ماموت سىجاڭ، ساۋۇت داموللام ۋە ئىمىر ئابدۇللانىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش باشلايدۇ. پىلىموت ۋە مىنامىيوتلار بىلەن قوراللانغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا بىرقانچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ 400 دەك ئەسكىرى بىلەن شېھىت بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا مامۇت سىجاڭ ۋە ساۋۇت داموللام كۆكراۋاتقا چېكىنىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر يېڭىساردا قورشاۋدا قالغان نۇر ئەھمەتكە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم باشلايدۇ، لېكىن سېپىلگە يېقىنمۇ بارالمايدۇ. مامۇت سىجاڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ نۇر ئەھمەتنى قورشاۋدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئارقا تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىشقا مۇۋاپىق بولۇپ غەلىبە قىلىشقا ئاز قالغان بىر پەيتتە ھاپىز تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قورشاۋنى بوشىتىپ ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىرلەشكەن قوشۇننى تارمار قىلىدۇ.

17 كۈنگىچە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ توپىقا تۇتىشىغا بەرداشلىق بەرگەن نۇر ئەھمەت (ئىمىر ساھىپ) تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلىپ بېرىپ شېھىت بولىدۇ. 23 كۈنلۈك بۇ ئۇرۇشتا خوتەن قىسىم-

لىرىدىن 4200 كىشى ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىمۇ ھېچ كۆرۈلۈپ باقمىغان چىقىمغا ئۇچرايدۇ. بۇندىن ئىلگىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ شەپىسى كېلىش بىلەنلا شەھەرنى تاشلاپ قاچىدىغانلارغا كۆنۈپ قالغان ماجۇڭيىڭنىڭ قوماندانلىرى بۇ غەلىبىلەردىن بەكمۇ خۇشاللىنىپ ئىككى دانە كېسىلگەن باشنى — ئىمىر ساھىپ ۋە شامەنسۇرنىڭ باشلىرى دەپ قەشقەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ خەلقنى دەھشەتكە سالىدۇ. لېكىن بۇ باشنىڭ بىرى خوتەن قىسىملىرىدا خىزمەت قىلغان ئاۋغانلاردىن بازمەھەممەت ۋە يەنە بىرى يۈز بېشى (لەنجاڭ) ھاشىم شامەردان دېگەن كىشىلەرنىڭ ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يېڭىسار مەغلۇبىيىتى ۋە بۇ ئىككى مەشھۇر قوماندانىنىڭ ئۆلۈمى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا ئېغىر بىر زەربە بولدى. خوتەن خەلقى شامەنسۇر ۋە ئىمىر ساھىپلارنى ئەسلەپ قوشاقچىلارنىڭ ئۇلارنى مەدھىيلەپ قوشقان قوشاقلىرىنى كۆز ياشلىرى بىلەن ئاڭلىغان. ھەتتا بۇ ئىككىسىنىڭ غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى، جەسەتلىرىنىڭمۇ تېپىلمىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدىغان ھېكايىلەر تارقالغان. بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئاسقان ئىككى دانە كېسىلگەن باشنىڭ باشقا كىشىلەرنىڭ بولۇپ چىقىشى بۇ سۆزلەرنىڭ تېخىمۇ ئاساسلىق بولۇشىغا سەۋەپ بولغان. ئەينىدىن ئىسىملىك بىر ئادەم يۈزىگە نىقاب تارتىۋېلىپ مەن «شامەنسۇر» دەپ ئادەم توپلاپ، خوتەن تاغلىرىدا بىرقانچە ۋاقىت ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن پارتىزانلىق سوقۇشى ئېلىپ بېرىپ، كېيىنچە ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەندە سىرى پاش بولۇپ قالغان.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يىقىلىشى

يېڭىشار مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن م. ئى. بۇغرا، مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ يەكەندە بۆلۈنۈپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ساۋۇت داموللام بىلەن خوتەننى بازا قىلىپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا قارشى مۇداپىئە پىلانىنى تۈزۈش مەخسىتىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن يۈزمۇ-يۈز كۆرۈشىدۇ. لېكىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ روسىيە بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەينىڭ بۇيرۇغى بىلەن ساۋۇت داموللام، م. ئى. بۇغرا ۋە باشقا بىرقانچە كىشىنى تۇتۇپ يوقىتىش پىلانى سېزىلىپ قالىدۇ. م. ئى. بۇغرا غاپپار ھاجىنى ئۆز ئورنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ كېچىسى يوشۇرۇنچە خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ساۋۇت داموللام بىلەن سۇلتان ئىبەگنى مامۇت سىجاڭ قولغا ئالىدۇ.

1934-يىلى 6-ئاينىڭ 15-كۈنى ماجۇڭيىڭنىڭ ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 8000 كىشىلىك قوشۇنى شىڭ شىسەي ۋە روسلارنىڭ زەربىسىدىن تارمار بولۇپ قېچىپ خوتەنگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، ئەسلىدە ماخۇسەن قىسىملىرى خوتەن، چەرچەن، ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ-ۋە گەنسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش پىلانى بىلەن جەنۇپقا قاراپ چېكىنگەن ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا غالجىرلاشقان ۋە ئاخىرقى جان تالىشىۋاتقان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قەتلىئام يۈرگۈزۈش ئېھتىماللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئالدىنى توساپ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىدۇ، 6-ئاينىڭ 23-كۈنى زاۋا سوقۇشىدا خوتەن قىسىملىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلىدۇ، مىلىك ھەزرەت تەسلىم بولىدۇ، م. ئى. بۇغرا 300 دەك ئادەملىرى بىلەن قېچىپ قاراق-

غۇ تاغنىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئادەم توپلاپ پارتىزانلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ قارشىلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ماخۇسەن قىسىملىرى ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ ئارام بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1934-يىلى 7-ئاينىڭ 26-كۈنى يېنىدا قالغان 20 دەك ھەمراھلىرى بىلەن شەيدۇللا ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە خوتەن ھۆكۈمىتى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى قەشقەردىكى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ئوسمان ئېلىنى ھىمايە قىلىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئابرويلۇق خوتەنلىكلەرنى، قەشقەرلىق بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئۆزبېكلەرنى يېنىغا تارتىپ خوتەن بىلەن ئالاقە باغلاش جەمئىيىتى دىگەنگە ئوخشاش نام بىلەن بىر تەشكىلات قۇرىدۇ. بۇلارنىڭ مەقسىدى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەۋجۇت ئۈستۈنلىگى ۋە بىر قەدەر مۇنتىزىم ئەسكىرى كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈپ بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ ياردەم قىلغان. بۇ ئارىدا ئوسمان ئېلىدىن نارازى بولۇپ تۇرغان بىر قىسىم ئەسكىرى ئەمەلدارلارمۇ يوشۇرۇنچە بۇ تەشكىلاتقا ھېسداشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. ئوسمان ئېلى تۇرمۇش ۋە ئىستىلدىكى چىرىكلىگى سەۋەبىدىن ئىككى ئاي ئىچىدە غۇلاپ چۈشتى. ئاندىن ئورازبەگ ۋە ساۋۇت داموللام ئوتتۇرىغا چىقىپ خوتەن

جەمىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەردە ئۆز ئالدىغا «ھۆكۈمەت» قۇردى.

شۇ كۈنلەردە تۈركىيىدىن كەلگەن بەزى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ئاكتىپلىشىپ ساۋۇت داموللاغا مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ھەربى ۋە بەزى مەمۇرى ئىشلارغا ئارىلاشقىلى باشلىغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ، ساۋۇت داموللام 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىنى رەئىس جۇمھۇر دەپ ئېلان قىلىدۇ. مەيلى م. ئى. بۇغرا ھۆكۈمىتى بولسۇن، مەيلى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى رەسمى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ۋەزىيەت ۋە چوڭ ئىتتىپاقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئاشكارە قارشى چىقمايدۇ. م. ئى. بۇغرا بۇنى شۇ زاماندا مۇنداق دەپ تەھلىل قىلغان: پۈتۈن يۇرتتا تېخى بىر ئىدىيىۋى بىرلىك مەيدانغا كەلمىگەن بىر زاماندا بۇنداق بىر ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇن ئەمەس. ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ئۈچ كىشىدىن باشقىلىرى ئەسلىدىكى ئىنقىلاۋي ھەيئەتتىن بولماستىن مەجھۇل ئادەملەر بولۇپ، ئىشەنچىلىك كىشىلەردىن ئەمەس.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت مەسىلىسى

شىنجاڭدا شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار توغرىسىدا چەتئەلدە يېزىلغان ماقالە ۋە خاتىرىلەردە خوتەن ئىنقىلاۋىنىڭ چەتئەللىكلەر قولى ۋە كۈشكۈرتىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىلىق ماتېرىيال يوق.

م. ئى. بۇغرا چەتئەلدىكى ھايات زامانىدا يازغان ئەسەرلىرىدە، بۇ قوزغىلاڭنىڭ پەقەت خەلقنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپىغا قارشى بولغان مىللى ۋە دىنى ھېسسىياتلىرىغا تايىنىپ ئېلىپ بارغانلىقىنى يازىدۇ ۋە قىسقىچە بىر ۋاقىتتا خەلق ئىچىدىن 20 - 25 مىڭدەك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆزلىكىدىن مەيدانغا كېلىشىنى بۇنىڭغا ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارنىڭ ئاساسى دۈشمىنى يەرلىك خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى ئىدى. مەركەز (نەنجىڭ ھۆكۈمىتى) بىلەن ئالاقىلىشىپ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە مۇختارىيەتلىك بىر شەكىلنى تەكلىپ قىلىشنى ئۈمىت قىلىپ، ئاخىرقى كۈنلەرگىچە بايراقلىرىنى جۇڭگوچە خەت ۋە شەكىلدە تۇتقان، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكىرى تۈزۈم - ئاتالغۇلارنىمۇ خەنزۇچە قوللانغانلارمۇ بولدى، ھەتتا باج ئېلىش ۋە مەمۇرى تۈزۈملەرنىمۇ ئۆزگەرتمىگەن.

م. ئى. بۇغرامۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش يوللىرىنى ئىزدەپ كۆرگەن. لېكىن شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا تۇتقان خاتا سىياسىتى بۇنىڭغا يول بەرمىگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «خوتەن ھۆكۈمىتى» «باشقا ھۆكۈمەتلەر» نىڭ ئەكسىچە پۈتۈن كونا تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنى ئاساسىي قانۇن قىلدى. بايرىقى تۈرك ئىسلام بايرىقى بولۇپ، ئەسكىري ئۇنۋان ۋە ئاتالغۇلار تۈركچە ۋە پارسچە ئىدى. مەسىلەن: ئەسكەرلەردە يۈزبېشى ۋە ئەمىر ئەسكەر دېگەنلەرگە ئوخشاش. خوشنا دۆلەتلەردىن ئافغانىستان ۋە ھىندىستان (ئېنگلىزلار) بىلەن ئالاقە باغلاپ ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ھىندىستان تەرەپتىن ھېچقانداق ئىنكاس بول-

مىغان. لېكىن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەزەن ئېنگىلىز پۇخرالىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇشى، بەزىلەرنىڭ خېلى مۇھىم رول ئويىنىشى ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى (چۈنكى مۇسۇلمان بولغان كىشىنىڭ جىھاتقا قاتنىشىشى پەرز) ۋە يەرلىك خەلققە ئاساسەن سىڭىپ كەتكەن تەقدىرداشلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ھەرقانداق دۆلەت ۋە تەشكىلاتقا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئافغانىستان گەرچە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا كۈتكەن ياردەمنى قىلالمىسىمۇ، دىنداشلىق ۋە سودىگەرلەرنىڭ قويۇق بېرىپ-كېلىشلىرى سەۋەبىدىن ئەخلاقىي جەھەتتە بولسىمۇ بىر يېقىنلىق بار ئىدى. م. ئى. بۇغرا پوسكامدا تۇرغان كۈنلىرىدە (1933-يىلى 11-ئاي) قۇربان ئابدۇللا ۋە مىيان ھەسەن خان ئىسىملىك ئىككى كىشىنى بىر ھەيئەت سۈپىتى بىلەن ياردەم سوراپ ئافغانىستانغا يوللىغان. بۇلار ئەسلىدە ئافغان مىللىتىدىن بولۇپ يەكەندە يەرلىشىپ قالغان، ئافغانىستاندىمۇ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بار كىشىلەر ئىدى. كېيىنكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇلارنى قىزغىن قوبۇل قىلىپ ھېسداشلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي بىر نەتىجىگە ئېرىشكىچە خوتەن ھۆكۈمىتى يىقىلغان.

تۈركىيە بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭ ئالدى ۋە كەينىدە ئالاقە باغلىغانلىقى ھەققىدە مەيلى يۇرت ئىچى ۋە ياكى چەتئەلدىكى ماتېرىياللاردا ئاساسلىق بىر پاكىت يوق. شۇ زامانلاردا خوتەن ۋە باشقا يەرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك كىشىلىرى بىر شەخسىي ماھىيەتتە ئىگە كىشىلەر ئىكەنلىكى ۋە تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئەمەسلىكى م. ئى. بۇغرا تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئاشكارا بولغان.

ئاخىرقى سۆز

ۋەقەلىكنىڭ ئەڭ توغرا خۇلاسىسىنى دائىم تارىخلا چىقىرالايدۇ. مەن ئۆزەمنىڭ يۇقۇرىدىكى ئەسلىمىلىرىمگە — يەنى كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە بىر ئاز بولسىمۇ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش — تەتقىقاتلىرىمغا ئاساسەن شەخسىي كۆز قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

قۇمۇل ۋە خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئەسلى يۆنۈلۈشى ۋە ماھىيىتىنى بىر-بىرىدىن ئايرىم خاراكتېردە تەسۋىرلەش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنى بىرىنى خەلق قوزغىلىڭى ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان، بىرىنى بولسا جاھانگىرلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاش دەپ تەبىر بېرىش تېخىمۇ خاتا. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق يۆنۈلۈش خاتالىرىغا قاراپ قوزغىلاڭنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىككە قارشى ھەققانىي بىر ئىسيان ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

م. ئى. بۇغرانىڭ سىياسىي ۋە شەخس ھاياتىدا چەتئەلگە باغلانغان ياكى شەخسىي مەنپەئەت ۋە ئابرويىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان يېرى يوق. مەيلى ئۇنىڭ خوتەن قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا بولسۇن ۋە ياكى چەتئەلدىكى ھايات ھەم يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى سىياسىي پائالىيەتلىرىدە بولسۇن بۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ياكى م. ئى. بۇغرانىڭ «شەرقىي تۈركىستان»، «چىن تۈركىستان» دەۋالىرىنى جاھانگىرلارنىڭ قولى ۋە قۇترىتىشى دەپ باھا بېرىش بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر

مەمتىمىن توختى

ماخۇسەن قوشۇنلىرى خوتەن رايونىدا 1934 - يىلى 7 - ئايدىن 1937 - يىلى 10 - ئايغا قەدەر، يەنى ئۈچ يىل تۆت ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان زۇلۇم كۈلپەتلىرىنى بۇ قىسقىغىنە ئەسلىمە بىلەن تامامەن يېزىپ ئىزاھلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. شۇنداق بولسىمۇ ئەمەلىي كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان بەزىبىر پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن:

1 - ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ قانۇنسىز ئالۋاڭ - سېلىقى،

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خەلققە كۈندىلىك سېلىق قويۇپ يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ - ياساق نەرسىلىرىنىڭ سان ھەم تۈرلىرى ساناپ تۈگەتكۈسىز. بۇنىڭ ئىچىدە ئايلىق، ھەپتىلىك ۋە كۈندىلىك تۈزۈم ئارقىلىق يىغىۋالىدىغانلىرى ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۈچ، تۆمۈر - پولات، گۈرۈچ، بۇغداي، قوناق، ياغاچ، ھەر خىل تېرە، تۆگە، قوي يۇڭلىرى،

ئۇتۇن، پىچان (بېدە)، سامان، پاختا، ھەر خىل يىپ، خام - چەكمەن، ئات، كالا، قوي، توخۇ - ئۆدەك، ھەر خىل تۇخۇم ۋە ياغ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن دېھقانلارنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئالۋاڭ - ياساقنى يىغقۇچىلار كۈنىگە نەچچە ئون قېتىمدىن كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى. جاغلىغا كەنتىدىن ئىمام شايۇز بېشى (مېنىڭ قېيىنى تاغام)نىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە: «بىر كۈندە دېھقانلاردىن يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ - ياساقنىڭ تۈرى 36 خىلغا يەتكەن كۈنلەرمۇ بولغان. يىغىۋالىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۈرى كۆپ، سانى جىق، ھەم ۋاقىت چەكلىمىسى قىسقا بولغانلىقتىن بىر قېتىمدا ئات - ئۇلاغ ئاشلىق، خام - چەكمەن قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئالۋاڭنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ بېرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى قولۇمنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ، بوينۇمغا بىر دانە تاشنى ئېسىپ قويۇپ ئازابلىغان ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دادام چىداپ تۇرالماي ئىككى تاش تۈگمىنىمىزنى بىر ئەمەلدارغا سېتىپ ئات پۇلى ۋە باشقا ئالۋاڭ ئۈچۈن تۆلەپ بېرىپ مېنى قۇتقۇزىۋالغان» دەيدۇ. ھەممىدىن ئېغىر بولغىنى شۇكى: يەر بېجىدىن باشقا ھەقسىز تۆلەيدىغان ئىككى خىل ئاشلىق بولۇپ، بىر خىلى «چۆرىمە ئاشلىق» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھەپتىدە بىر قېتىم تۆلەيدىغان ئاشلىق ئىدى. يەنە بىر خىلى «دەن ئاشلىق» دەپ ئايمۇ - ئاي تۆلەيدىغان ئاشلىق بولۇپ ئۇنىڭ مىقدارى، ئۆلچەم سانى ھەر يۇرتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى، يەنە بىرسى ئات ئالۋىڭى بولۇپ، ئاتنىڭ ھەر خىل رەڭ تۈرلىرى بويىچە يۇرت - يۇرتقا تەخسىم بولاتتى. مەسىلەن: ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى 4 لۈي بولۇپ ھەر بىر لۈي ئىككى تۈەن (پولك) دىن ئىبارەت ئىدى، 1 - لۈي

تامامەن جەدە ئات، 2 - لۈي قولى ئات، 3 - لۈي ئاق ئات، 4 - لۈي قارا ئاتلىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتلارمۇ شۇنداق رەڭ تۈرى بويىچە ئالۋاڭ قويۇلاتتى، سۈپەتتە ئاختا قىلىنغان ھەم ياش، ھەم سېمىز بولۇشى شەرت ئىدى. مۇنداق سۈپەتلىك ئاتنىڭ ھەر بىر كەنتتىن تېپىلىشى قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەرنىڭ قېرىپ قالغان، كېسەل بولۇپ قالغان، ئورۇقلاپ كەتكەن ئاتلىرىنى زىلۇكسىز يەڭگۈشلەپ ۋە تولۇقلاپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بولغانلىقتىن ئات ئالۋىڭى داۋاملىق بولۇپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك نائىنساپ ئەمەلدارلار ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلارنى تاكى ناھىيىدىن كەنتكە قەدەر قاتمۇ - قات كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى.

2 - ياشلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ خەلقنى قاخشىتاتتى.

ماخۇسەن ئەسكەرلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى، 50 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ زۇلۇم سالاتتى. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار خورلۇنۇپ ھەر خىل كېسەل ۋە تاياق زۇلۇم ئازاۋى بىلەن ھەر كۈنى دېگىدەك بىر نەچچىسى ئۆلۈپ كېتەتتى. مۇشۇنداق ئازاپ - ئوقۇبەتلەرگە تۇتۇلۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خوتەن ياشلىرى يەر ئاستى گەمىلەردە، ساندۇقلاردا ۋە ئۆڭكۈرلەردە يوشۇرۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە ۋە ئىمكانىيەت تاپالىغانلىرى چەت يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.

3 - قول ھۈنەرۋەنلەرنى مەجبۇرى تۇتىۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىش:

ماخۇسەن ئۆز قوشۇنلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن، ئىگەر - جابدۇق كارخانىسى، گىلەم كارخانىسى، سەيپۇڭ كارخانىسى، ئاياق كىيىم كارخانىسى، تۆمۈرچىلىك كارخانىسى، بوياقچىلىق كارخانىسى ۋە باشقا كارخانىلارنى قۇرۇپ، يۇرت ئىچىدىكى

قول ھۈنەرۋەنلەرنى قويماي يىغىۋېلىپ ھەقسىز ئىشقا سالغانىنىڭ سىرتىدا، قېچىپ كېتىدۇ دەپ ئۇلارغا تۈرمىدىكى مەھبۇسلاردەك مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇلارنى بالا - چاقىلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرمەيتتى، ئاش تاماقتا قىيناتتى، ناۋادا قېچىپ قويسا تۇتۇپ كېلىپ ئۇرۇپ مېيىپ قىلىۋېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. يۇقۇرقى ئۈچ تۈرلۈك ئازاپ - ئوقۇبەتلەر تۈپەيلى، چەت ۋىلايەت ۋە چەت مەملىكەتلەرگە قېچىپ كەتكەنلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىنكى يىللاردا، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بەزىلىرى چەتتە تۇرمۇش قۇرۇپ ئەۋلاتلىق بولۇپ قالغانلىقتىن ھازىرغىچە قايتىپ كېلىشمىدى.

4 - ھاشار ئالۋىڭى:

ھەر خىل ھاشار ئالۋىڭى توختىماي بولۇپ تۇراتتى. بولۇپمۇ ئوتۇن، بىدە، سامان توشۇش ئەمگىكى ئېغىر ئىدى. چۈنكى يۇرتتا دېھقانلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرى ئالۋاڭ - ياساق تۈپەيلى ئورۇقلاپ ئۆلۈپ تۈگىگەنلىكى ئۈچۈن، ئوتۇن - سامان توشۇش ئىشى ئادەم كۈچى بىلەن بولاتتى. ئەمگەككە يارايدىغان ياشلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ياكى قېچىپ كەتكەن بولغانلىقتىن ئوتۇن - سامان، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى توشۇش ئىشى پەقەتلا ئاياللار بىلەن ياشانغان ئەر كىشىلەرگە قالغان ئىدى. بۇ ھەقتە شائىر مەھەممەت تۇردى قاسىم ماخۇسەننىڭ زۇلۇملىرىنى شىكايەت قىلىپ يازغان تۆۋەندىكى بىر كۇبلىت شېئىرىنى ئەسلىسەك كۇپايە قىلار:

تاۋار ـ دۇردۇن جىلتكە تارلىغىدىن رەنجىگەن قىزلار
ئوتتۇن ـ سامان يۈدمەك بىلەن قەددى دۇتار ئولدى.

5 ـ ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ خەلق ئۆيلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋېلىشى ۋە خەلقنى زورلۇق بىلەن شەخسى ئىشلىرىغا سېلىپ بوزەك قىلىشى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپچىلىكى ئائىلە تەۋەلىرىنى ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى بىرگە ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ناھىيە، شەھەرلەردە خەلقنىڭ بىر قەدەر ياخشىراق بولغان ئۆيلىرىگە زورلۇق بىلەن ئورۇنلىشىۋالاتتى. ئۇلارغا ھېچقانداق نارازىلىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار خەلقنىڭ ئۆيلىرىدە زورلۇق بىلەن ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆي تازىلاش، ئېغىل تازىلاش، ئۇلاغلىرىنى سۇغۇرۇش، ئوت ـ بېدە توغراش، ئوتۇن يېرىش، نەرسە كېرەك توشۇش قاتارلىق ئائىلە ئەمگەكلىرىگە كوچىدا كېتىۋاتقان ئادەملەرنى مەيلى ئۇ ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرى بولسۇن تۇتۇپ كىرىپ كۈن بويى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئىشنى ئوبدان قىلالمىدىڭ دەپ ئۇراتتى. ئەگەردە تۇتۇلغاندا نارازىلىق قىلىپ قارشىلىق قىلسا ياكى قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇنسا، رەھمى قىلماي ئازاپلايتتى.

6 ـ ياش ئۆسمۈرلەرگە سالىدىغان زۇلۇم:

ماخۇسەن قوشۇنلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى بولغان ياشلارنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىپ بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەنىنىڭ سىرتىدا، 15 ياشتىن تۆۋەن، 8 ـ 9 ياشتىن يۇقۇرى ئۆسمۈر باللارنى پەيجاڭدىن يۇقۇرى (پەيجاڭ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەربىلەر ۋە كويەندىن يۇقۇرى مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ

چايچىلىق خىزمىتىگە تۇتۇۋېلىپ (بۇلار گاۋا دەپ ئاتىلاتتى) ھەربى كىيىم كەيگۈزۈپ شەخس خىزمىتىگە سالاتتى، يۇقۇرى دەرىجىلىكلەر ئۆز دەرىجىسى بويىچە بىر قانچىنى ئىشلىتەتتى. ئۇ باللارنى كۈنبويى تۈرلۈك پارچە ـ پۇرات ئىشلارغا سالغاننىڭ سىرتىدا، ئاخشاملىرى پۇت ـ قول، بەدەنلىرىنى تۇتقىلى سالاتتى. ئەگەردە قىلغان ئىشلىرى كۆڭلىگە ياقمىسا ئۇراتتى. بەزى ئادەملەر ئوغۇل باللىرىنى بۇنداق زۇلۇمغا تۇتۇلۇپ قېلىشىدىن قاچۇرۇپ قىز بالىچە كىيىم كەيدۈرۈپ قويىدىغان ئەھۋالمۇ بولغان.

7 ـ ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ يەنە بىر ۋەھشىلىكى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن خوتۇن ـ قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ نومۇسىغا تېگەتتى. خەلق ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىۋالغان كۆچمەنلەرمۇ، شۇ ئائىلىدە ياكى شۇ مەھەللىدە كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن خوتۇن ـ قىزلارغا ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن باسقۇنچىلىق قىلاتتى.

8 ـ تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋاتتىكى قانلىق پاجىئە:

1936 ـ يىلى ئىككى قېتىملىق قانلىق پاجىئە يۈز بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋات يېزىلىرىدا بولغان. ئۇنىڭ قىسقىچە جەريانى: ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ ئىسلام ئاۋاتتىكى بىر باج پونكىتىنىڭ ما پامىلىلىك بىر خادىمى بىر ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ ئېرى (يەرلىك) سېزىپ قېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. «ما» ئۇنى قارشىلىق قىلدى دەپ ئېتىۋاتماقچى بولغان. بۇ ئادەم ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش يۈزىسىدىن ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان. بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلگەن ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم دېھقانلار ئاممىسى مۇشۇ پۇرسەتتە زۇلۇمغا قارشى قوز-

غىلاك باشلىماقچى بولۇپ، خوتەندىن كېلىدىغان ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن قوللىرىغا چوماق ئېلىپ تەييارلىق كۆرىدۇ. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان ماخۇسەن پىلىموت ۋە قىلىچ، مىلتىقلار بىلەن تولۇق قوراللانغان ئىككى روتا ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. دىخانلار ئۇلارنى يول ئۈستىدە توساپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇرۇش نەتىجىسىدە خەلقنىڭ قولىدا تاياق، توقماقتىن باشقا قورال بولمىغانلىقتىن ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى پىلىموت ۋە مىلتىقلاردىن يامغۇردەك ئوق چىقىرىپ خەلقنى ئوققا تۇتىدۇ. نەچچە ئون ئادەم ئۆلىدۇ. خەلقلەر قېچىپ ھەر تەرەپكە ۋە چۆل - جاڭگاللارغا تارقاپ كېتىدۇ. ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى قاچقانلارنى قوغلاپ ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەرنى ئېتىپ - چېپىپ قىرغىن قىلىپ، شۇ كۈنى كەچتە ئىسلام ئاۋات، تەۋەككۇلغا باستۇرۇپ كىرىدۇ (خوتەن بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى 90 كىلومېتىر يول بولۇپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان كەنت). قوزغىلاڭ باشلىقى ئەخمەت سەردار قاتارلىق قوزغىلاڭچىلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر دەريانى بويلاپ جاڭگال يولى بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كېتىدۇ. قالغان كىشىلەر 2 - 3 كۈنلۈك يىراق ئورمانلىق (توغراقلىق) جاڭگاللارغا قېچىپ كېتىپ يوشۇرۇنۇپ جان قۇتقۇزىدۇ. ئەمما قوزغىلاڭنى باستۇرغىلى كەلگەن ئەسكەرلەر 3 - 4 كۈن تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋاتنى ئالا توپىلاڭ قىلىپ، ئالدىغا ئۇچرىغانىنى ئېتىپ، چېپىپ، ھەتتا ئۆيلىرىگە يوشۇرۇنىۋالغانلارنىمۇ ئاختۇرۇپ تۇتۇلغان ئادەملەرنى ئېتىپ - چېپىپ، نەتىجىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق بىگۇناھ خەلقلەرنى قىرغىن قىلىدۇ. مەن بۇ پاجىئەلىك قىرغىن ۋاقتىدىكى بەزى كونكىرىت ۋاقىئەلەرنى تەكرارلاپ تۇرمايمەن. پەقەت ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئەڭ قەبىھ پاجىئەنى

ئەسلەپ ئۆتىمەن، ماخۇسەن قوشۇنلىرى تەۋەككۇل، ئىسلام ئاۋاتتىكى قاوزغىلاڭنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن، مەزكۇر قوزغىلاڭغا ئەگىشىپ قالغان كىشىلەردىن ۋە ھېچ ئىشقا قاتناشمىغان گۇناسىز دىخانلاردىن، ھەتتا خوتەن ۋە لوپ تەۋەسىدىن تەۋەككۇلغا كېتىۋاتقان يولۇچىلاردىن بولۇپ نەچچە ئون كىشىنى تۇتۇۋېلىپ باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ يۈگۈرتۈپ يۈرۈپ، ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن قىيناپ سوراق قىلىپ، ئاخىرى 36 ئادەمنى سۇ دەرۋازىسى دىگەن يەردە قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگەن. شۇ مەزگىلدە مەن 16 ياشلاردا بولۇپ ماخۇسەن ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم (ئەسكەرلىككە تۇتۇلماسلىق ئۈچۈن خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان). ئوقۇغۇچىلىق كۈك كىيىم بىلەن بولغاچقا كوچىلاردا ئەركىن يۈرەتتىم. بىر كۈنى 36 ئادەمنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىقتى. مەن مەھەممەت رەجەپ قاتارلىق بىر نەچچە ساۋاقداشلار بىلەن جازا مەيدانىدىكى بىر سۆگەتكە چىقىپ قاراپ تۇردۇم. ماخۇسەننىڭ جاللاتلىرى مەزكۇر 36 ئادەمنى 6 دىن 6 سەپ قىلىپ ئېلىپ كەلدى. ھەممىسىنىڭ قولى ئارقىغا باغلانغان، بېشى يالاڭباشتاق بولۇپ، ئالدىنقى سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئوخرەك (دولا) سۆڭىكىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ بىر - بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 2 - سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ بۇرنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆمۈرچەكتىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ بىر بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 3 - سەپتىكى 6 ئادەمنى قولىقىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ يۇقۇرقىدەك چاتقان؛ 4 - سەپتىكى 6 ئادەمنى ئالقاندىن تېشىپ چاتقان. 5 - 6 - سەپتىكىلەرنى پەقەت باغلاپلا چاتقان، مەيداندا مۇشۇ سەپ تەرتىۋى بىلەن 6 دىن سەپ قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، 18 نەپەر جاللات ئالدىنقى سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ھەر بىر ئادەمنىڭ

بېشىدا 3 دىن جاللات قىلىچ تۇتۇپ، يەكلەرنى تۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. ئاخۇن لۇيجاڭ دىگەن باشلىق بىر قىغ دۈۋسىگە چىقىپ بىر نىمىلەرنى قىسقىغىنە سۆزلەپ بولۇپ بىر پۇشتەك چالغان ئىدى، جاللاتلار قولىدىكى قىلىچلار بىلەن چاپتى. 6 ئادەمنىڭ بېشى كېسىلدى. بىر ئادەم ئورنىدىن قوپۇپ كېتىپ يىقىلدى، بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى، كېيىن يىقىلدى. بۇنداقلارغا يەنە قىلىچ چاپتى. جاللاتلار 2 - سەپكە كېلىپ بۇيرۇق كۈتتى. پۇشتەك چېلىنىش بىلەن تەڭ 2 - سەپتىكى 6 ئادەمنىمۇ چاپتى. مۇشۇ ئۇسۇلدا 6 سەپ (36) ئادەمنى بىر - بىرلەپ چېپىپ تاشلىدى. شۇ چاغدا جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىدا كۆز يېشى قىلىشىپ تۇرغان ئامىنىڭ ئىچىدە بىر ئاق كىيىملىك ئايالنىڭ «ۋاي بالام!» دەپ ھەر تەرەپكە ئۆزىنى تاشلاپ چاچلىرىنى يۇلۇپ يىغلاۋاتقان يىغىسى ھەممە ئادەمنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن ئىدى. بۇ ئايالنىڭ 19 ياشلىق بالىسى لوپنىڭ جىيا كەنتىدىن ئىشەك بىلەن تەۋەككۈلغا كېتىۋاتقاندا يولدا قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ 30 نەچچە ئادەمنى باغلاپ ھەيدەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرگە ئۇچراپ قالغاندا ئەسكەرلەر ئۇنى «سەنمۇ تەۋەككۈللۇق ئادەم ئىكەنسەن» دەپ تۇتۇۋالغان ئىكەن. يىغلىغۇچى ئانا شۇ بالىنىڭ ئانىسى ئىكەن. دىمەك تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋاتتىكى ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭ شۇنداق پاجىئە بىلەن ئاياقلاشقان ئىدى.

9 - يۇقۇرقى قىرغىننىڭ قان ئىزلىرى تېخى قۇرىماي تۇرۇپلا قاراڭغۇ تاغدا، تاغنىڭ ئەمەلدار بېگى خوجا ماخمۇت بەگ دىگەن تاغدىكى چارۋىچى خەلقلەر بىر جىنازا نامىزىغا توپلانغاندا قوي، قوتاز ۋە نەقپۇل قاتارلىق ئالۋاڭ تۆلەيسە-

لەر دەپ خەلقنى قىستايدۇ. ئاقتۇرسۇن موللا قاتارلىق ئادەملەر بىز: جايلاپ بېرەيلى: ۋاقىتنى سەل - پەل ئۇزارتىپ بەرسىلە: دەپ تەلەپ قىلىدۇ. بەگ بولسا خەلقنىڭ تەلەۋىگە قۇلاق سالماي، خەلقلەرنى ھاقارەتلەپ زورلۇق قىلىدۇ. ئىككى تەرەپ سۆز تالىشىپ جىدەللىشىدۇ. نەتىجىدە ئاقتۇرسۇن موللا باش بولۇپ بەگنى باغلاپ قويىدۇ، بۇ ئەھۋال ماخۇسەنگە ئاڭلانغاندا، بۇ يەرگىمۇ ئەسكەر چىقىرىپ 130 ئائىلىگە ئىگە قاراڭغۇ تاغ كەنتىدە ۋەھشىلەرچە قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئاقتۇرسۇن موللا قاتارلىق 7 كىشىنى تۇتۇپ خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ئادەملەرنى ھازىرقى خۇگشىڭكۇلۇبى ئورنىدىكى كونا مال بازىرى دىگەن مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. مەزكۇر 7 ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ يالاڭغاشلاپ قولىنى ئارقىغا باغلاپ جازا مەيدانىغا كەلتۈرۈپ يۈكۈندۈرۈپ ئولتۇرغۇزىدۇ. ئۇلارنىڭ دۈمبىسى چاقپىلەك شەكلىدە داغلانغان بولۇپ، تۆمۈرنى قىزىتىپ ياققان ئورۇنلار قارىداپ كەتكەن. بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. قاراڭغۇ تاغ ۋەقەسىمۇ ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئاياقلاشقان ئىدى.

10 - ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان ئاخىرقى زوراۋانلىقى ھەم مەغلۇبىيىتى:

1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن ئاسمىنىدا 3 دانە ئايروپىلان پەيدا بولدى. بۇ ئايروپىلانلار بىر ئاز پەسلەپ ئۇچۇپ شەھەر ئەتراپىنى بىر قانچە قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن يەنە يۇقۇرى ئۆرلەپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرى جايلاشقان ئورۇنلارغا بىر قانچە بومبا تاشلاپ كېتىپ قالدى. شۇ نۆۋەتتە يەنە بىر مۇنچە تەشۋىقى ۋەرەقىلىرىمۇ تاشلانغان ئىدى. تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرچە بولۇپ، مەزمۇنى: ما-

خۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئۆيۈڭلەردە ساقلىماڭلار، نەرسە كېرەك
بەرمەڭلەر ۋە ساتماڭلار، ئۇلارنى يۇشۇرغان ۋە ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن
تەمىنلىگەن ۋە يول كۆرسىتىپ ياردەملەشكەنلەرنى جازالايمىز،
پاش قىلىپ تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز، دىگەنلەردىن
ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشۋىق ۋەرەقىلىرى دۇبەن شىڭ شىسەي، رە-
ئىس خوجىنىياز ھاجى دىگەن نام بىلەن يېزىلغان ئىدى.
ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئۆزىنىڭ ئەجىلى توشۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ
خۇددى غالجىر ئىتتەك قېچىشقا باشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا مەكتەپتە
ئوقۇۋاتاتتۇق، ئوقۇتقۇچىلار بىزنى ئائىلىمىزگە تارقاپ كېتىشكە
بۇيرۇق قىلىپ ئۆزلىرى قېچىپ كېتىشتى. مەن بىر نەچچە تەش-
ۋىق ۋەرەقىلىرىنى تېپىۋېلىپ ئوقۇپ تۇرسام سۆۋەيىن دىگەن بىر
ئوقۇتقۇچى كاچات بىلەن بىزنى ئۇرۇپ قولۇمدىكى تەشۋىق
ۋەرەقىسىنى تارتىۋالدى. قولۇمدا قەپقالغان ۋەرەقىنىڭ
بىرقىسمىنى ئاتا - ئانامغا ئوقۇپ بەردىم. ئۇلار ھاياجانلى-
نىپ كۆز يېشى تۆكۈپ، بۇ ئەبلەخلەر يوقىلىدىغان كۈنلەرمۇ
بولىدىكەن گۆشىنى چۆللەردە قاغا - قوزغۇنلار يىسۇن! دىيىشتى،
بۇ سۆز پۈتۈن خوتەن خەلقىنىڭ كېچە - كۈندۈز ئاغزىدىن چۈ-
شۈرمەيدىغان نەپرەت سۆزلىرى ئىدى. شۇ كۈنى كەچتە قاراڭغۇ
چۈشىشى بىلەن تەڭ ماخۇسەن ئەسكەرلىرى يېڭى شەھەرگە ئوت
قويىدىكەن دەيدىغان گەپ تارقالدى. ئارىدىن ئانچە ۋاقىت
ئۆتمەيلا يېڭى شەھەر ھاۋا بوشلۇقىدا ئوت يالقۇنلىرى كۆ-
رۈنۈشكە باشلىدى. ئىدارە، جەمىيەت ۋە باشقا ھەر مىللەت
خەلقلىرى زىچ ئولتۇراقلاشقان، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرى،
ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار زىچ جايلاشقان، ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى
چىرايلىق زەنلىك رەستە كوچىلىرى بولغان يېڭى شەھەر ئىچى
3 كېچە - كۈندۈز توختىماي كۆيدى. پەقەت ئەتراپىدىكى سېپىل
تامدىن باشقا ھىچ نەرسە قالماي تۈپ تۈز بىر قاقاسلىققا ئاي-

لاندى. شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئاشلىق ساڭ كۆيمەي ساق
قالدى. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا باشقا ئۆي - ئىمارەتلەرگە
تۇتاش بولمىغانلىقى سەۋەپ بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھەم-
مەت شېرىپ مۇپتى، ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم قاتارلىق بىر
نەچچە يۇرت ئاخۇنلىرى شەرقىي تۆمۈر دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ
ئاممىغا: «ئاشلىققا تەگمەڭلەر، ئاشلىقنى ساقلاپ قالايلى، بىز
سىلەرگە دۇئا قىلىپ رەخمەت ئوقۇيلى، چۈنكى كېلىدىغان ھۆ-
كۈمەتنىڭمۇ ئەسكەرلىرى بار، ئۇلارغىمۇ ئاشلىق كېرەك، ساڭغا
يېقىن ئوتلارنى ئۆچۈرۈپ ئاشلىقنى مۇھاپىزەت قىلايلى» دەپ
نەسىھەت قىلدى. مەھەممەت رەجەپ، ۋاڭ شىنزى قاتارلىق
بىر نەچچە ئوقۇغۇچىلار قولىمىزغا ئالا كالتەك تۇتۇپ، ئاخۇنۇم-
لارنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي ئاشلىقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىل-
غانلارنى توسۇپ تۇردۇق. خەلقلەرمۇ بۇ ئىشتىن رازى بولۇشۇپ
ساڭغا يېقىنلاشقان ئوتنى ئۆچۈرۈشتى. شۇنداق قىلىپ ئاشلىق
ساقلاپ قېلىندى. شەھەردە بىر كېچە - كۈندۈز بۇلاڭ - تالاڭ
بولدى. ماخۇسەننىڭ كارخانىلىرىدىكى مىڭلىغان قول ھۈنەرۋەن-
لەرمۇ ئۆز كارخانىلىرىدىن قولىغا چىققاننى ئېلىپ ئۆز مەھەل-
لىلىرىگە قېچىپ تارقاپ كېتىشتى. نەچچە ئاي ھەتتا يىل بويى
ئائىلىسىگە بارالماي تۈرمىدىكى مەھبۇسلاردەك كۈن كەچۈرگەن
ھۈنەرۋەنلەر بىراقلا ئازاتلىققا چىقتى. ئوتنىڭ كۆيۈشى 3 كۈن
داۋام قىلدى. خەلقنىڭ مال - مۈلكىنىڭ توشۇپ بولالمىغان بىر
قىسمى كۆيۈپ كەتتى، ياكى ئولجىغا كەتتى. ماخۇسەن قوشۇنلى-
رى بولسا، كۈندۈزى يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ يۇشۇرۇنۇۋېلىپ
كېچىسى پەيدا بولۇپ خەلقنى (بايلارنى) بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ
ئالتۇن، كۈمۈچ، پۇل (مال، يىپەك قاتارلىق يەڭگىل
پۇللۇق ماللارنى) توپلاپ چەرچەن يولى بىلەن قېچىشقا باش-

لىدى. دەسلەپكى كېچىدە ھېيتكار مەھەللىسىدىكى ھېيت ئاخۇن تاشچى (قاش تېشى سودىگەر ھەم قول ھۈنەرۋەنى)نى ھويلىسىدا ئېسىپ قويۇپ، ئالتۇن نەدە دەپ قىيناپ، بەرگەنگە قانائەت قىلماي ئېتىپ تاشلىغان پاجىئەلىك ۋەقەنى ئاڭلىغان ئىدىم. ھاللىق تۇرمۇشتىكى ئادەملەر ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باشقا جايلارغا قېچىپ جان ساقلاشتى. شەھەر بولسا 5 كۈن ھۆكۈمەتسىز قالدى. بۇ چاغدا شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ ئاخۇنلىرى، شەھەرنىڭ بەزى ئىنتىزامىنى، مەسىلەن: يەرلىك لۈكچەكلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن ساقلىنىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ شەھەر ئامانلىقىنى ساقلاپ قالدى. ھەر كۈنى خوتەننىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا ئايروپىلان پەيدا بولۇپ، شەرققە قاراپ ئۇچۇپ ماخۇسەننىڭ قاچقۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ، پىلىموتقا تۇتۇپ، كەچتە قايتىپ كېلىپ تۇردى. ئون نەچچە كۈن مۇشۇنداق قوغلاپ يوقىتىش نەتىجىسىدە ماخۇسەن ھۆكۈمىتى تارمار قىلىندى. يېڭى ھۆكۈمەت كېلىدۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاخۇنۇملارنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر خەلقى ۋە ئوقۇغۇچىلار شوۋۋاغ يولىغا قارشى ئالغىلى چىقتۇق. ئالدىدا تانكا قىسىم زەرەھلىك ئاپتوموبىل (20 دانە)، ئارقىدىن 40 ئاپتوموبىللىق قىسىم (بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورۇس ئەسكەرلەر)، ئاخىرىدا ئاتلىق قىسىم (قىرغىز ئەسكەرلەر) كېلىپ، ھازىرقى كوئىنلون سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قەدىمى چوڭ مەيدانغا چۈشۈپ چېدىر تىكىپ ئورۇنلاشتى.

سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا ۋەقەلىكنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىدىم. تولۇق بولمىغان تەرەپلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

مىلىتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىمە

خالىق ساقى

40 - يىللاردا شىنجاڭ ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ تۇمانلار بېسىشقا باشلىدى. ھاۋا رايىدا ئۆزگىرىش بولغىنىدەك كۈتۈلمىگەن بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان قارا تۇمان پۈتۈن يەر - جاھاننى قاپلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تېچ ھاياتىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، ھەممىلا يەرنى ۋەھىمە قاپلىدى، ئاق تېررورلۇق ئەۋج ئېلىپ ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى ۋە زىيالىيلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيانكەشلىكلەرگە ئۇچرىدى. ھەر خىل يالغان ئەيىبلەر ئويدۇرۇلۇپ چىقىپ مىڭلىغان زىيالىيلار تۇتقۇن قىلىنىپ تۈرمىلەرگە تاشلاندى، ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى چەت جايلارغا سۈرگۈن قىلىندى. شۇ تۈپەيلى ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ئەتىكى تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن گۇمانلىنىدىغان بولۇپ قالدى، جەمئىيەتنىڭ نورمال ئەخلاقى بۇزۇلدى. بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا خىيانەتكارلىق، تۆھمەتخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئىشەنمەسلىك، سۇخەنچىلىك بازار تاپتى. ئادالەت، ھەققانىيەت، راستچىللىقنى تەشەببۇس قىلىش جىنايەت ھېسابلاندى. كىشىلەر ئارىسىدا ئاتا-

بالا، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل، يار - بۇرادەرلەر بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزىدىغان، يىل بويى بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كەيپىيات بارلىققا كەلدى. مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىي - سەنئەت ئىشلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، بۇ ساھەدە ئىشلەپ خىزمەت كۆرسەتكەن ھەر مىللەت زىيالىلىرى تۈرلۈك كەمسىتىش-لەرگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى، چەتكە قېقىلىپ ھەر خىل تەھدىت ئاستىغا ئېلىندى. شىنجاڭنىڭ پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلىرى ئىشپىيون - جاسۇسلار بىلەن تولدى. ئۇلارنىڭ كۆپلىگەندە ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلقى مىدىر - سىدىر قىلالمايدىغان ھالەت-كە كېلىپ قالدى. بۇ ۋاقىت دەل مىلىتارىست شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ساختا نىقاۋىنى يىرتىپ تاشلاپ، جياڭ جيېشى قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشقا زېمىن ھازىرلاۋاتقان ۋاقتى ئىدى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىنقىلاپقا ئاسىيلىق قىلىپ بىر-دىنلا ئۆز ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى. تۇنجى قەدەمدە ئۇ، 1938 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ئۆل-گىدەك قورقۇپ، ئۇلارنى تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۈرۈمچىدىكى خىزمەت ئورۇنلىرىدىن، بولۇپمۇ مەدەنىي - مائارىپ سېپىدىن ئاجرىتىپ چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكەش ئىشىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن، سابىق شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى لىن جىلۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ كۇچارغا؛ ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى لى زىلياڭنى مەكتەپ مۇدىرلىقىدىن قالدۇرۇپ قەشقەرگە؛ ساۋجيېنپىڭنى قاراشەھەرگە يۆتكىدى ۋە باشقىلار. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ كىشىلەرنى بارغان يېرىدە نەزەربەنت قىلىپ ئاخىرى قولغا ئالدى. ئۇندىن

باشقا يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۈرلۈك يالغان ئەنزىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، ھەر مىللەتنىڭ ئىلغار زىيالىلىرىنى تۈركۈم-تۈركۈملەپ قولغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا بىرەر مىللەتنىڭ ئىچىدىن چىققان زىيالى بىرەر خىزمەتكە كۆتۈرۈلۈپ تەيىنلەنسە بىر قانچە كۈندىن كېيىنلا ئۇ كىشىنىڭ مەلۇم ئەنزىگە چېتىلىپ تۈرمىگە چۈشۈشىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ شۇ دەۋردىكى ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. شېڭ شىسەي يۇقۇرقى چارە - تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى يەنە يالغان ئەنزە پەيدا قىلىپ قولغا ئالغان ياكى گۇمانلىق دەپ تونۇلغان كىشىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆز يۇرت - ماكانلىرىدا، بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىلى، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە تەۋە شەھەر، ناھىيىلەرگە سۈرگۈن قىلىش، نازارەت ئاستىدا ئۇلاردىن پايدىلىنىشتەك ۋەھشىلىك سىياسەت يۈرگۈزدى.

بۇ تېرورلۇق 1939 - يىلى قىش پەسلىدە باشلاندى. بۇنىڭ ئۆتمۈشى تۆۋەندىكىچە: بىر كۈنى ئاياز قىشتا گۇڭئەن گۈەنلىچۇ (ئامانلىق ساقلاش باشقارمىسى) تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك ئۆي-لەرگە سۈرگۈن قىلىنىدىغانلىق توغرىسىدا ئۇشتۇمتۇت ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇقتۇرۇش قىلىنغان ئۆي-نىڭ ئالدىغا ئۈستىگە كىگىز قاپلانغان قارا ماشىنا كېلىدۇ. ھەر بىر ماشىنىدا 3 - 4 دىن ساقچىلار بىللە بولۇپ، ئۇلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ تەييارلىقى پۈتكەن - پۈتمىگەنلىكىگە قارىماستىن مەجبۇرى رەۋىشتە يۈكتاقلىرىنى ماشىنىغا باستۇرۇپ نازارەت قىلىش ئاستىدا ئۈرۈمچىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ تۈركۈمدە ماڭغان ئاتالمىش «خائىنلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى» ئىككى

كۆن يول يۈرۈپ سۈيدۈڭ (خۇيىۋەن) ناھىيىسىگە كېلىدۇ. ئۇ يەردە جاڭ پەمىلىلىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئىلگىرى گازارما قىلغان ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان يامۇلغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ قېتىم سۈرگۈن قىلىنغان ئائىلە ـ تاۋابىئاتلار ھەر مىللەتتىن بولۇپ چوڭ ـ كىچىك 700 گە يېقىن كىشى ئىدى. بۇلار: بۇرھان شەھىدىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئايالى، مەھمۇت سىجاڭنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، مەرھۇم ئەسئەت ئىسھاقوۋنىڭ ئىنىسى مەرغۇپ ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، رۇمانە خانىمنىڭ ئانىسى، ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئائىلىسى ۋە بىر تۇققانلىرى، موڭغۇللاردىن شى مۇچىڭ ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، ئۇندىن باشقا ئۈرۈمچىدىكى ھوشۇر ئاخۇن، روزاخۇن پالتابايوۋلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قاتارلىق ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاتار، رۇس، موڭغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇلار پەقەتلا شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرمە رېژىمىدا تۇرىدۇ. مەزكۇر يامۇلنىڭ دەرۋازىسىدا كېچە ـ كۈندۈز قوراللىق ساقچى پوس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىختىيارى ھەرىكەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر سىرتقا چىقىش توغرا كەلسە ساقچىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بىر ئائىلىدىن بىر كىشى چىقىپ، چەكلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق يېمەك ـ ئىچمەك سېتىۋېلىپ كېلىدۇ. بۇلارغا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پەقەتلا ئۇن، گۈرۈچ بېرىدۇ. قالغان قوشۇمچە گۆش ـ ياغ، ئوتياش قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىرىنى ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ تەمىنلىنىدۇ. شۇ سەۋەپلىك بۇلارنىڭ باشقا كىرىمى بولمىغاچقا ئۆي ـ ۋاق، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سېتىپ كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇلارنىڭ ياش ـ ئۆسمۈر باللىرى ئۈچۈن ئېچىپ بېرىلگەن مەكتەپ يوق. يۈزلىگەن ھەر مىللەت ياش ـ ئۆسمۈرلىرى ئوقۇشسىز قالىدۇ.

ئۇلار ئەنە شۇنداق شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرمە ھاياتىنى بىر يېرىم يىل ئۆتكۈزىدۇ.

42 ـ يىلىغا كەلگەندە بىر كۈنى ئىلىنىڭ سىلىڭى ياۋ سىلىڭ كېلىپ، بۇلارنىڭ مەزكۇر قورغان ئىچىدىن ئازات قىلىنىپ، ئىلى رايونىنىڭ 6 ناھىيىسىگە تارقىلىپ ھايات كۆچۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. لېكىن 6 ناھىيىدىن تاشقىرى ئورۇنلارغا يۆتكۈلۈپ كېتىشىنى قەتئىي مەنئى قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە بۇلار تارقىلىپ ھەر قايسى ناھىيىلەرگە ئورۇنلىشىپ، ھايات كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ.

2 ـ قېتىملىق سۈرگۈن 1939 ـ يىلى بىرىنچى ئايدا بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ گۇڭئەن گۇەنلىچۇ تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك سۈرگۈن ئوبيېكتىپلىرىدىن 70 ـ 80 كىشىگە ئۇشتۇمتۇت ئۇقتۇرۇش قىلىنىپ، بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يەنە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك، ساۋەنلەرگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بۇلاردىن ئالتايغا بارغانلار خېپىڭۋۇ، سەي جىڭسىڭ، لوجۇ (ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن ئايروپىلان ۋەقەسىدە بىللە قۇربان بولغان)، دىڭخايەن، ليۇچىڭلىڭ، نۇسرەت شەھىدى، نىكولاي بىچكوپ، شىۋە زىيالىسىدىن چۆكچەن قاتارلىقلار بولۇپ، چۆچەككە قەدەر قارا ماشىنىدا بېرىپ، چۆچەكتىن ھارۋا بىلەن قاتتىق سوغاقتا تارتمىغان ئازاپلارنى كۆرۈپ، 5 ـ 6 كۈن دېگەندە ئالتايغا يېتىپ بارىدۇ. ساۋەنگە ئۇيغۇر سايرانىلار سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

3 ـ قېتىملىق سۈرگۈن 1940 ـ يىلى مايدا باشلاندى. بۇ نۆۋەتتىكى سۈرگۈن ئاساسەن زىيالىيلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ھەر بىر مىللەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلىرىدىن تەركىپ تاپتى. شۇ يىلى 2 ـ 3 ـ ئايلارنىڭ بىر كۈنى مەن شىنجاڭ شۆيۈەندە

ئوقۇۋاتاتتىم. ئۇشتۇمتۇت مەكتەپ ئىلمى باشقارمىسىدىن بىر ئانكېت تارقىتىپ، دەرھال راستچىللىق بىلەن تولدۇرۇپ بېرىشنى تاپشۇردى.

بۇ ئانكېتنىڭ ئاساسى قىسمىدا بىر گىراپا بولۇپ، ئۇنىڭدا سورالغان سوئال ئاساسەن سىنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىق تۇغقانلىرىڭدىن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قولغا ئېلىنغانلار بارمۇ؟ ئۇلار كىم؟ ئۇنىڭ بىلەن سىنىڭ قانداق مۇناسىۋىتىڭ بار دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇ بويىچە تولدۇرۇپ بەردۇق. بىر نەچچە ئاي ئۆتمەستىنلا شۇ يىلى ماينىڭ 10 نەچچىنچى كۈنى ئىلمى باشقارما تەرىپىدىن مېنى، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى، ئىمىن نىيازلەيسوفنى، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇ قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن شىنجاڭ ۋاقتى سائەت 3 دە گۇڭئەن گۇەنلىچۇغا بېرىشىمىزنى ئۇقتۇرۇش قىلدى. ھەممىمىز ھەيران بولۇپ، تەشۋىشتە قېلىپ، بىر-بىرىمىزگە يەر ئاستىدىن قارىشىپ ئالغان بولساقمۇ نېمە ئۈچۈن؟ دېگەن سوئالنى سوراشقا ھېچ قايسىمىز جۈرئەت قىلالمىدۇق. ۋاقىت توشتى. دەل سائەت 3 دە گۇڭئەن گۇەنلىچۇغا باردۇق. قاپقا ئالدىدا تۇرغان ساقچىلار بىزنى زالغا باشلاپ قويدى. (ھازىرقى پارتىيە مەكتىۋىنىڭ سول تەرەپتىكى 3 قەۋەت ئىمارەتنىڭ 2-قەۋىتىدىكى زال)، زالغا كىرسەك يالغۇز بىزلا ئەمەس، ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋى، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىۋى، شىنجاڭ شۆيۈەن بولۇپ بىر قانچە مەكتەپ، ئىدارە-جەمئىيەتلەردىن ھەر مىللەت ياش ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، كادىرلاردىن جەمئىي 200 چە كىشى توپلانغان ئىكەن. ئارىدىن يېرىم سائەت ئۆتكەندىن كېيىن مىلىتارىست شېڭ شىسەينىڭ ساقچى ژاندارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچى

(ئازاتلىقتىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن)ھەربىچە يەكتەك چاپاننى يېپىنچاقلىغان قىياپەتتە پەيدا بولدى. يەنە بىر ساقچى ژاندارمىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە يىغىن باشلىنىپ، لى يىڭچى سۆز قىلدى. ئۇ ئۆز سۆزىدە: «سىلەرگە شۇنى ئۇقتۇرىمىزكى، سىلەر قولغا ئېلىنغان خائىنلارنىڭ بىۋاستە پەرزەنتلىرى، گەرچە سىلەرنىڭ ئاتاڭلار ئاكاڭلار ۋە باشقا تۇغقانلىرىڭلار ھۆكۈمىتىمىزگە قارشى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، قولغا ئېلىنىپ جازالانغان بولسىمۇ سىلەرگە ھۆكۈمىتىمىز يەنىلا غەمخورلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇندىن كېيىنكى ئىستىقباللىڭلارنى كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرنى ئۇ خائىنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىتىماسلىق يۈزىسىدىن، سىلەرنىڭ ئۇلاردىن چەك-چېگرالىرىڭلارنى ئايرىتىپ، ھۆكۈمىتىمىزگە ساداقەت بىلدۈرۈپ، خىزمەت كۆرسىتىشىڭلارنى، ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مۇندىن كېيىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىڭلارنى كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرگە چىقىش يولى بەرمەكچى. سىلەر مۇندىن كېيىن بارغان خىزمەت ئورۇنلىرىڭلاردا ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق بولۇپ ياخشى خىزمەت قىلساڭلار ئۆزلىرىڭلارنىڭ ئىستىقبالى ياخشى بولغاندىن تاشقىرى قاماقتىكى تۇغقانلىرىڭلارنىڭ گۇناھىنىڭ يەڭگىللەپ بوشىتىلىشىغا ھەسسە قوشقان بولىسىلەر. ئەگەر ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق بولۇپ خىزمەت قىلمىساڭلار سىلەرنىڭمۇ تەقدىرىڭلار قاماقتىكى تۇغقانلىرىڭلارنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. بۇ سىلەرگە قىلىنغان چوڭ غەمخورلۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ تېگىشلىك ئورۇنلارغا بېرىپ، ئورۇنلىشىڭلارنى ئۇقتۇرىمەن» دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى. كۆپچىلىك بۇ ئۇشتۇمتۇت شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ھاڭ-تاڭ قالدۇق. بىر ئازدىن كېيىن يەنە بىر ساقچى ئەمەلدار سەھنىگە ھازىر بولۇپ، بىر تەقسىمات

تېزىملىگىنى ئوقۇپ كىمنىڭ قايەرگە بارىدىغانلىقىنى ۋە قايسى
كۈنى مېڭىش رەسمىيىتىنى ئۆتەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. سۈرگۈن
قىلىنىدىغان ئورۇنلار ئاساسەن ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا، گۇچۇڭ،
ماناس، ساۋەن قاتارلىق ئورۇنلار بولۇپ، شىنجاڭ شۆيۋەندىن
مەن، ئىمىن نىيازلەيسوف، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىڭۋۇ،
گوجۇلار، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ياسىن خۇدا بەردى،
غەنى ھەسەنى، مەھەممەت نەزەرلەر، ئۆلكىلىك سىپەن مەكتەپتىن
ئەسموتۇللا مەسۇمى، ئابدۇكېرىم مەخمۇدى، خەنزۇ ساۋاغداش
جاڭۋلار ئالتاي ۋىلايىتىگە، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ۋە باشقىلار
ساۋەنگە، باھاۋىدىن تۆرى قاتارلىق بىرقانچە ساۋاغداشلار چۆچەككە
تەقسىم قىلىندۇق.

شۇنىڭ بىلەن شەرتسىز بويسۇنۇپ، تەييارلىق ئۈچۈن
بېرىلگەن ئىككى كۈنلۈك ۋاقىت ئىچىدە تەييارلىق قىلىپ،
ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە شىكىللىرىمىزنى ئېلىپ گومىنداڭچۇنىڭ
قوروسىغا جەم بولدۇق. ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغىنى بويىچە
بىر ساقچى ئەمەلدارنىڭ نازارىتى ئاستىدا قارا ماشىنىغا ئولتۇ-
رۇپ، ئالتاي قاتارلىق جايلارغا بىر ۋاقىتتا يولغا كەتتۇق.
ئۈرۈمچىدىكى ئۇرۇق - تۇققان، قەۋم - قېرىنداش، يار - بۇرا-
دەرلىرىمىز كېلىپ، ئۇزۇتۇپ قويۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى.
ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىش جىددى ھەم سۈرلۈك بولغان ئىدى.

مەرھۇم ساۋاقدىشىمىز ئابدۇكېرىم ئابباسوپمۇ بىز ئولتۇر-
غان ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ساۋەنگە بارغاندا ساقچى ئورنىغا تاپ-
شۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ئېچىنىشلىق جۇدالىق تا ھازىرغىچە كۆز
ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. بىز ئالتايغا تەقسىم قىلىنغانلار ئۈرۈمچى-
دىن چىقىپ بىر قونۇپ، چۆچەك شەھىرىگە يېتىپ باردۇق. بىزنى
چۆچەك ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ، بىر كېچە

قوندۇردى. ئەتىسى بىر قانچە ساقچى ياتقان يېرىمىزگە كىرىپ
يۈك - تاقلىرىمىزنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھەم-
مىمىزنىڭ چامادان، سومكا، يوتقان - كۆرپىلىرىمىزنى بىر - بىرلەپ
ئاختۇرۇپ چىقتى. نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئىنچىكىلەپ ئاختۇرۇشىنىڭ
سەۋەبىنى بىلەلمىدۇق. بۇ ئىش ئاياقلاشقاندىن كېيىن يەنە
ئۈرۈمچىدىن بىزنى نازارەت قىلىپ كەلگەن ساقچى ئەمەلدارىنىڭ
نازارىتى ئاستىدا ئالتايغا قاراپ يولغا چىقىپ، بىر قونۇپ
ئالتاي شەھىرىگە يېتىپ باردۇق. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىزنى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا
چۈشۈرۈپ قويۇپ، بىر - ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن تەقسىم
قىلىنىدىغانلىقنى ئۇقتۇردى.

راست دېگەندەك ئىككى كۈندىن كېيىن ئالتاينىڭ سىلىڭ-
يۈەنى ياڭداشاڭ (بۇ كىشىنى شېڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۈرمىدا
ئۆلتۈرۈۋەتكەن)، مۇئاۋىن ۋالى چوفىڭمىڭ (ئالتايغا مۇئاۋىن
ۋالى بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋىنىڭ سابىق
مۇدىرى) ئالتاي ۋىلايەتلىك مۇئارىپ ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى
پۇ جۇيجاڭ دېگەنلەر بىز تۇرغان ئالتۇن كان ئىدارىسىغا كېلىپ
بىزدىن ھال سورىغاندىن كېيىن، تەقسىماتنى ئېلان قىلدى.
بىزگە ئالتاينىڭ ۋەزىيىتى ئۈستىدە سۆزلەپ، ئۆز ئورۇنلىرىمىزدا
ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىشىمىزنى تەۋسىيە قىلىپ قاي-
تىپ كېتىشتى. بۇ ۋاقىت ئالتايدىكى قازاق قېرىنداشلار شېڭ
شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى قورال-
لىق قوزغىلاڭ قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان چاغ
ئىكەن. مەن بىلەن ئىمىن نىيازلەيسوپنى ئالتاي ۋىلايەتلىك
ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇئەللىم، جاڭۋىنى مۇئارىپ ئىدارىسى-

غا، ئابد كېرەم مەخمۇدىنى قابا ناھىيىسىگە تەقسىم قىلدى. يولداش ياسىن خۇدابەردى، غەنى ھەسەنى، مەھەممەت نەزەر، ئەسمەتۇللا مەسۇمى، ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇ قاتارلىقلارنى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا تەقسىم قىلدى. بۇلاردىن ياسىن خۇدابەردى، ئەسمەتۇللا مەسومىنى ئالتاينىڭ تويتۇغۇچ رايونىدىكى ئالتۇن كانىغا، مەدىنىيەت تەشۋىقات خىزمىتىگە تەيىنلىگەندىن تاشقىرى، قالغانلارنىڭ ھەممىنى بازاردىن ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ ئۆزىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئالتايغا كەلگەندىن كېيىن، ئاستىرتىن ئۇققان ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، ئالتاي شەھىرىدىكى مەدەنىي - مائارىپ ۋە باشقا ئىدارىلاردا ئىشلەۋاتقان ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بىر قانچە قېتىملىق سۈرگۈن جەريانىدا سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ ۋاقىتتا بىزگە قويۇلغان شەرت، ئۆزىمىزنىڭ خائىنلار ئائىلە - تاۋابىئاتى سەۋەپلىك سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلىكىمىزنى ھەر قانداق كىشىگە ئېيتماسلىق، قەتئىي مەخپىي تۇتۇش ئىدى. شۇنداقلا ئۆزئارا مۇناسىۋەت باغلاپ، بۇ مەخپىيەت ئۈستىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش قەتئىي چەكلەنگەنلىكتىن، ساقچى ژاندارمىلىرىنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدا ھەقىقەتەن مەخپىي تۇتۇپ كەلدۇق. ئۇندىن باشقا ھەر ھەپتىدە دىگىدەك ساقچى ئورۇنلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ ئىدىيە ئەھۋالىمىزدىن دوكلات قىلىپ تۇرۇش، ساقچىنىڭ رۇخسىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئالتاي شەھىرىدىن ئايرىلماسلىقتەك رېژىم ئورنىتىلغان ئىدى. دەرھەقىقەت كۆرۈنۈشتە بىزلەرنى مۇۋاپىق خىزمەتلەرگە قويۇپ، باشقىلار قاتارىدا كۈن ئېلىش پۇرسىتى بېرىلگەندەك بولسىمۇ لېكىن بىزنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئەركىنلىكىمىز مەخپىي ھالدا چەكلەنگەن ئىدى. پەقەتلا تەشكىلنىڭ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن تۈرلۈك خىزمەت

گۇرۇپپىلىرىغا قاتنىشىپ، باشقا ناھىيە، يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، تۈرلۈك تەشۋىقات خىزمەتلىرىدە بولۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى.

سۈرگۈن قىلىنغان ياشلار گەرچە ئۆزلىرىنى رېژىم ئاستىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەركىسىز كىشىلەر دەپ ھېس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەينى ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىدا ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلگەن كوممۇنىستلارنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىدە تەربىيىلەنگەنلىكى، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى بىر قەدەر چوڭقۇر قوبۇل قىلغانلىقى تۈپەيلى بۇلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنقىلاۋىي روھ، ۋەتىنىمىزنىڭ كەلگۈسىگە بولغان يۈكسەك ئۈمىتۋارلىق بولغاچقا، شىڭ شىسەي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ تۈزۈمىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلۇغۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، جاپا - مۇشەققەت، سىياسى تەھدىتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۆز ئورۇنلىرىدا ئاكتىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ، ھەر ساھە قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن مەلۇم خىزمەتلەرنى قىلغاندىن تاشقىرى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئازاتلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم يىغىشتا ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى قىلغان ئىدى، بۇ يولدا باتۇرانە كۈرەشلەرنى قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۈيىقەستىگە ئۇچراپ ئىنقىلاپ يولىدا قۇربان بولغانلارمۇ بولدى. مەسىلەن، ساۋاقدىشىمىز لىيۇچېڭلىڭ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ياردەم يىغىش ئۈچۈن تەشۋىقات گۇرۇپپىسىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتى بىلەن ئالتاينىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ يايلاۋىدا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر كۈنى

ئۇشتۇمتۇت خەلق ئىچىگە يۈشۈرۈنغان بىر بۆلۈم ئەكسىيەتچى
قاراقچىلار باستۇرۇپ كېلىپ، مەزكۇر تەشۋىقات گۇرۇپپىسىدىكى
بارلىق يولداشلارنى ۋەھشىيانە نابۇت قىلىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەر
ساۋاقداشلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس ئىنقىلاۋىي روھى بىزنىڭ قەلبىمىزدە
مەڭگۈ ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇلاردىن باشقا يولداش ياسىن خۇداۋەردى،
ئەسمەتۇللا مەسۇمى، تويتوغۇشتىكى كان رايونىدا ھەر مىللەت
ئىشچىلىرىنىڭ مەدەنىي ـ مۇئارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە،
ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا
يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كەڭ ئىشچىلارنىڭ تۇر-
مۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش يولىدا تۈرلۈك چارە ـ تەدبىرلەرنى
قوللىنىپ، كان رايونىدا بىر يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، ھەر مىللەت
ئىشچىلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. دەل مۇشۇ
ۋاقىتتا قازاق قېرىنداشلار شېڭ شىسەينىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغى-
لىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، مۇستەبىت شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەز-
كۇر زىيالىلارنى ئۇلارغا ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ
ئۈستىدە يالغان ئەنزە توقۇپ، قولغا ئېلىپ ئالتاي تۈرمىسىدا
بىگۇناھ 2 يىلدەك ئازابلايدۇ.

سۈرگۈن قىلىنغان بۇ ھەر مىللەت زىيالىي ياشلىرى، گەرچە
ئەنە شۇنداق ھەر خىل تەھدىت ئاستىدا كۈن كۆچۈرۈشكە مەج-
بۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىدا خەلق
ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممى-
سىنىڭ ھىمايىسىگە، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى.

بەختكە يارىشا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شۇ-
نىڭ بىلەن سۈرگۈن ھاياتىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھەر قايسىلىرى-
مىز ئۆز يۇرت ـ ماكانلىرىمىزغا قايتىپ كېتىش پۇرسىتىگە ئىگە
بولدۇق. ئەپسۇسكى ئوغرىدىن قۇتۇلۇپ، قاراقچىغا تۇتۇلغاندەك،

شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختىگە قارشى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىك-
لەندى. گومىنداڭ ھاكىمىيىتى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ
تېرورلۇق سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونى-
دىن سۈرگۈنلىكتىن قۇتۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يۇرتىغا قايت-
ىمىقان ھەر مىللەت زىيالىلىرىنى سىلەر 3 ۋىلايەتتىن كەلگەن
قىزىل پاچاقلار دەپ ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى چەكلەپ، تۈرمىلەر-
گە تاشلىدى ۋە ئازابلىدى. پەقەت 1949 ـ يىلى شىنجاڭ
تىنچلىق بىلەن ئازات بولۇپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتى-
يىسى رەھبەرلىكىدىكى يېڭى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تىكلەن-
گەندىن كېيىنلا بۇلار ھەقىقى ئازادلىققا ئېرىشىپ، ئۇزۇن يىل-
لاردىن بېرى بېشىمىزغا كەيدۈرۈلگەن «ئاسىيلار تاۋابىئاتلىرى»
دېگەن قالپاق كەتسە كەلمەسكە چۆرۈپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن
بۇ زىيالىلار ئىنقىلاپقا ئاتلىنىپ، ئىنقىلاۋى قوشۇنىمىزنىڭ
شىنجاڭ رايونىدىكى بىرىنچى ئەۋلات ئىنقىلاۋىي خادىملىرىنىڭ
بىر قىسمى بولۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشنىڭ
ھەر قايسى سەپلىرىدە زور تۆھپىلەرنى قوشتى ۋە قوشماقتا.

新疆文史资料选辑（17）（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 5.5印张
1986年1月第1版 1986年3月第1次印刷
印数：1——11,00C

统一书号：M11098·169　定价：0.45元
（内 部 发 行）

书号：　11098.163
定价：　~~0.40元~~
0.45元